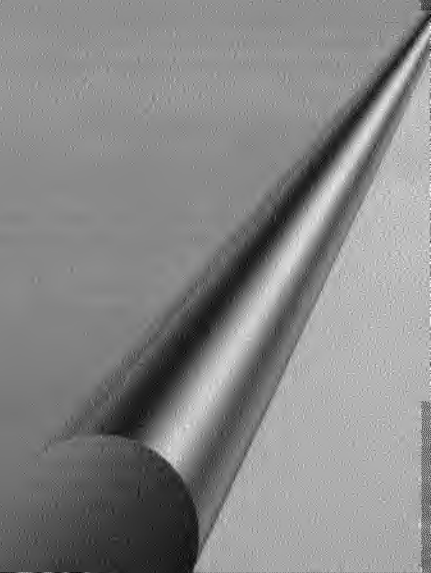

М.К.АХМЕТОВА

**Мәтін
ЛИНГВИСТИКАСЫ**

М.К.Ахметова

Мәтін лингвистикасы
Оқу-әдістемелік құрал

Орал - 2008

ББК 81.2-5

А 94

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің
Оқу-әдістемелік бірлестігі ұсынған

Жауапты редактор:

Б.Ш.Шалабай - филология ғылымдарының докторы, профессор

Пікір жазғандар:

А.Қ.Жұбанов - филология ғылымдарының докторы, профессор

Г.Қосымова - филология ғылымдарының докторы, профессор

А 94 Ахметова М.К.

Мәтін лингвистикасы: Оқу-әдістемелік құрал. – Орал:
«Ағартушы», 2008. – 148 бет.

ISBN 9965-789-19-3

Оқу-әдістемелік құрал қазақ тіл білімінде әлі де зерттеуді қажет ететін мәтін лингвистикасына арналған. Кітапта осы саланың зерттеу нысаны, зерттеу бағыттары, мәтіннің басты белгілері, оның тұлға-бірлігі секілді т.б. мәселелер қамтылып, ұсынылған теориялық тақырыптарды жан-жақты бекіту мақсатында бірнеше тапсырмалар да енгізілген.

Жаттығу жұмыстары студенттер мен магистранттардың мәтінмен жұмыс жасау үшін қажет білік-дағдыларын қалыптастырады, мәтінді талдауға, мәтінді құрастыруға үйретеді; әр модуль соңында берілген бекіту сұрақтары теориялық білімнің меңгерілу деңгейін тексерумен қатар, ауызша сөйлеуді дамытуға септігін тигізеді. Сонымен қатар тест тапсырмалары, осы саланың терминдері де беріліп отыр.

Кітап студенттер мен магистранттарға, жалпы тілшілер қауымына арналады.

ББК 81.2-5

А 4602020400
00(05)-07

ISBN 9965-789-19-3

© Ахметова М.К., 2008

© «Ағартушы», 2008

*Аяулы анамыз Алма Төлегенқызын
ілтiпатпен еске алып, осы еңбегiмдi
рухына арнаймын.*

Алғы сөз

«Мәтін лингвистикасы» - соңғы жылдары жоғары оқу орындарының бағдарламаларына еніп, оқытылып жатқан жаңа ғылыми курс. Бұл курстың мақсаты – мәтіннің мағыналық, құрылымдық жақтарын зерттеумен айналысатын мәтін лингвистикасы саласынан, оның нысанынан, өзіндік басты белгілерінен, тұлға-бірліктерінен теориялық тұрғыда да, практикалық жағынан да жүйелі білім беру.

Мәтін лингвистикасы курсының міндеті:

1. Мәтін және оның белгілері туралы түсінік қалыптастыру; белгілерін айқындай алуға дағдыландыру;
2. Мәтіннің тұлға-бірлігі – күрделі фразалық тұтасымды және абзацты ажырата алуға үйрету;
3. Мәтінді құраушы бірліктердің байланысу амал-тәсілдерін игерту;
4. Мәтін түрлері, баяндау қабақтары туралы білік-дағдыларды қалыптастыру;
5. Студенттер мен ізденушілердің өз ойларын жүйелі де айқын тілмен жеткізе білуге дағдыландыру; сөйлеу мәдениетін арттыру т.б.

Аталған мақсат пен міндеттерге қол жеткізу үшін оқытушы ізденісімен қатар, қазіргі жоғары оқу жүйесіндегі жаңа технология - кредиттік жүйеге сәйкес студенттің немесе магистранттың өз бетімен жұмыстанып, білімін толықтырып, жетілдіруіне мән берілуде. Осы орайда «Мәтін лингвистикасы» курсы бойынша қазақ тілінде жазылған оқу құралдарының жеткіліксіздігі байқалып жүр. Оның басты себептерінің бірі – мәтін мәселесінің қазақ тіл білімінде соңғы 10-15 жыл көлемінде ғана қолға алынып зерттеле бастауы деп түсінеміз. Әрине, ғылыми тұжырымдардың өзіне дейінгі ғылыми жетістіктерге сүйене отырып жасалатынын ескерсек, қазақ тіл білімі ғалымдарының еңбектерінде мәтін мәселесіне тікелей қатысы бар ой-пікірлердің кездесетінін жоққа шығармаймыз. Ұсынылып отырған осы оқу-әдістемелік құралы қазақ тіл біліміндегі, шетел лингвистикасындағы мәтінге байланысты көзқарас-пікірлерді жинақтап, курстың мақсат-міндеттерін белгілі бір дәрежеде қамтып әрі теориялық, әрі практикалық мақсаттарды өтеу үшін жазылып отыр.

Бұл еңбекте қазақ тіл білімінде мәтін саласы бойынша жазылған ғылыми зерттеулер тұжырымдары, нәтижелері пайдаланылды. Ұсынылып отырған оқу құралы қазақ тіл ғылымындағы соңғы жетістіктерге негізделген.

Пәннің мазмұны 4 модульге бөлінді:

1. *Мәтін лингвистикасы – тіл білімінің саласы.*

2. *Қазақ тіл білімінде мәтін лингвистикасының қалыптасып, дамуы.*

3. *Мәтін байласымы.*

4. *Мәтіннің мүшеленуі.*

Әр модуль екі блокқа жіктелді:

1. Танымдық блокта мәтін лингвистикасының теориялық мәселелері туралы түсінік берілді.

2. Бекіту блогында осы пән бойынша білік-дағдыларды қалыптастыру үшін семинар-практикалық сабақ тақырыптары, студенттер мен магистранттардың оқытушы жетекшілігімен және өз беттерімен орындайтын жұмыстарының бағыттары, әр тақырыпқа қатысты жаттығу жұмыстары мен сұрақтар қамтылды. Кітап соңында білімді жетілдіруге арналған тапсырмалар, «Мәтін және сөйлеу мәдениеті» атты тақырып 1-қосымша, талдауға ұсынылатын мәтіндер (оқытушылар әр түрлі бағыттағы жұмыс түрлерін бере алады) 2-қосымша ретінде енгізілді және пайдаланылатын қосымша әдебиеттер, пайдаланылған мәтіндер, тест тапсырмалары мен мәтін лингвистикасы бойынша глоссарий берілді.

1-модуль Танымдық блок

Мәтін лингвистикасы – тіл білімінің саласы

Қарастырылатын мәселелер:

1. *Мәтін лингвистикасы, зерттеу нысаны, мақсат-міндеттері.*
2. *Мәтін деп нені танымыз.*
3. *Мәтінді зерттеу бағыттары.*

1. Мәтін лингвистикасы, зерттеу нысаны, мақсат-міндеттері

Мәтін лингвистикасы – тіл білімінің бір саласы. Мәтін лингвистикасы (лат. *textum* – байланыс, бірігу + фр. *linguistique*) мәтіннің өзіне тән мәні мен болмысы, басқалардан ерекшелігі, мәтіннің дұрыс құрылу заңдылықтары, категориялары, объективті болмыстың мәтінде бейнеленуі, мәтіннің тілдік түзілу ерекшелігі, оны қабылдаудың сипаты, мәтіннің тұлға-бірлігі және т.б. мәселелерді қарастырады. Мәтін лингвистикасы ХХ ғ. 60 жылдарында қалыптаса бастады. Тіл білімінің бұл саласының негізі Г.Лакофф, Р.Харверг, В.Скаличка, Э.Бенвенист, С.Карцевский, З.Шмидт, Т.Николаева т.б. еңбектерінде қаланды. Ал мәтін лингвистикасы жоқ дейтін ғалымдар қатарында А.Маргалит, М.Даскал, Б.Вендель, Т.Булыгина т.б. бар. Олар мәтін теориясын қалыптастырудың қажеттілігі жоқ, сөйлем грамматикасы неғұрлым толық жасалса, мәтін құбылысын да айқындауға болады дейді. Мәтін мен сөйлемді теңестіріп қарау мүлде қайшы пікір. Ол туралы академик В.В.Виноградов былай дейді: «Над всеми этими кругами и сферами грамматики (учение о слове, словосочетании, предложении) - воздвигается совсем неисследованная область стилистического синтаксиса, в центре которой лежит проблема строя сложных синтаксических единств ...» /1, 764/.

Мәтін түрліше атаулармен зерттеліп келді. Мәселен, Мәтін лингвистикасы, Мәтін құрылымы, Мәтін герменевтикасы, Мәтін синтаксисі, Мәтін грамматикасы. Бұларды тұтас күйінде алып мәтін теориясы деуге болады.

Тіл білімінде мәтін лингвистикасы ғылымдағы көзқарастың түбегейлі өзгеруімен, структуралық лингвистикадан біртіндеп жұмсалымдық (функционалдық) лингвистикаға бет бұруымен,

қатысым теориясымен байланысты қалыптасып дамыды. Қазіргі таңда мәтін туралы ілім мәтіннің мағыналық әрі құрылымдық жақтарын зерттеумен айналысатын тіл білімінің іргелі саласына айналды. Көптеген тілші-ғалымдар мәтін лингвистикасы арқылы кез келген мәтіннің құрылымындағы лингвистикалық заңдылықтарды ашуға мүмкіндік туатынын атап көрсетеді. Мәтінді «зерттеу тілді әлемдік ауқымдағы кең құбылыс ретінде түсіну үшін де, қарым-қатынас жасаудың бірден-бір тұтас құралы ретінде ұғыну үшін де, тілдің адамзат қызметінің әр түрлі жақтарымен байланысын терең білу үшін де қажет болды. Мәтіннің көмегімен тілдің өмір сүруін, оның заңдылықтарын тануға болады» /2, 270/.

Мәтінді зерттеу арқылы сөйлеу мен тілдің арақатынасы айқындалып, олардың табиғаты да анықтала түседі. Мәтін тілді қолдану нәтижесінде дүниеге келеді, сондықтан «әрбір мәтіннің сыртында тілдің жүйесі тұрады» (М.М.Бахтин). Мәтін лингвистикасында тіл мен сөйлеу тығыз байланыста қарастырылады.

Мәтін лингвистикасының **нысаны** ретінде аяқталған біртұтас көлемді немесе шағын мәтіндер және мәтіннің тұлға-бірлігі ретінде танылатын күрделі фразалық тұтасымдар, яғни мәтіннің кішігірім бөліктері алынады. Тұтас макро-мәтіндерге газет, ғылыми журнал мақалалары, монография, оқулық, ресми-іс қағаздары, роман, повесть, поэма т.с.с. жатады.

Мәтін лингвистикасында **дискурс** деген түсінік те бар.

«Лингвистикалық түсіндірме сөздікте» (1998ж.) **дискурс** (*фр. discours – сөйлеу*) – экстралингвистикалық, яғни парадигматикалық, әлеуметтік, мәдени, психологиялық факторлармен байланыста болатын мәтін. Белгілі бір оқиғаны баяндайтын мәтін;

«Социоллингвистикалық терминдер сөздігінде» (2002ж.) **дискурс** (*фр. сөйлеу*) - 1. Қатысымның табысты жүзеге асуын қамтамасыз ететін тілден тысқары (әлеуметтік, мәдени, психологиялық) фактілерді ескере отырып, жан-жақты, толықтай қарастырылатын сөйлеу, нақты мәтін
2. Мәтіннің ырғақпен, интонациямен және т.б. белгілерге сәйкес ұйымдасуы деп анықталған.

Мәтін лингвистикасының **мақсаты** – өзара байланысты сөйлеудің тұтасымға ұйымдасу ерекшелігін және басты категорияларын сипаттау. Мәтін лингвистикасының мақсатына сәйкес оны зерттеудің төмендегідей міндеттері айқындалады:

- басты белгілері байласым және тұтасым болып саналатын мәтінді күрделі тұтасқан жүйе ретінде қарастыру;

- мәтінді құраушы тұлға-бірліктерді айқындау;
- мәтіннің негізгі категорияларын сипаттау;
- әр түрлі тілдік бірліктердің мәтіндегі қолданымдық сипатын, қызметін анықтау;

- мәтін бөліктері арасындағы байласымды жүзеге асыратын тілдік бірліктерді анықтау, логика-семантикалық қатынастарды саралау;

- мәтін түрлерін және олардың ерекшеліктерін анықтау.

Мәтін лингвистикасында жүргізілетін зерттеулер арқылы мәтіннің сипаты жан-жақты ашыла түседі. А.Новиков осындай күрделі талдауларды қажет ететін мәтінді пәнаралық құбылыс деп түсіндіреді және оның маңыздылығы зерттеушілердің қандай терминологияны қолданып, қандай теориялық қағиданы ұстанатынын емес, оның қандай нәтижеге жететінінен көрінеді дегенді айтады /3, 118/.

Мұның өзінен мәтіннің өте күрделі, жүйелі құрылған құбылыс екенін түсінеміз. Осы күрделі құбылысты зерттеумен айналысатын мәтін лингвистикасының ширек ғасырға жуық тарихы бола тұра, ол үздіксіз даму үстінде. Бұл мәтіннің әр қырынан зерттеліп анықталуымен, тіл туралы ғылымның жаңа саласы екендігімен түсіндіріледі. Сонымен бірге ол зерттеушілердің методологиясы мен дүниетанымына, нысанды қай қырынан алып қарастыратынына да байланысты. Мәтін мәселесіне қатысты зерттеулерде түрлі пікірлердің болуы, карама-қайшы көзқарастардың туындауы - мәтін лингвистикасының толық қалыптасуына, тіл ғылымының дамуына өз әсерін тигізеді.

Қазақ тіл білімінде Р.Сыздық, Т.Қордабаев, Б.Шалабай, М.Серғалиев, Б.Мүсрепова, С.Құнанбаева, Ж.Жакупов, О.Бүркіт, А.Жұбанов, Г.Смағұлова, З.Ерназарова, С.Мұстафина, Г.Әзімжанова, Н.Құрманова, К.Мухлис, А.Таусоғарова, Б.Райымбекова, Ф.Жақсыбаева, Ж.Қайшығұлова, М.Ахметова т.б. мәтін лингвистикасы мәселесіне бірнеше ғылыми зерттеу еңбектері мен мақалаларын, оқу құралдарын арнады.

2. Мәтін деп нені танимыз

Мәтін лингвистикасы саласының зерттеу нысаны – мәтін. Әйтсе де осы күнге дейін мәтін деп нені тану керектігі толық айқындалмай, мәтінге әр түрлі анықтамалар беріліп жүр. Бұл ерекшелік оның өте күрделі тілдік құбылыс екенімен және әрбір зерттеушінің ұстанымымен байланысты түсіндіріледі. Мәселен, З.Я.Тураева: «Мәтін - әр түрлі лексикалық, логикалық, грамматикалық байланыстардан тұратын

құрылымдық-мағыналық бірлік ретінде қызмет ететін күрделі тұтастық», - деп анықтаса /4, 11/, А.И.Новиков Н.И.Жинкиннің тұжырымдамасы негізінде мәтінді тіл, сөйлеу, интеллект факторларының бір-бірімен өзара байланысқан біртұтас кешені деп қарастырып, мәтіннің басты белгісіне сыртқы және ішкі формалардың бірлігін жатқызады. Бұл жерде сыртқы форма - тікелей қабылданып ұғынылатын тілдік құралдардың жиынтығы мен автордың түпкі ойын жүзеге асыратын олардың мазмұндық жағы болса, ал ұғынылатын нәрсе оның ішкі формасын құрайды. Ішкі форма - берілген барлық тілдік құралдардың жиынтығымен тұтастай сәйкес келетін, адамның ақыл-ойында жүзеге асатын ойлаудың түзілісі /3, 4-5/.

Ғалым М.М.Бахтин мәтінді объективті әлемнің субъективті бейнесі /5, 308/ және кең мағынасында екі сананың қарым-қатынасқа түсуінің бір жолы деп анықтайды /5, 301/.

Г.В.Колшанский қолданысындағы мәтін - сөйлемдердің тәртіпсіз жай ғана тізбегі емес, ол - қарым-қатынастың тұлғалық және мағыналық бірлігі /6, 65/.

И.П.Сусов: «Мәтін - өз табиғатынан екі жақты. Бір жағынан, ол тілдік жүйенің негізгі бірлігіне, яғни тар мағынасында тілге жатады, ал екінші жағынан, қарым-қатынас әрекетіне жатады. ... Мәтін тілдік қатысым мен тілдік жүйенің арасынан орын алатын жай ғана нысан емес: ол тең дәрежеде тілдік болмыстың осы екі аймағына да қатысты болады», - дейді /7, 90-91/.

И.Р.Гальперин: «Мәтін - бұл жазба құжат түрінде объектіленген және сол құжатқа сәйкес әдеби тұрғыдан сұрыпталған, тақырыбы бар, лексикалық, грамматикалық, логикалық, стилистикалық амал-тәсілдердің әр түрлерімен байланысып жататын, айқын бағыт пен прагматикалық мақсатты иеленген ерекше тұлға-бірліктерден (күрделі фразалық тұтасым) тұратын аяқталған сөйлеу әрекетінің туындысы», - деп анықтайды /8, 18/.

Түркологиядағы тілші-ғалымдардың мәтінге берген анықтамаларына тоқталып өтсек, мәселен, қырғыз мәтінінің қатысымдық құрылымын зерттеген С.Ж.Мусаев мәтінді «қимыл-әрекеттегі тіл» деген тұжырымды ұстана отырып анықтайды. Ф.Ш.Оразбаева тілдік қатынасты жүзеге асыратын тұлғаларды сөз ете келіп, мәтінді «... ойлау, хабарлау, баяндау, қабылдау, пайымдау құбылыстарымен байланысты, адамдар арасындағы тілдік қатынастың іске асуына негіз болатын қатысымдық жүйелі тұлға» ретінде анықтап, мәтінді тілдік қатынастың мазмұндық тұтастығымен ерекшеленетін

бүтін жүйесі деп таниды /9, 25-26/. Сөйлеу тілін прагмалингвистикалық тұрғыда қарастырған З.Ерназарова: «Мәтін деп сөйлеуші мақсатына сай аяқталған ойды білдіретін бір немесе бірнеше сөйлемдер тізбегін айтады. Тілдің иерархиялық құрылымында мәтін семантика-синтаксистік құрылым ретінде жоғары деңгей болып есептеледі. Ал сөйлеу бірлігі ретінде мәтін сөйлесіммен салыстырғанда бүтіндік сипатқа ие. Ол ортақ мақсаттағы бірнеше сөйлесім тізбегі болуы мүмкін», - деп ой түйеді /10, 158/. А.Жұбанов өз еңбегінде мәтінді тілдің негізгі бірліктерін – морфеманы, сөзді, сөз тіркесін, сөйлемді қамтитын күрделі бірлік деп таниды /11, 5/.

Ал жоғарыдағы еңбектерден бірнеше жыл бұрын М.Балақаев, Е.Жанпейісов, М.Манасбаев, М.Томановтардың авторлығымен жарық көрген «Қазақ тілінің стилистикасы» (1974 жылы) оқулығында сөздің (речь) ауызша және жазбаша деп екіге бөлінетіндігі, олардың ерекшелігі сөз етіліп, жазбаша сөздегі ойдың қағазға жазылып жеткізілетіндігі туралы мынадай пікір айтылады: «Сонымен жазу - ол белгілі бір текст. Бұл түрлі текстер (газет, журнал, кітаптардағы материалдар) әр жай, күйді білдіріп хабарлайды. ... Тілдік белгілерді сұрыптап қолдану заңдылықтары әдетте айтылатын ойдың мазмұнына байланысты. Ойлау жұмысының нәтижелерін тіл сөз (речь) арқылы бейнелейді. Ал сөз арқылы жеткізілетін ой мен оның мазмұнының арасында тығыз байланыстылық болады». Бұл ойдан мәтін - тіл жүйесін пайдалану арқылы қағаз бетіне түскен сөздің бір түрі, яғни ол сөйлеудің хатқа түскен бейнесі түрінде танылып отырғаны байқалады.

Лингвистикалық сөздіктерде мәтінге мынадай анықтамалар берілген:

«Мәтін – тілдік таңбалардың мағыналық және тұлғалық байланыстығы негізінде түзілген ізбе-ізділігі» /2, 270/.

«Мәтін – латынша *textus* байланысу, қосылу, тұтасып кету. Басты қасиеті тұтасым және байласым болып саналатын мағыналық байланыстармен біріккен таңба бірліктерінің тізбегі» /12, 507/.

«Тіл білімі» сөздігінде мәтін: 1. Тілдің өмір сүруінің феноменологиялық алғашқы тәсілі (З.Шмидт);

2. Жүйеленген, тұтасқан, тиянақталған және мағыналық жақтан өзара байланысқан сөйлемдердің тізбегі;

3. Коммуникацияға қатысушыға тән сөйлемелік (высказывание) бірізділігі.

4. Ауызша немесе жазбаша сөйлеу туындылары /13, 374/.

Ауызша сөйленген сөз болсын, не хатқа түскен туынды болсын

бәрі мәтін болады. Ауызша сөйленген сөзден бастап, ұлттық әдеби тіліміздің бірден-бір көрсеткіші болып саналатын көркем әдебиет шығармалары да мәтін ретінде танылады. Өйткені олардың барлығы - адамның ақыл-ойы нәтижесінде белгілі бір хабарды жеткізу мақсатында шығарылады. Ой бір тақырып негізінде өрбиді.

Мәтін - әрі жазбаша, әрі ауызша формада қолданыс табатын монологтік әрі диалогтік сөйлеу түрі. Монолог (грек. *monos* - бір, *logos* -сөз) – белсенді сөйлеу қызметінің нәтижесінде тікелей қабылдауға арналған сөйлеу түрі. Монолог тек қана ауызша сөйлеу ыңғайында бола бермей, жазбаша түрде де кездеседі. Екі жағдайда да (ауызша және жазбаша) негізгі ерекшелігі – бір адамның сөйлеуі немесе бір адамның ойы /2, 279/.

Диалог – (грек. – сөйлесу, әңгімелесу) – екі адамның тіл қатысуы. ... Диалогке қатынасушы адамдардың сұрақ-жауап немесе, керісінше, жауап-сұрақ түріндегі сөздері жағдайға және сол диалогтің алдында немесе одан кейін айтылған сөйлемдерге байланысты. Диалог ауызекі сөйлеу тілінде де, көркем әдебиет шығармасында да көп кездеседі /2, 96/.

Мәтін атауы, көріп отырғанымыздай, сөйлеудің әр түрлі формаларына қолданыла береді. Сонымен қатар мәтін лингвистикасында бұл терминді макро және микромәтіндерді сипаттау үшін де қолдану үрдісі қалыптасқан. Солай болса да, ғалымдардың көпшілігі мәтін деп белгілі бір тәртіппен құрылған, ұйымдасқан сөйлеуді түсінеді. Демек, жүйелі байланыстардың негізінде құрылатын мәтіннің берілу жолдарының өзі әр түрлі болады. Сондықтан мәтін жазбаша әрі ауызша формада, монолог әрі диалог түрінде кездеседі және кез келген мәтін қандай формада көрінсе де, қатысым қызметін атқарып хабарды жіберуші (адресант) мен хабарды қабылдаушының (адресат) бірлігінен тұрады.

Мәтіннің көлемі қандай, қанша сөйлемнен түзілуі тиіс деген сұраулар төңірегінде де зерттеушілер арасында бірізді пікір жоқ. Сол себепті де мәтін атауы әр түрлі құрылымдық-мағыналық бірліктерге - дара сөйлемге де, мағыналық, интонациялық жағынан аяқталған сөйлемдердің тізбегіне де, шығарма бөліктері мен үзінділеріне де (микромәтін), тұтас шығармаға (макромәтін) да қатысты қолданыла береді. Сонда бұларды мәтін деп атауға қандай негіз бар? Бұл сауалдарға жауап ретінде О.И.Москальская, В.А.Кухаренко, М.В.Никитиндердің пікірлерін келтіргенді орынды көрдік. О.И.Москальская: «... сан түрлі сөйлеу туындылары мен олардың

шартты түрде аяқталған бөліктерінің барлығын біріктіріп тұрған ең басты белгісі - мағына бірлігі және қатысымдық маңызы бар функционалдық белгісі», - деп тұжырымдап, мағына бірлігі белгісі мен функционалдық белгісін бір сөзден тұратын сөйлем-айтылыстарға да, тұтас мәтіннің құрамындағы бір тақырып төңірегінде топтасқан сөздердің тізбегіне де, бір идеяны білдіретін тұтас шығармаға да қолдануға болатынын айтады. Әр түрлі сөйлеу туындыларын мәтін деп атауға тағы бір себеп – күрделі фразалық тұтасымға бірігетін сөйлемдердің арасындағы байланыстарды ұйымдастыратын тәсілдердің (лексикалық қайталаулар, етістіктің бірыңғай шақ тұлғалары т.б.) мәтіннің бірнеше күрделі фразалық тұтасымды қамтыған бөліктерінде де, шығарманың тұтас бір тарауында да, тіпті бүтін шығарма бойынан да табылатындығы /14, 12-13/. В.А.Кухаренко өз ойын төмендегіше сабақтайды: «Мәтін – түрлі тілдік деңгей бірліктерінің үсті-үстіне ретсіз қалануы емес, керісінше, барлығының өзара байланысқан, өзара тәуелді тәртіпке келтірілген жүйесі. Алайда бұл мәтіннің өзі бөлшектенбейтін монолит дегенді білдірмейді. Сөз, сөйлем тәрізді алдыңғы деңгей бірліктерінің мақсатты бағытта ұйымдасуы мәтіннің қарапайым компоненттерге бөлшектенуіне кедергі бола алмайды» /15, 70-71/. В.А.Кухаренко мәтінді құраушы осы қарапайым бөлшектерді де мәтін деп атайды. М.В.Никитиннің де көзқарасы осы пікірлермен орайлас. Ол: «Мәтіннің максималды көлемінің шегі жоқ, ал минималды мәтін сөйлеммен (айтылыспен) тең түседі», - дейді /16, 114/.

Мәтін бөліктерінің мағыналық дербестігі макромәтіндермен салыстырғанда салыстырмалы түрде алынып отырады. Мәселен, көлемді монографиялық еңбектен бір тарауын немесе бірнеше сөйлемдерден тұратын бір күрделі фразалық тұтасымды алып қарастыратын болсақ, зерттеуде қамтылған көлемді мазмұнның бір ғана бөлігі, көтерілген мәселенің бір ғана пұшпағы алынады. Сондықтан мағыналық дербестік сол мәтіннен алынған үзінді көлемін қамтып, тұтас бір хабардың құрамдас бөлшегі түрінде танылады.

Мысалы, Р.Сыздықтың «Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы» атты зерттеуінен бір күрделі фразалық тұтасымды алайық:

Қара сөзбен берілген ойымызда сөйлемдер өзара тығыз байланысып, күрделі синтаксистік дүниелер құрайтын болса, өлеңде оның тармақталуына, тармақтардың ұйқасуына, әсіресе, өлеңнің шумақтарға бөлінуіне қарай ондағы сөйлемдердің бір-бірімен топтасуы тіпті күшті болады: өлеңдегі сөйлемдер өзіне тән әр

алуан тәсілдермен берік жымдасып, «цементтеліп» қалады. Демек, өлеңді фразаны, не сөйлемді немесе сөйлемдер тіркесін талдағанда, оларды қарапайым (қара сөздегі) синтаксис категорияларына қарай бұтарлай салуға болмайтындығы былай тұрсын, өлең синтаксисін өзіне тән тәсілдерді қоса қамтып зерттеуге мәжбүрміз.

Беріліп отырған күрделі фразалық тұтасымдағы мазмұн оқырман қауымға түсінікті. Мұнда өлең шумақтарының қарапайым сөйлем тізбегімен салыстырғанда ерекше құрылағандықтан, оның синтаксисін жанрлық сипатына (поэзия ерекшелігіне) сәйкес талдаудың қажеттілігі туралы айтылған. Демек, екі сөйлем арқылы ұйымдасқан бұл шағын мәтін қатысымдық қызметті атқарып, аяқталған ойды білдіріп тұр. Бұл микромәтінде тұтас монографияда қамтылған көптеген сан салалы ойлардың бірі ғана алынғандықтан, мағына дербестігі шартты түрде алынады. Әйтсе де осы іспеттес күрделі фразалық тұтасымдарды мәтін ретінде танып, талдауымызға болады. Өйткені бүтіннің сипаты бөлшектердің ерекшеліктерін талдап, жинақтау нәтижесінде анықталады.

Ал мәтін лингвистикасында қалыптасқан жоғарыдағы пікірлерге сүйенетін болсақ, бір ғана сөйлемнен (айтылыстан) тұратын мәтінді мәтін ретінде тануға басты себеп - оның қатысымдық қызметі. Сыртқы көрінісі бір ғана сөйлемге сәйкес келетін мәтіннің беретін хабары анағұрлым ауқымды болуы мүмкін. Өйткені мәтін авторының ұстанымына сәйкес оның айтайын деген ойы бір сөйлем көлемінде аяқталады. Мысалы: мақал-мәтелдер, жарнама мәтіндері т.с.с. Мәтінді тудырушы қабылдаушысына ерекше әсер ету мақсатында айтайын деген ойын тілдік құралдар арқылы эксплицитті түрде бермегендіктен, мәтін бір сөйлем түрінде құрылады. Аз сөзге көп мағына сыйдыратын қазақ халқының философиялық ой қорытындылары мақал-мәтелдерде бір-ақ сөйлеммен беріліп, бірнеше сөйлемдер тізбегін қамтитын ойды бойына жинақтап тұрады. Мақал-мәтелдер - шындық болмыс туралы күрделі ойларды, хабарларды тілдік бірлік арқылы ықшамдап жеткізудің бірден-бір формасы. Бұдан мақал-мәтелдердің ерекше қатысымдық-прагматикалық қызметке ие екендігін аңғарамыз. Академик Ә.Қайдар «Халық даналығы» еңбегінде бір-екі сөйлемнен тұратын мақал-мәтелдердің мән-мағынасын ашып түсіндірген. Яғни бір сөйлемнің мәнін тілдік бірліктер арқылы эксплицитті түрде мәтін арқылы берген: *Мал арыстанның аузында, түркіменнің түбінде. ауыс. Қазақтың өткен өмірінен қалған сөз: жоғалған малды іздеп табудан қиын, ал оны ізіне түсіп, тапқан күннің өзінде қайтарып*

алу одан да қиын болғандығын аңғартады. Малды ұрлаган адамның қаһары мен қатаңдығы арыстанның азулы аузына баланып, одан өз малын жанын аямайтын жансебіл адамның гана ажырата алатынын аңғартса, көрші отырған ел ұры-қарыларының қолына түскен малды өздерінің ішкері жағуына апарып, «түркімен» деп аталған (көне сөз) қалың жыныс, тау шатқалдарының арасындағы сай-шұңқырлардың, тас үңгірлердің ішіне сіңіріп, індетіп жіберетін әдетінен малын таба алмай қалатын қазақ жайын аңғартады /17, 428/. Демек, Мал арыстанның аузында, түркіменнің түбінде деген сөйлем-мәтін ойдың толықтығын әрі аяқталғандығын білдіреді.

О.Москальскаяның еңбегінде бір сөйлемнен түзілген мәтінге «Өрт!» («Пожар!») деген мысалды берген. Шынында да, сондай қарбалас жағдай туындаған кезде, бірнеше ойлардың тізбегін бір сөзді мәтінді қолдану арқылы жеткізетін жағдайлар ұшырасады. Оны эксплицитті түрде былайша беруге болар еді: *Өрт! Өрт! Тезірек көмекке келіңдер. Іште кішкентай балалар бар. Тезірек! Өрт сөндірушілерге хабарлаңдар. Су әкеліңдер. Жел күшті. Өрт жан-жақты шарпып кетпесін. т.б.* Не болмаса Н.Құрманова, К.Мухлис бір сөйлемді мәтін түріне «Дат!» дегенді мысал ретінде алады /18/.

Осы іспеттес мысалға қазақтың танымын бейнелейтін, оның тұрмыс-салтымен, әдет-ғұрпымен байланысты «Сүйінші!» деген сөйлемді мәтін түрінде алып қарауымызға болады (өзге ұлт өкілдері үшін бұл сөздің мән-мағынасы түсініксіз болуы мүмкін). Бұл сөздің астарында толып жатқан хабарлар тізбегі бар. Бұл мәтінде басы артық сөзді қолданбай-ақ екі түрлі мағынаны ұғынамыз: біріншіден, жақсы істің жүзеге асуы, жақсылық хабар; екіншіден, сүйіншіні жеткізіп отырған сол адамға берілетін сый-сыяпат. Алайда бұл жерде қандай қуанышты хабар алынып отырғаны сол жағдаймен таныс адамдарға белгілі. Ол жақсылық алыстан күткен адамның келуімен байланысты ма, баланың дүниеге келуі ме, не басқалай қуаныш па. Қалай болғанда да, асыға хабар күтіп отырған адамға осы сөз-мәтін жағымды әсер туғызып, белгілі бір хабарды, жақсылық хабарды жеткізері сөзсіз.

Мәтін бірнеше сөйлемдердің тізбегінен құралып, күрделі аяқталған ойды білдіреді. Ал бір ғана айтылыстардан тұратын сөйлеу туындылары - мәтіннің ерекше түрі ретінде танылады. Мәтін - аяқталған толық мазмұнды білдіретін қарым-қатынастың, әсер етудің ерекше бірлігі. Ол - хабарды сақтаушы және жеткізуші болып саналады. Мәтін мынадай бірнеше белгілерден құралады:

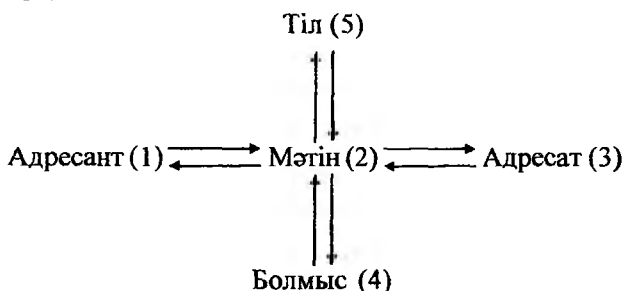
1. Өзара ұйымдасқан тілдік бірліктердің жиынтығынан тұрады;

2. Қоршаған болмыс туралы аяқталған хабарды білдіреді;
3. Мәтін адресант пен адресаттың арасындағы қатысымды жүзеге асырады;
4. Байласым және тұтасым сипатын иеленеді;
5. Тақырыбы және аяқталу шегі болады.

3. Мәтінді зерттеу бағыттары

Мәтін автордың ойын, оның шығармашылық мүмкіндігін жүзеге асыру үшін дүниеге келеді. Мәтін арқылы қоршаған орта және ондағы түрлі қарым-қатынастар, құбылыстар, сан түрлі жағдайлар т.б. туралы хабар беріліп, оны өзге адамдардың да оқуы, естуі арқылы түсініп ұғынуына жағдай жасалады. Бұл күрделі қатысым әрекеті бір-бірімен тығыз байланысып жатқан интра және экстралингвистикалық факторлар арқылы жүзеге асырылады. Оған мәтін, мәтінді тудырушы - автор (адресант), мәтінді қабылдаушы-оқырман, қабылдаушы-тыңдарман (адресат), бейнеленетін болмыс және өзінің ойын жүзеге асыру үшін автордың талғап, сұрыптауы нәтижесінде қолданған тілдік жүйесі жатады. Оны сызба түрінде төмендегіше көрсетуге болады.

1-сызба

Сызбадағы бағыттардың мән-мағынасына тоқталып өтейік:

1. Автор қабылдаушыға бағытталған мәтінді шығарады (1 - 2 - 3).
2. Автор мәтінде көрініс табатын болмыстағы фактілерді, түрлі құбылыстарды, жағдайларды, түрлі көңіл-күйлерді т.б. өзіндік «әлемдік тілдік бейнесі» арқылы саналы түрде бейнелейді (1 - 4 - 2).
3. Автор тілдік жүйе байлығының ішінен өзінің түпкі ойын жеткізіп, мәтін мазмұнын ашатындай тілдік амал-тәсілдерді сұрыптап алады (1 - 5 - 2).
4. Қабылдаушы мәтіннен ықпалды сезіне отырып, автордың шығармашылық ойын түсінуге және соған бойлай енуге тырысады

(3 - 2 - 1).

5. Қабылдаушы тұтастай автордың әлемдік бейнесін елестетуге талпынады (3 - 2 - 4 - 1).

6. Сондай-ақ оқырманның мәтінді түсіну (интерпретация) әрекеті мәтіннің тілдік қолданыстарының (лексикалық, грамматикалық, стилистикалық) мағынасын ұғынып, ұғынбауымен байланысты (3 - 2 - 5 - 1).

Көріп отырғанымыздай, мәтін әрекеті – күрделі қызмет атқаратын, көп қырлы, көп компонентті психологиялық әрі интеллектуалдық коммуникация /19, 11/. Мәтіннің күрделі сөйлеу туындысы екендігіне көзіміз жетіп отыр. Демек, қазіргі қазақ тіл білімінде мәтінді зерттеудің бірнеше бағыттарының сараланатыны анық. Мәтіннің табиғатын тану әрбір зерттеушінің оны қай қырынан алып қарастыратынымен тығыз байланысты. Мәселен, мәтін құрылымы анықтала ма немесе мәтіннің қабылдануы зерттеле ме, әлде болмаса мәтіннің оқырманға әсер етуі сөз етіле ме т.б. Міне, осыдан мәтінді зерттеудің бірнеше бағыттары келіп шығады.

1. Лингвистикалық бағыт арқылы мәтіннің тілдік ұйымдасуы анықталады (тіл-мәтін).

2. Мәтінтанымдық бағытта мәтін дербес құрылымдық-мағыналық тұтасым ретінде қарастырылады.

3. Антропоцентристік бағыт бойынша автор – мәтін – оқырман қарым-қатынасы зерттеледі.

4. Танымдық (когнитивтік) бағытта – автор -- мәтін – болмыс арасындағы байланыс анықталады.

Лингвистикалық тұрғыда мәтінді талдау тілдік бірліктер мен тілдік категориялардың қызметтерін айқындаумен сипатталады. Бұл бағытта зерттеушілер мәтіндегі фонетикалық, лексикалық, грамматикалық бірліктердің қолданылуын сөз етеді. Қазақ тіл білімінде Т.Қордабаев, Р.Сыздықова, А.Қайдаров, Е.Жанпейісов т.б. еңбектерін және көптеген ізденушілердің диссертациялық жұмыстарын қазақ әдебиетіміздің белді ақын-жазушылар шығармалары тілін зерттеу нысаны ретінде қарастыруымен байланысты бірінші бағыттағы зерттеуге жатқызуға болады. Бұл еңбектерде қандай да болмасын тілдік бірліктердің қолданымдық сипатын ашу арқылы автордың дара стильдік ерекшелігі де анықталады.

Мәтінтанымдық бағыт мәтінді шығармашылық әрекеттің нәтижесі әрі жемісі ретінде қарастырады. Мәтін аяқталған тұтасым деп танылып, оның құрылымы мен мазмұны, соған сәйкес мәтіннің категориялары

айқындалады. Қазіргі таңда мәтінтанымдық зерттеулердің қатары біршама толығып, мәтіннің күрделі табиғаты біргіндеп ашыла түсуде. Бұл ретте Ж.Жакупов, Б.Шалабай, О.Бүркіт, А.Жұбанов, З.Ерназарова, С.Мұстафина, Н.Құрманова, К.Мухлис, Г.Әзімжанова, Ж.Қайшығұлова, А.Таусоғарова, Б.Райымбекова, Ф.Жақсыбаева, М.Ахметова т.б. атауға болады.

Антропоцентристік бағыт мәтін интерпретациясымен байланысты. Мұнда автор тарапынан мәтіннің дүниеге келуі мен оқырман тарапынан оның қабылдануы анықталады. Бұл қазақ тіл білімінде әлі де болса жан-жақты зерттеуді қажет ететін тың мәселелердің қатарына жатады. Ал шетел тіл білімінде мәтіннің антропоцентристік сипаты біршама анықталған, соның нәтижесінде бұл бағыттың өзі әрмен қарай сараланады:

- Психолингвистикалық (Л.Выготский, Т.Дридзе, А.Леонтьев, Н.Жинкин т.б.);

- Прагматикалық (А.Н.Баранов);
- Қатысымдық (Г.Золотова, Н.Болотнова);
- Жанрлық-стильдік (М.Бахтин, М.Кожина, Т.Шмелева);
- Деривациялық (Е.Кубрякова, Л.Мурзин).

Психолингвистика дәстүрлі классикалық лингвистикадан ерекшеленеді: біріншіден, экспериментальды әдіс-тәсілдер өте көп қолданылады; екіншіден, тілді және тілдік бірліктерді психологиялық әрекеттің ерекше түрі ретінде қарастырады. Психолингвистикалық зерттеулерде мәтінді екі психикалық әрекеттен тұратын, яғни «шығарылатын» және «қабылданатын» нысан деп анықтайды. Бұдан мәтіннің қимыл-қозғалыстағы құбылыс екенін байқаймыз. Ғалым А.И.Новиков бұл әрекеттердің хабарды жинақтаудағы ортақ қызметтерін сипаттай келіп былай дейді: «Эти процессы не одноаспектные, а многоступенчатые, многоэтапные. Для этих процессов характерным является свертывание. Если при понимании свертывание завершает этот процесс формирования целостного образа содержания, то при порождении текста свертывание заключается в отборе из всего содержания мышления тех элементов, которые должны составить содержание будущего текста, и в формировании некоторого целостного образования, соответствующего будущему тексту в целом. Такая свертка приобретает форму «замысла» /3, 55/. Демек, психолингвистикада мәтін автор мен оқырман арасындағы динамикалық әрекет ретінде айқындалады.

Прагматикалық бағытта мәтін белгілі мақсатты көздей отырып,

оқырманға әсер ету үшін тілдік амал-тәсілдерді қолданатын күрделі сөйлеу әрекеті деп қарастырылады. «Мәтін прагматикасы оның мағыналық-ақпараттық мазмұнымен, авторлық интенциясымен, мәтін құрудың мотивімен, мақсат-мүддесімен байланысты болуымен қатар, алдымен, қабылдаушыға әсер ету, оның реакциясын туғызу, автордың тілдік тұлға ретіндегі интеллектуалдық мүмкіншілігі, қарым-қатынас аумағы сияқты мәселелермен байланысты. ... қашан қабылдаушы мәтінді түсініп, мәтін оған әсер етіп, оның жан-дүниесінде белгілі бір өзгерістер пайда болып, оның реакциясын туғызғанда ғана тілдік қарым-қатынас өз мүддесіне толық жетті деуге болады. Кез келген мәтіннің негізгі міндеті – прагматикалық талап-мүддені қанағаттандыру, пікір алмасуды іске асыру арқылы коммуниканттардың жан-дүниесіне әсер етіп, оны «ояту», «реакция туғызу»/20, 131/. Қазақ тіл білімінде мәтіннің прагматикалық сипаты З.Ерназарованың «Сөйлеу тілі синтаксисінің прагмалингвистикалық аспектісі», Ф.Жақсыбаеваның «Газет мәтінінің прагматикалық функциясы» атты т.б. еңбектерде қарастырылды.

Мәтінді когнитивті зерттеудің дамуы психолінгвистиканың, функционалдық, антропологиялық лингвистиканың жетістіктерімен тығыз байланысты. Когнитивтік бағыт қоршаған әлем туралы білімді білдіретін негізгі құрал – тіл, мәтін деген көзқарасты ұсынады. Когнитивті лингвистика тарапынан мәтіннің қай түрі де күрделі таңба ретінде танылады. Онда автордың шындық болмыс туралы жинақтағаны беріліп, жеке авторлық әлемінің бейнесі түрінде көрінісін табады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). - М-Л., 1947.
2. Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998. – 509 бет.
3. Новиков А.И. Семантика текста и ее формализация. – Москва: Наука, 1983. – 215 с.
4. Тураева З.Я. Лингвистика текста (текст: структура и семантика). – Москва: Просвещение, 1986. – 127 с.
5. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – 2-е. Изд. – Москва: Искусство, 1986. – 445 с.

6. Колшанский Г.В. Контекстная семантика. – Москва: Наука, 1980. – 152 с.
7. Сусов И.П. О двух путях исследования содержания текста // Значение и смысл речевых образований. Межвузовский тематический сборник. – Калинин, 1979. – С. 90-103.
8. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – Москва: Наука, 1981. – 139 с.
9. Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі (Оқу құралы). – Алматы: Ы.Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының республикалық баспа кабинеті, 2000. – 208 б.
10. Ерназарова З. Сөйлеу тілі синтаксисінің прагмалингвистикалық аспектісі. – Алматы, 2001. – 215 б.
11. Жубанов А.К. Основные принципы формализации содержания казахского текста. – Алматы, 2002. – 250 с.
12. Текст // Языкознание. БЭС. – Москва, 1998. – с. 507.
13. Тіл білімі сөздігі. Алматы: Ғылым, 1998. – 544 б.
14. Москальская О.И. Грамматика текста (пособие по грамматике немецкого языка для институтов и факультетов иностранных языков). – Москва: Высшая школа, 1981. – 184 с.
15. Кухаренко В. Интерпретация текста. – Москва: Просвещение, 1988. – 192 с.
16. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. Учебное пособие. – Москва: Высшая школа, 1988. – 168 с.
17. Қайдар Ә. Халық даналығы (қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу). Алматы, Тоғанай Т, 2004. – 560 б.
18. Құрманова Н.Ж., Мухлис К. Текст теориясы және текстті талдау әдістемесі: Студенттер мен мұғалімдерге арналған кітап. – Алматы, Абай атындағы Алматы мемлекеттік университеті, 2000. – 114 бет.
19. Бабенко Л.Г. Филологический анализ текста. Основы теории, принципы и аспекты анализа: Учебник для вузов. – Москва: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2004. – 464 с.
20. Шалабай Б. Мәтін прагматикасы // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. №60. – Алматы, 2002. – 130-132 б.
21. Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі: Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. Оқулық. – Алматы: Санат, 1997. – 240 бет.
22. Әмір Р., Әмірова Ж. Жай сөйлем синтаксисі: Оқулық. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 199 б.

Бекіту блогы

Семинар тақырыбы: Мәтін лингвистикасы. Мәтін

Қарастырылатын мәселелер:

1. Мәтін лингвистикасы – тіл білімінің жаңа саласы. Оның мақсат-міндеттері.
2. Мәтін лингвистикасының зерттеу нысаны – мәтін.
3. Мәтін әрекеті – көп қырлы коммуникация.

Оқытушымен орындалатын өзіндік жұмыстар

1-жаттығу. Қалаған тақырыптарыңызда диалогтік мәтін құрастырып, интонациялық ерекшелігіне сәйкес оқыңыздар. Сөйлем құрылысына назар аударып, талдаңыздар.

2-жаттығу. Мәтінге байланысты айтылған ғалымдардың тұжырымдарын аударып, өз ойларыңызбен өрбітіп пікірлесіңіздер. Сөздеріңізді нақты тілдік фактілермен дәйектей құрастырыңыздар.

«Текст как единица коммуникации включен в отношения между говорящими он структурирует деятельность регулирует и планирует отношения между говорящими» (В.П.Белянин).

«Сами по себе языковые знаки проявляются только будучи текстово-связанными, они могут иметь смысл только как связанные единицы, несмотря на то, что они образуют тексты и передают содержание текста. Если мы хотим понять, что есть данное слово и как оно соотносится со своим значением, следует обязательно принять во внимание, что слово в реальном общении включены в предложения, в тексты и в ситуации. При этом семантика слов в тексте может значительно отличаться от семантики изолированных слов, поскольку в тексте слово получает свое основное значение и осмысление» (В.П.Белянин).

«Текст создается ради того, чтобы объективировать мысль автора, воплотить его творческий замысел, передать знания представления о человеке и мире, вынести эти представления за пределы авторского сознания и сделать их достоянием других

людей» (Л.Г.Бабенко).

«Текст – идеальная высшая коммуникативная единица, тяготеющая к смысловой замкнутости и законченности, конституирующим признаком которой ... является связность, проявляющаяся каждый раз в других параметрах, на разных уровнях текста и в разной совокупности чистых связей» (К.Кожевникова).

3-жаттығу. «Ел болашағы – білімді жастар» деген тақырыпта монологтік мәтін құрастырыңыздар. Мәтінді құрастыру барысында мынадай сөздер мен сөз тіркестерін пайдаланыңыздар.

Ел болашағы, білімді жастар, туған ел, шынайы азаматы, әлемдік білім жүйесі, бәсеке, бәсекелестікке қабілетті елу ел қатары, ғылыми-техникалық прогресс, үкімет саясаты, мемлекеттік тіл, орыс тілі, ағылшын тілі, азаматтар парызы, ой жарыстыратын заман, ғылым, білім, жоғары оқу орны, Отанға деген сүйіспеншілік, тұлға, даму.

4-жаттығу. Бір сөйлемнен тұратын 5 жарнама мәтінін жинақтап, сол сөйлемнің мағынасын эксплицитті түрде бірнеше сөйлемдермен толықтырыңыздар. Жарнамада ықпал ету қызметін атқарып тұрған тілдік бірлікті анықтаңыздар.

5-жаттығу. Қазақ тілінің синтаксис саласындағы ғалымдар пікірлерімен танысып, мәтін лингвистикасымен байланысын түсіндіріңіздер.

Сөз айналадағы объективтік шындықтың адам басындағы сәулесі ретінде жеке-жеке ұғымды білдірсе, сөз тіркесі олардың грамматикалық қарым-қатынасын және мағыналық тобын білдіреді. Ал сөйлем жеке ұғымдардың синтезі ретіндегі байымдауды хабарлауды, сұрауды, модальділікті білдіреді. Әдетте бұлар жеке сөйлеммен тиянақталып, ойымыз жеке сөйлеммен аяқтала бермейді. Сөйлемнің аяқталған ойды білдіруі оның маңындағы басқа сөйлемдермен қатынасына қарап та айқындалады. ... Контекстен бөліп алынған сөйлемдер әр уақытта мүлде аяқталған ойды білдірмейді, біршама ғана аяқталған ойды білдіреді (М.Балақаев, Т.Сайрамбаев. *Қазіргі қазақ тілі: Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі*).

Синтаксис зерттейтін басты және ең келелі мәселе – сөйлемнің құрылысы. Бірақ синтаксистің объектісі осы ғана емес. Синтаксис түгел текст ішіндегі дара-дара сөйлемдердің де өзара байланысу, селбесу амалдарын зерттейді.

... Текске енген сөйлемдер өзара мағына жағынан, грамматикалық жағынан тығыз байланысты. Оларды байланыстыратын тәсілдер әр қилы. Осындай көлемін ескерсек, синтаксисті сөйлеудің құрылысын, стильдік нормаларын зерттейтін тіл ғылымының саласы деп те есептеуіміз керек (Р.Әмір, Ж.Әмірова. *Жай сөйлем синтаксисі*).

6-жаттығу. Мақал-мәтелдерде қамтылған хабарды бірнеше сөйлемдер арқылы өрбітіңіздер.

1. Кеңесті ел кем болмас. 2. Отанға опасыздық еткенің, өз түбіңе өзің жеткенің. 3. Отан – елдің анасы, ел – ердің анасы. 4. Халық – дана. 5. Халық қаһары қамал бұзар. 6. Рулы ел ұялы терек. 7. Ақ жүрген адам азбас. 8. Талабы жоқ жас – қанаты жоқ құс. 9. Әдептілік ар-ұят – адамдықтың белгісі, Тұрпайы мінез, тағы жат – надандықтың белгісі. 10. Ақылды қария – ағын дария. 11. Көз – таразы, көңіл – қазы. 12. Ай – ортақ, күн – ортақ, жақсы – ортақ (Қазақтың мақал-мәтелдері).

7-жаттығу. Төмендегі тақырыптар бойынша бір, екі сөйлемнен тұратын жарнама мәтіндерін құрастырыңыздар.

Кітап жарнамасы: ...

Кино жарнамасы: ...

Концерт жарнамасы: ...

Телебағдарлама жарнамасы: ...

Банк жарнамасы: ...

Дүкен жарнамасы: ...

Электро-техникалық құралдар жарнамасы: ...

Тамақ өнімдері жарнамасы: ...

***Өзіңіз құрастырған мәтіндерді қолданыста бар жарнама мәтіндерімен салыстырып көріңіздер.**

8-жаттығу. Студент шығармашылығымен жазылған диалогтік мәтінге назар аударыңыз. Мәтін қай ақынның үлгісімен жазылған?

- Уа, кімсіз?

- Жазушымыз.

Тереңнен ой қазушымыз.

- Уа, қайдан келесіз?

- Тұсаукесер тойдан келеміз.

Кітап жазғам саралап,

Соған мені даралап.

Басқа қонды дара бақ.

Аңқау жұртым бағалап,

Қолпаштап маған дән ырза,

Жүзіме күлкі қамалад.

Біз – бай,

Көңіл жай.

Неткен қымбат!

Өмір-ай.

- Уа, кімсіз?

- Біреумін белгісіз.

«Сен!» - дей бер, сен маған,

Еместін енді Сіз.

- Қайдан келесің?

- Халықтың жиынынан келемін.

Қиынның қиынынан келемін.

Түкіріп бетіме қалың жұрт,

Ақымақ ағаңды арсызға теңеді.

Елімде ешқашан, көгермес көсеге,

Сен болсаң сенері.

Ашынып ағайын,

Әзәзіл нақ сенсің деп еді.

- Не деді?

- Әйтеуір, жақсысың демеді.

- Сонша не бүлдірдің, сезбедім?

- Көшіріп өзгенің сөздерін,

*Көрініп қалуды көздедім.
Ақшаны арқау қып арыма,
Бүгінде ақша болды безгенім.*

- Содан не болды?

- Жер болдым.

Ойлап ем биікке шығам деп,

Басты да тұман кеп.

- Не істедің?

- Өштім мен, өспедім.

- Енді қайттің?

Қандай ой қамамақ?

- Ауыз жаласқан достарды сағалап,

Дұшпандар табалап,

Шаршап келем,

Тыныш жүрген күнімді аңсап келем.

Кезінде керіліп байыдың,

Ойламай халықтың жсай-күйін,

Көтергін қылмысты мойныңмен,

Осы гой өзіңнің лайығың.

(Ә.Құлғалиева)

*** Өздеріңізді толғандырып жүрген мәселе бойынша осы үлгімен мәтін құрастырыңыздар.**

Сұрақтар:

- 1. Мәтін лингвистикасы тіл білімінің қандай саласы?*
- 2. Мәтін лингвистикасының зерттеу нысаны?*
- 3. Мәтін лингвистикасы пәнінің мақсат-міндеттері қандай?*
- 4. Мәтін деген не?*
- 5. Неліктен мәтін қатысымның бірлігі болып саналады?*
- 6. Мәтінге берілген қандай анықтамаларды білесіздер?*
- 7. Мәтін атауы қандай тұлға-бірліктерге қолданылады?*
- 8. Микромәтін және макромәтін туралы не білесіз?*
- 9. Адам өмірінде мәтін қандай қызмет атқарады?*
- 10. Мәтін оқырман тарапынан автор ойлағанындай, сонымен бірдей дәрежеде қабылдана ма?*

11. Тіл білімінде мәтін лингвистикасының зерттелуі туралы не білесіз?
12. Монолог, диалог деген не?
13. Шетел тіл білімі ғалымдарынан кімдерді атай аласыз?
14. Мәтінді зерттеу бағыттары немен байланысты?
15. Лингвистикалық бағытта мәтін қай қырынан қарастырылады?
16. Мәтінтанымдық бағытта мәтін қай қырынан қарастырылады?
17. Мәтінді зерттеудегі антропоцентристік көзқарас туралы не білесіз?
18. Танымдық бағытта мәтін қай қырынан анықталады?
19. Мәтін прагматикасы деген не?
20. Мәтіндегі интра және экстралингвистикалық факторларға нелер жатады?
21. Автор (адресант), оқырман (адресат), болмыс, тілдік жүйе және мәтін байланысын түсіндіріңіз.
22. Автор – мәтін – оқырман; Автор – болмыс – мәтін байланыстарын ашып көрсетіңіз.
23. Автор – тілдік жүйе – мәтін; Оқырман – мәтін – автор арасындағы байланысты қалай түсіндірер едіңіз?
24. Оқырман – мәтін – болмыс; Оқырман – мәтін – тілдік жүйе – автор қатынастары нені білдіреді?
25. Адресант – адресат – болмыс – тілдік жүйе – ауызша мәтін және адресант – адресат – болмыс – тілдік жүйе – жазбаша мәтін арасында қандай өзгешеліктер болуы мүмкін?
26. Қазақ тіл білімінде мәтін лингвистикасы саласындағы кімдердің еңбектерін атай аласыз?
27. Коммуникация мәтін арқылы қалай жүзеге асады?
28. «Мәтін – объективті әлемнің субъективті бейнесі» дегенді қалай түсінесіз?
29. Ауызша мәтіннің ауызекі тілде сөйлеумен байланысы бар ма?
30. Ауызша мәтін ауызша әдеби тілде сөйлеумен қалай байланысты?

Өз бетімен орындалатын өзіндік жұмыстар

1) Көрсетілген әдебиеттер бойынша конспект жасап, мәтіннің қай қырынан зерттелгеніне, мәтінге қандай анықтама берілгеніне тоқталыңыздар (1 әдебиетті тандап алыңыздар).

2) «Мәтін – күрделі қатысым бірлігі» тақырыбында реферат жазыңыздар.

3) Бірыңғай монологке, бірыңғай диалогке құрылған мәтіндерді жинақтап талдаңыздар.

2-модуль Танымдық блок

Қазақ тіл білімінде мәтін лингвистикасының қалыптасып, дамуы

Қарастырылатын мәселелер:

1. *А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, С.Аманжолов сынды ғалымдардың мәтінтанымдық көзқарастары.*
2. *Р.Сыздықова, Т.Қордабаев еңбектеріндегі күрделі синтаксистік тұтастық мәселесі.*
3. *Қазақ тіл білімінде мәтін лингвистикасының бүгінгі дамуы.*

1. А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, С.Аманжолов сынды ғалымдардың мәтінтанымдық көзқарастары

Мәтін дүниежүзі лингвистерінің назарына іліге бастаған кезде қазақ тіл білімі ғалымдарының еңбектерінде де мәтін мәселесіне қатысты ой-пікірлер қозғалды. Мәселен, қазақ тіл білімінің ғылыми негізін салушылар - **А.Байтұрсынұлы** мен **Қ.Жұбанов** еңбектерінен мәтін туралы алғашқы ойларды кездестіреміз. Ғалымдардың мәтін туралы ой-пікірлері тілдің күнделікті қолданысындағы, қызметіндегі ерекшеліктерін байқаудан туындаған болса керек. Өйткені ғалымдар сол кезеңдерде мәтінді, оның сипатын, белгілерін арнайы зерттеу нысаны ретінде қарастыруды мақсат етпеген. Әйтсе де қазақ тілі мен әдебиетін зерттеуші және сол тілді иеленуші ретінде мәтін лингвистикасына қатысты құнды пікірлерін білдірген. Адамзаттың тілі дамып жетілгеннен бері қарым-қатынастың ауызша және жазбаша сөйлеу арқылы жүзеге асқаны мәлім. Сондықтан ғалымдардың тілдің жұмсалуды арқылы сөйлеу нәтижесінде туындайтын мәтіндерге қатысты ой-пікірлерді айтуы заңды.

Ғалым **А.Байтұрсынұлы** мәтінді *шығарма сөз* деп атайды және оның ауызша да, жазбаша да болатындығын айтып, мәтінді сөйлеудің бірлігіне жатқызады: «Сөз өнерінен жасалып шығатын нәрсенің жалпы аты шығарма сөз, ол аты қысқартылып шығарма деп айтылады. Ауыз шығарған сөз болсын, жазып шығарған сөз болсын бәрі шығарма болады» /1, 344/. **А.Байтұрсынұлы** мәтіннің (шығарманың) *тақырыптан*, ал мәтін (шығарма) мазмұнының үш мүшеден яғни, *аңдату, мазмұндау, қорытудан* тұратынын және айтушы ойының өзге

үшін бағытталатынын, сондықтан ойды өзгелер қиналмай түсінетіндей қылып жеткізу керектігін сөз етеді /1, 344-345, 349/.

Ғалымның мәтін тақырыбымен байланысты «Әңгімедегі пікір не нәрсе туралы болса, сол нәрсе шығарманың тақырыбы болады. ...Әңгімедегі пікір не туралы екенін күн ілгері білдіру үшін, шығарманың тақырыбы басынан қойылады. «Айман-Шолпан», «Бақытсыз Жамал», «Қобыланды батыр», «Атымтай Жомарт» деген сөздер шығарманың тақырыбы болады. ...Әңгіме басында тұрған «Айман-Шолпан» яки «Бақытсыз Жамал» деген сөздерді көріп, кім туралы екенін бірден білеміз. Бірақ шығарма сөздің бәрінің де басына тақырыбы қойыла бермейді. ... тақырыбы басына қойылмаған сөздер, мәселен, өлеңдер бастапқы жолындағы сөздермен аталады» /1, 344/ деген ойлары - қазіргі мәтін лингвистикасында қалыптасып орныққан пікірлер. Шындығында, тақырыпсыз мәтін болмайды. Мәтіндегі құрылымдық элементтер сол тақырып негізінде өрбіп, тақырыпты ашу үшін қолданысқа түседі. Сондықтан мәтін тақырыбынсыз оның түзілуін сөз етудің өзі артық. Мәтін тақырыбы мен мәтіннің аяқталуы бір-бірімен ажырамас бірлікте қарастырылуы тиіс. Өйткені тақырып арқылы берілетін хабардың неден бастау алу керектігі айқындалса, мәтіннің аяқталуы басталған нәрсенің қай уақытта болса да тамамдалатынын мензейді. Тақырып мәтіннің аяқталуын көрсетеді. Кей уақытта мәтіндер, әсіресе, өлеңдер тақырыпсыз-ақ беріле береді, мұндайда тақырып қызметін алғашқы сөйлем атқарады.

Ғалым мәтінді дұрыс құру үшін оны ұйымдастыратын тілдік бірліктердің мағына жағынан да, тұлға жағынан да байланысып жатуына баса назар аудару керектігін айтады. Өйткені автордың сөйлеген не жазған сөзін екінші бір адам қиналмай қабылдап, түсінетіндей болуы керек. Осы пікірлерінен мәтінді қатысымдық қызметі бар, екі субъектінің арасын байланыстырушы тұлға ретінде қарастырып отырғанын аңғарамыз. Ал мәтіннің өзгенің қабылдауына түсінікті болуын сөз етуі қазіргі таңдағы мәтіннің осы қырын айқындайтын психолингвистиканың мәселелерімен ұштасады.

А.Байтұрсынұлы өз еңбегінде *өрнекті сөйлемдер (оралым)* деген терминдік атауды бірнеше сөйлемдердің тізбегін білдіру мақсатында қолданады. Ғалым: «Өрнекті сөйлемді иіріп-жиырып, жай сөйлемге айналдыруға болады. Жай сөйлемді жайып, далитып, өрнекті сөйлемге айналдыруға болады. Өйткені өрнекті сөйлем қанша үлкен болғанмен, бәріне қазық болатын бас пікір жалғыз-ақ болады. Ол пікірді көп сөйлеммен ұлғайтып айтуға да болады. Ол пікірді шағындап, аз

сөйлеммен айтуға да болады». Ғалым *«Халық басына қайғылы күндер туған заманда қайрат көрсетпеген азамат – азамат емес»* деген пікірді көп сөйлеммен ұлғайтуға болады деп, жай сөйлемді өрнекті сөйлемге айналдырады: *«Қаптаған қара бұлттай торлап, түрлі пәле халық басына орнап, не қыларын біле алмай, ақылынан адасып, жұрт алақтап азаматын іздеген шақта, бар шырағын жақпай, бар қайратын сарып қылмай, өз басының амандығымен болып, ұранға шаптаған азамат – ол халық алдында жоқ азамат, не ол жаны бар болғанмен, жануарлықтан шықпаған азамат. Не қызатын қанын, ашитын жанын басының пайдасына, бастықтық орынға, патшаның аңғарына сатқан азамат болады»* /1, 373/.

Жалпы мәтіннің алғашқы бөлігінде белгілі бір ой қамтылып, ал кейінгі бөліктерінде осы хабар айқындалып, толықтырылып, нақтыланып ашыла түседі. А.Байтұрсынұлы осы орайда өрнекті сөйлемдердің екі мүшелі болатынын көрсетеді, яғни бастапқысын – тақырыпшы мүше, екіншісін – баяншы мүше деп атайды. Ғалым баяншы мүше тақырыпшы мүшенің мән-мағынасын онан сайын өрбітіп дамытады деп санайды және баяншы мүшедегі берілген пікірдің мазмұнына байланысты екі мүшенің арасында орнайтын логика-семантикалық қатынастардың негізінде оралым түрлерін анықтайды. Мәселен, *себепті оралым, мақсатты оралым, ұқсатпалы оралым, қайшы оралым, шартты оралым, жалғасыңқы оралым, серіппелі оралым, айырықты оралым, қорытпалы оралым*. Айта кететін бір нәрсе, берілген мысалдардың ішінде дербес сөйлемдерден тұратын мәтіндермен қатар көп компонентті құрмалас сөйлемдер де кездеседі. Сондықтан ғалымның өрнекті сөйлемді және оралым түрлерін, тақырыпшы және баяншы мүшелердің арасындағы логика-семантикалық қатынастарды тануда ұстанып отырған көзқарасын әлі де айқындай түсу қажет. Ал А.Байтұрсынұлының оралымға қатысты айтқан ой-пікірін кейінгі зерттеушілер еңбектеріндегі көзқарастармен салыстыратын болсақ, сыртқы құрылысы жағынан көп компонентті құрмаласқа сәйкес келетін сөйлемдерді бір күрделі фразалық тұтасым түрінде алып талдауымызға болады. Осы орайда мәтіннің қатысымдық құрылымын зерттеген ғалым Е.А.Реферовскаяның мына пікірі ойға оралады: *«Задача построений через точку, через точку с запятой и через запятую аналогична. Это создание, постепенное складывание общей картины из отдельных деталей, объединенных более или менее тесно...»* /2, 46/. Формадан гөрі айтылған ой пікірге назар аударсақ және мысалдардың көпшілігінің жекелеген дербес сөйлемдерден

құралған мәтіндер екенін ескерсек, А.Байтұрсынұлының бір пікірдің өзара байланысқан бірнеше сөйлем тізбегі арқылы беріліп, өз алдына мағыналық-құрылымдық тұлға-бірлікті (күрделі фразалық тұтасымды) құрайтынын анықтауын мәтін мәселесімен байланыстырып қарауымыз қажет.

Ғалым Қ.Жұбанов мәтінді *сөз бұйымы (сөз)* деп атайды. Мәтінді қарым-қатынасты жүзеге асырудың бірден-бір құралы деп түсініп, ғалым оның ауызша және жазбаша түрлерін бөліп көрсетеді және олардың айырмашылықтарына да ден қояды. Сондай-ақ әр мәтіннің өзіндік жасалу жолдарының болатындығын тілге тиек етеді. Қ.Жұбанов: «Сөз бұйымын дұрыс жасап шығу үшін де оның жасалу жолын, материалының сыр-сыпатын білу керек. ...Сөзді дұрыс құраудың жолын білу - жазылатын сөзге ала-бөле қарау. Өйткені ауызекі сөйленетін сөздің андай-мұндай қисығын елетпейтін басқа жағдайлар бар, - деп, паралингвистиканың зерттеу нысаны ым-ишара секілді кинесикалық амал-тәсілдерді атап көрсетеді де, ойын былайша сабақтайды: - Жазулы сөзде бұл кеңшіліктердің бірі де жоқ. Кітаптың сөзі қисық болсын, дұрыс болсын, қалай жазылған болса, солай оқылады; қалай оқылса, солай түсініледі немесе түсініксіз күйімен қалып қояды. Мұнда жазған кісіден қайта сұрап алуға болмайды. Жазылған сөздің бөлшек-бөлшегін және тыныс белгілерін өте сақтықпен өз орнына қоймасаң, мұнда оның олқысын толтыратын ым да, дыбыс әні де жоқ. Сондықтан, әсіресе, жазылатын сөздің қалай құру тетігін білу өте қажет. Сөзді қалай құрудың тетігін білу ауызекі сөз үшін де аса керекті. Өйткені топқа сөйленетін сөз де жазу тілі сияқты. Мұнда да екі кісі отырып сөйлескендегі кеңшілік жоқ» /3, 148/. Бұдан біздер ғалымның мәтінді тұтасым, байласым сипаты бар жүйелі құбылыс деп танығанын көреміз.

Қ.Жұбановтың келтірілген пікірі арқылы ауызша және жазбаша құрылатын мәтіндердің арасындағы айырмашылық та сөз етіліп отыр. Өйткені бұл мәтіндер сөйлеудің екі түрлі формасы арқылы жасалатындықтан, олардың ұқсас тұстарымен қатар айырым белгілері де болады. Ауызша мәтіндерді ұйымдастыруда тілдік бірліктермен қатар сөйлеудің бейвербалды амал-тәсілдері де қатысады. Сондықтан ауызша мәтіндерді құрастыру жазбаша мәтіндермен салыстырғанда белгілі бір дәрежеде жеңілірек болады. Жазбаша мәтіндерде сөйлеушінің айтылған хабарға байланысты көзқарасы, сезімін жеткізуде әр түрлі морфологиялық тұлғалар, лексикалық бірліктер, сөйлемнің құрылысы, сөйлемнің айтылу мақсаты, мәтінде қолданылып

отырған графикалық белгілер т.б. қызмет етсе, ауызша мәтіндерде ым-ишарамен қатар, дауыс ырғағы, кідіріс, интонация т.б. түрлі мағыналық реңктерді, хабарды жеткізуге ат салысады. Сондықтан жазбаша мәтін құрылымындағы сөйлемдердің мағыналық та, тұлғалық та жақтан өзара байланысып жатуына ерекше мән беру керек. Осы мәселе мәтін лингвистикасындағы мәтіннің дұрыс құрылуы деген түсінікпен ұштасады. Егер мәтін құрамындағы сөйлемдердің арасындағы мағыналық, тұлғалық байланыс әлсіз болса, онда берілетін хабар да қабылдаушысына түсініксіз күйінде қалады. Мәтіннің дұрыс қабылдану әрекетін қамтамасыз ететін - ең әуелі, ұйымдастырушы автор. Ал оның қабылдану деңгейі адресаттың «білімдік аясымен» де байланысты. Демек, Қ.Жұбановтың атап өткеніндей, мәтін – автордан оқушыға не тыңдаушыға бағытталған, құрамындағы бірліктері мағыналық та, тұлғалық та байланыстарға ие ауызша немесе жазбаша сөйлеудің бұйымы, яғни сөйлеу туындысы.

Ғалым С.Аманжоловтың «Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы» деген еңбегінде ғалымның сөйлемнен де ірі түзілістердің бар екеніне көңіл аударғандығы байқалады. Аталған еңбекте сөйлегенде аяқталған ойдың бір сөйлеммен емес, тәртіппен орналасқан сөйлемдердің тізбегінен тұратындығы және әрбір сөйлемді өз алдына емес, өзге сөйлемдермен байланыстыра қарастырғанда нәтижеге жетуге болатыны, сонымен бірге сөйлемдердің бір-бірімен тығыз мағыналық байланыста тұратындығы айтылады. Бұл ойлар ғалымның төмендегі сөздерінде анық көрінісін тапқан: «Сөйлегенде, айтатын сөзіміз, терең, неше алуан ойымыз, өткір қиялымыз, тереңнен тартып топшылап, алыстан орап, оспақтап я жоспармен сөйлейтін тәртіпті сөйлемдеріміздің тізбегі, толып жатқан ойлардың желісі...» /4, 11/ немесе «Алдыңғы сөйлем мен артқы сөйлем мағына жағынан байланысты. Кейде алғы, кейде артқы сөйлем өздігінен тиянақты болмайды; бірін-бірі толықтырады, кейде екеуінің бірлігі бір я бірнеше сөйлемнің бірлігі бүтін бір ойды тиянақтайды. Олай болса, тиянақтылықтың да шегі бар екендігінде дау жоқ» /4, 161/. Ғалымның: «Бастауыш, орта мектеп оқу құралдарында «әр сөйлем тиянақты бір пікірді, бір ойды білдіретін бір я бірнеше сөзден құралады. Бұл дұрыс па? Әрине, жалпы объективті алғанда, дұрыс. Бірақ бір сөйлемді басқа сөйлемге (алды-артына) қоспай, өз алды бөлек қарасақ, бұл дұрыс емес болып шығады», - деген пікірлері де бізге көп нәрсені аңғартады /4, 15-16/.

Мысалы, *Осы мәселеге байланысты келіп отырмын* деген

сөйлемді алып қарайтын болсақ, бұл синтаксистік конструкция сөйлемге тән барлық белгілерді иеленгенімен, мағыналық жағынан тиянақсыз күйінде қалып отыр. Сөйлемдегі *осы мәселе* дегені қандай мәселе екені бізге түсініксіз. Сондықтан ғалым көрсеткеніндей, жекелеген сөйлем өздігінен тиянақты болмайды. Оны мағыналық жағынан толықтыратын сөйлемдер қажет. *Осы мәселенің* не екені сонда ғана айқындала түседі.

Не болмаса мына мысалды алайық, *Синтаксис ғылымының басқа да салалары сияқты құрмалас сөйлем синтаксисінің де зерттейтін өзіндік күрделі объектісі бар* (Т.Қордабаев). Сөйлем белгілі бір дәрежеде оқушысына түсінікті, ой тиянақты, аяқталған секілді, яғни құрмалас сөйлем синтаксисінің күрделі зерттеу нысанының болатындығы туралы айтылған. Әйтсе де тіл білімінің осы саласымен жаңа танысып отырған қабылдаушыға *басқа* салаларының (сөз тіркесі синтаксисі, жай сөйлем синтаксисі) қай салалар екені айқын емес, ол үшін оқырман мәтіннің алдыңғы бөліктерінде қамтылған хабарды немесе өзінің басқа да әдебиеттерді оқу барысында алған білімдік қоры арқылы *басқа* сөзінің қандай мағынаны қамту үшін қолданылып тұрғанын аңғарады. Екіншіден, *өзіндік күрделі объектісі бар* деп қандай нысанды мензеп отырғаны беймәлім. Ол мәтіннің кейінгі бөлігін, яғни кейінгі сөйлемдердің тізбегін оқу барысында белгілі болады. Сөйлем шындық болмыс туралы біршама тиянақталған хабарды жеткізеді деуіміздің мәні де осында. Сондықтан жеке қолданылған сөйлем маңына топтасқан сөйлемдердің мағыналары арқылы ғана тиянақ тауып, хабар толыққанды жүзеге асады.

С.Аманжолов мәтіннің *хабар беру, аяқталғандық, тұтасым, байласым* секілді категорияларды иеленетін бірлік екеніне мән береді. Мәселен: «...бір планға сыйған ой ұшы-қиыры жоқ сияқты болатыны рас, мысалы бір роман әлденеше том болып кетуі мүмкін. Мұның көпшілігіне қарай ұшы-қиыры жоқ дей алмаймыз. Өйткені мұндағы ой негізгі бір мақсатқа байлаулы болады. Сөйлем мен сөйлем, абзац пен абзац, абзац пен тармақ, тармақ пен том, том мен том жалғасып, байланысып, жекеленіп жатуының өзі де бұраландыққа, ұшы-қиыры жоқтыққа жатады» /4, 37/. Көркем туынды алдына мақсат етіп қойған идеяны шегіне жеткізіп ашу үшін бірнеше томға созылып, ұшы-қиыры жоқ дүние секілді болып көрінгенмен, оған аяқталу сипаты тән. Көркем мәтін құрылымындағы бірліктер мен компоненттердің барлығы бір-бірімен байланысып, тұтасып жатады. Әйтсе де олардың әрқайсысының ара-жігі айқын, оларды көркем мәтіннен жекелеп

бөлшектеуге болады. Міне, осы ойлардың барлығы С.Аманжоловтың келтірілген пікірінде көрінісін тапқан.

Мәтіннің аяқталғандығы мәтін авторының ұстанымы тұрғысынан танылады. Бұл туралы ғалым: «Ақынның я жазушының бүтін романы, поэмасы, баяндамашының жасаған баяндамасы түгелімен бір ойға, күрделі бір пікірге байлаулы да болады. Сол роман, я поэма біткенде ғана, ақын я жазушының ойлаған ойы, айтайын деген сөзі бітеді», - деп ой түйеді /4, 16/.

«Әдетте біреу баяндама жасаса, біреу шығып сөйлесе, оның сөзі (сөйлеуі) қандай екен деп сұраймыз. Сонда біз оның әрбір сөйлемін тексеріп жатқанымыз жоқ, жалпы шешендігін, сөзшендігін, оның жұртқа түсінікті не түсініксіздігін сөз қыламыз» /4, 14/. С.Аманжоловтың бұл пікірі арқылы ауызша құрылған мәтіндердің автор (сөйлеуші) – мәтін (баяндама) – тыңдаушы (біз) бірлігінен тұратынына көңіл бөлгенін, яғни айтылған сөздің сөйлеушіден тыңдаушысына бағытталатынын, ал екеуінің арасындағы байланысты сөйленген сөз – мәтін жүзеге асыратынын аңғарамыз. Осы пікірінде мәтінді қабылдау әрекеті кезінде оның категорияларының бірі – мәтін тұтасымы мәселесі де қамтылған. Өйткені мәтін тұтасымы - қабылдаушы тарапынан айқындалатын категория (яғни жасалған баяндаманың тыңдаушыға түсініктілік дәрежесі, сол мәтіннің тұтасымын көрсетеді).

С.Аманжоловтың жоғарыдағы пікірлері қазіргі мәтін лингвистикасында қалыптасқан негізгі тұжырымдар болып саналады.

Ғалымдар тарапынан көтерілген бұл мәселелер сол кезде мәтін лингвистикасының ауқымында қарастырылмаса да, қазірдің өзінде тіл білімінің осы саласы үшін өзекті әрі құнды. Сондықтан ғалымдардың ой-пікірлері қазақ мәтін лингвистикасының алғашқы іргетасының қалануына себепші болды деп айтуымызға негіз бар.

2. Р.Сыздықова, Т.Қордабаев еңбектеріндегі күрделі синтаксистік тұтастық мәселесі

Қазақ тіл білімінде 1960-70 жылдарда Т.Қордабаев пен Р.Ф.Сыздықованың еңбектерінде мәтін лингвистикасының нысаны - мәтіннің тұлға-бірлігі күрделі синтаксистік тұтастық мәселесі күн тәртібіне қойылды.

Р.Сыздықова 1970 жылы жарық көрген «Абай өлендерінің синтаксистік құрылысы» атты еңбегінің бір бөлімін «Күрделі

синтаксистік тұтастық туралы ұғым» деп алып, онда мәтін лингвистикасындағы негізгі мәселелердің бірі сөйлемдердің күрделі синтаксистік тұтастыққа ұйымдасуын сөз етеді.

Р.Сыздықова «Күрделі синтаксистік тұтастық» дегеннің өзі не? - деп сауал тастай отырып, былайша ой түйіндейді: «Бұл категория қазақ тіл білімінде әлі күнге дейін жан-жақты сөз болмай келеді. Оның белгілері, табиғаты тұтастыққа енген компоненттердің бірігу амалдары, ол амалдардың прозадағы түрі мен поэзиядағы түрлерінің айырмашылығы деген тәрізді жайттар зерттелген емес. Жоғарыда көрсетілген, өлең синтаксисін сөз еткен жұмысында Т.Қордабаев («Поэзиялық шығармалардың синтаксистік құрылысы. Тарихи синтаксис мәселелері. А., 1964 - М.А.) бұл категорияны тұңғыш рет айтады, әрине, бұл мақалада да, біздің осы жұмысымызда да бұл категория толық талданды деу мүмкін емес. Сондықтан бұған тіл мамандарының назарын аударамыз. Әзірге біз грамматикалық бұл категориясын қазақша «күрделі синтаксистік тұтастық» деп атадық. Т.Қордабаев «синтаксистік күрделі бірлік» деп атапты. Шынында бұл өзі синтаксистік тұтас дүние (немесе) бірлік, оның үстіне күрделі» /5, 296/.

Р.Сыздықова бұл еңбегінде Н.С.Поспеловтің күрделі синтаксистік тұтастыққа берген анықтамасын біршама айқын анықтама деп талдай келіп, мына пікірді басшылыққа алады: «Әдетте, белгілі бір айтылған ой жазушының тұтасқан сөзі (связная речь) екені мәлім. Ал тұтас текстің құрылымын синтаксистік жағынан талдағанда, әрбір жеке сөйлемді алып, соларға қарай талдамай, айтылған ойға (высказыванию) қарай анализ жасау қажеттігін біз де құптаймыз» / 5, 297/. Ғалымның осы пікірлерімен сабақтас ойлар кейінгі зерттеулерінде де айтылып келеді. Қазіргі таңда қазақ тіл білімінде күрделі синтаксистік тұтастық мәселесі біршама қарастырылып, ғылыми еңбектерде талданып келеді. 2002 жылы жарық көрген «Қазақ грамматикасында» «Күрделі синтаксистік тұтастық» атты арнайы тарау да бар.

Р.Сыздықова күрделі синтаксистік тұтастықтың прозада да, поэзияда да болатынын айта келіп, өлеңдегі сөйлемдердің бір-бірімен әлдеқайда жымдасып, тығыз байланысатынын, әрбір шумақтың бір-бір күрделі синтаксистік тұтастықты қамтитынын, сонымен қатар күрделі синтаксистік тұтастық құрамындағы сөйлемдердің бір ой төңірегіне топтасатынын сөз етеді.

Мысалы:

*Жазғытұры қалмайды қыстың сызы,
Масатыдай құлтырар жердің жүзі,
Жан-жануар, адамзат анталаса,
Ата-анадай елжірер күннің көзі.*

Мұнда поэтикалық ой тұтас, біреу: жазғытұрғы табиғат-тіршілік сипаты, ал жеке сөйлемдер үшеу, үшеуі бірігіп синтаксистік күрделі бірлік құрап тұр.

Ғалым қазақ поэзиясында сөйлемдерді бір-бірімен байланыстырып, топтастыратын тәсілдердің басты-бастыларын көрсетеді:

1. Біртектес параллель сөйлемдердің қатарласа келуі. Параллелизм сөйлем мүшелерінің саны мен олардың тұлғаларының бірыңғайлығынан туындайды.

*Тайға міндік,
Тойға шаптық,
Жақсы киім киініп.*

2. Синтаксистік тұтастыққа топтасқан сөйлемдер бір субъектімен (логикалық) қазықталады.

3. Синтаксистік тұтас бірлік құрауда есімдіктер қатысады. Бір шумаққа немесе бір шоғырға (абзацқа) топталған сөйлемдерді олардың біреуінде (кейде бірнешеуінде) келтірілген есімдіктер бір-бірімен тығыз жымдастырады, яғни алдыңғы жолдардағы бір мүшені соңғы жолдардың бірінде есімдік арқылы қайталап береді. Мысалы:

*Ауру жүрек ақырын соғады жай,
Шаршап қалған кеудемде тулай алмай, -
Кейде ыстық қан басып кетеді оны,
Дөңбекшіген түндерде тыншыға алмай.*

4. Синтаксистік күрделі тұтастықты жасайтын элементтердің (тәсілдердің) бірі – модальдық реңктің біркелкілігі. Мысал ретінде Абайдың «Күлембайға» деген өлеңі берілген.

5. Белгілі бір сөзді немесе сөз тіркесін қайталап беру арқылы да сөйлемдерді синтаксистік тұтас единица етіп құрастыру тәсілі бар. Абай «Көңіл қайтты дастан да, дұшпаннан да» деген шығармасының соңғы 8 шумағын *алмай жүр* сөздерінің қатысуымен жасаған.

6. Күрделі синтаксистік тұтастықты құрайтын сыртқы тәсілдердің біреуі – ұйқасты морфологиялық көрсеткіштері бірдей тұлғадағы етістікке құру.

7. Етістіктен болған мүшенің біркелкі тұлғада берілуі сөйлемдердің

синтаксистік тұтас бірлік болып топтасуына қатысады.

8. Күрделі тұтастықты жасауда тәуелдік жалғауының ролі зор. Сөйлемдегі белгілі бір сөздердің тәуелдік тұлғада тұруы оны алды-артындағы сөйлемдерде айтылған оймен іліктестіреді.

9. Айтылмақ ойдың қарқасы (негізгі идеясы) бірінші тармақта беріліп, келесі тармақтар сол ойға қатысты көбінесе бірыңғай конструкциялар түрінде келуі арқылы да синтаксистік тұтастық жасалады.

Ғалым өлең жолдарын тығыз байланыстыратын тәсілдер қатарына инверсия мен тасымалды да жатқызады /5, 298-304/.

Біздіңше, Р.Сыздықованың: «Мысалы, Абайдың «Көкбайға» деген 9 жолдық өлеңі шумақсыз бір ғана бөлік. Мұнда алғашқы екі жол - өлеңнің негізгі идеясы, негізгі ой:

*Сорлы Көкбай жылайды,
Жылайды да жырлайды.*

Қалған жолдар мағына жағынан осы екі жолға тікелей байланысты, яғни бұлар осы ойдың (Көкбайдың жылап-жырлайтынының) себебін білдіретін жеке жай сөйлемдер болып келеді де, барлығы синтаксистік құрылысы жағынан бір-ақ тұтас дүние болып шығады», - деген талдаулары күрделі синтаксистік тұтастықтың композициялық құрылымына қатысты айтылған пікір /5, 305/. Күрделі фразалық тұтасымның композициялық құрылымы деген мәселені сөз ету барысында бұл ойымыз айқындалатын болады.

Сонымен, жоғарыда көрсетілген өлең шумақтарындағы сөйлемдерді байланыстыратын амал-тәсілдерді жинақтап көрсететін болсақ, олар: *параллель сөйлемдер, есімдіктер, модальдылық реңкі біркелкі сөздер; қайталанатын сөздер немесе сөз тіркестері; морфологиялық тұлғалары бірдей етістіктер; тәуелдік жалғауы*. Осы амал-тәсілдердің қай-қайсысы да - өлең жолдарын тұтасымға біріктіруде және қара сөзді мәтіндердегі сөйлемдерді байланыстыруда қолданылатын тілдік бірліктер. Байласымды жүзеге асыратын тілдік амал-тәсілдердің әрдайым жеке-дара қолданылмай, екі-үшеуі қатар қызмет етуі де мүмкін деген пікірдің дұрыстығын келесі модульдерде мысалдарды талдау барысында көз жеткізетін боламыз.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, күрделі фразалық тұтасым мәселесі Т.Қордабаевтың 1964 жылы жарық көрген еңбегінде сөз етілген. Ол жөнінде Р.Сыздықованың пікірін жоғарыда келтіргенбіз. Сонымен қатар ғалым 1995 жылы елеулі түзетулермен өңделіп басылған «Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер синтаксисі» атты оқу құралында да мәтін

лингвистикасына қатысты көптеген ой-пікірлерін білдіреді және күрделі синтаксистік бірлікке байланысты өзі айтқан алғашқы көзқарасын да енгізді.

Қазақ тілінің синтаксис саласында өзіндік із қалдырған ғалымдарымыз С.Аманжолов пен Т.Қордабаевтың пікірлерінен үндестікті көреміз. Аяқталған ойды білдіру үшін бірнеше сөйлемдердің қолданылу қажеттігі туралы Т.Қордабаев былай дейді: «Логикада сөйлем аяқталған ойды білдіреді деген анықтама бар, бірақ ойды аяқтау үшін кейде бір емес, толып жатқан сөйлемдер айту қажеттігі тәжірибеден белгілі. Сөйлем аяқталған ойды емес, жеке ойды білдіреді. Ондай жеке ойлар қисындылық жағынан аяқталмауы да мүмкін. Сондықтан сөйлем – аяқталған ойды емес, жеке ойды оған тетелес басқа ойдан бөліп көрсететін коммуникативтік дербес тұлға» /6, 5-6/. Сөйлем шындық болмыс туралы жекелеген хабарды берсе, ал сөйлем тізбегі - мәтін тұтас, толық хабарды жеткізеді.

Т.Қордабаев құрмалас сөйлем синтаксисінің зерттеу нысаны ретінде құрмалас сөйлемдермен қатар сөйлемдер тіркесінен құралатын күрделі синтаксистік бірлікті де алып қарастыру қажеттігін айтады. Күрделі синтаксистік бірлікті құрмалас сөйлем синтаксисі құрамында алып қарастырмағанмен, оны өз алдына зерттеудің қажеттігін кейінгі зерттеушілер қолдап, бірнеше ғылыми зерттеулерін арнаған болатын (Б.Шалабай, Ж.Жакупов, С.Мұстафина, Ж.Қайшығұлова т.б.).

«Құрмалас сөйлемнің құрылымы» деп аталатын бөлімде ашық құрылымды және жабық құрылымды құрмаластар туралы айта келіп, ашық құрылымды құрмаласта баяндалып отырған оқиғаның бір-екі компонентпен тиянақталмай, ойдың жалғасатыны байқалып тұратыны, соның нәтижесінде бірнеше жай сөйлем құрмаласа келіп, синтаксистік күрделі бірлікті құрайтыны туралы сөз етеді. Ашық құрылымды болатын себебі – мұндай сөйлемдерді одан әрі жалғастырып толықтыра беруге болады. Сондықтан ашық құрылымды құрмалас сөйлемдердің көп жағдайда синтаксистік күрделі бірлік ретінде қаралатындығын айтады. Осы ойды дәйектеуге мына мысал берілген: *Дәл осы кездің көрінісі қызық: көкжиекте қызыл жалын сәуле пайда болды, қоюлана бастаған көгілдір аспан бетінде селдір бұлттар көрінді, баяу соққан самал жел де тынып, дүниені таңғажайып мүлгіген бір тыныштық биледі* (І.Есенберлин). Бұл мәселеге күрделі фразалық тұтасымдарды сөз ету барысында оралатын боламыз.

«Синтаксистік күрделі бірлік» деп аталатын тарауда ғалым Т.Қордабаев: «Біздің синтаксистік күрделі бірлік деп отырғанымыз -

...семантикалық тұтастықта, бірлікте тұратын дербес сөйлемдердің жиынтығы», - деп анықтап, күрделі бірлікке тән төмендегідей белгілерді көрсетеді:

1. Құрылымы жағынан бірнеше дербес сөйлемдерден құралады.
2. Семантикалық бірлікте болады, компоненттер белгілі бір ой, мағына төңірегіне топтасады...
3. ...баяндалатын пікірлерге ұйытқы, орталық кіндік, темір қазық болып тұратын сөз немесе сөздер тіркесі болады.
4. Бірлік құрамына енетін компоненттер байланысы олардың семантикалық тұтастығынан ғана білінбейді, сонымен бірге, әр түрлі грамматикалық тәсілдерден де байқалады» /6, 141-145/.

Сонымен, Т.Қордабаев, Р.Сыздықова еңбектерінде мәтіннің тұлға-бірлігі әрі мәтін лингвистикасының бірден-бір зерттеу нысаны болып саналатын күрделі фразалық тұтасым өз алдына қарастырылып, анықтамасы берілді. Бұл – мәтін лингвистикасының қазақ тіл білімінде дамуын айқындаған жол болды.

3. Қазақ тіл білімінде мәтін лингвистикасының бүгінгі дамуы

Қазақ тіл білімінде мәтін лингвистикасы ғылымдағы сабақтастықтың, заңды жалғастықтың көрінісі ретінде өзіне дейін жинақталған ғылыми тұжырымдар негізінде, жалпы дүниежүзі тіл біліміндегі зерттеудің жаңа бағыттарына сәйкес соңғы 10-15 жыл ішінде ілгері қадам басты. Осы уақыт ішінде мәтін лингвистикасы саласы бойынша ғылыми зерттеулер жүргізіліп, монографиялық еңбектер дүниеге келді. Мәтіннің тұлға-бірлігі, мәтіннің категориялары, мәтін түрлері, мәтінді ұйымдастыратын тілдік бірліктердің қолданылуы, мәтіннің прагматикалық сипаты, контекст секілді т.б. мәселелер туралы ғылыми тұжырымдар жасалды. Оқу-әдістемелік құралда мәтін лингвистикасы саласы бойынша жазылған еңбектердің барлығын бірдей қамтуды мақсат етпейміз, дегенмен де қазіргі кездегі осы саланың даму бағытын айқындайтын бірнеше еңбекке тоқталып өтпекшіміз.

Б.Шалабай мәтін мәселесіне байланысты бірнеше ғылыми мақалаларын арнады (солардың ең алғашқысы – 1975 жылы жарық көрген «Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі синтаксистік тұтастық» атты мақаласы). Ғалым «Қатысым синтаксисі» (1998ж.) атты еңбегінде мәтінді сөзді сыртқа шығарудың, яғни тілді қолданудың жемісі деп қарастырып, сөйлеу процесінің тіл жүйесімен тығыз байланыстылығын

сипаттайды. Мәтін мен ауызша сөйлеуді бір-біріне қарама-қарсы құбылыстар ретінде таниды және олардың айырмашылықтарын көрсетеді. Сонымен қатар көркем мәтіннің негізгі универсал мағыналарына (кеңістік, уақыт) да тоқталып өтеді /7/.

М.Серғалиев, Б.Мүсрепованың авторлығымен 1989 жылы «Күрделі синтаксистік тұтастық» атты оқу құралы жарыққа шығарылды. Бұл еңбекте күрделі синтаксистік тұтастық мағыналық-құрылымдық бірлік ретінде таныла отырып: «Күрделі синтаксистік тұтастық бұл жеке сөйлемдерге қарағанда ойдың дамуын неғұрлым толық бере алатын, мағыналық және синтаксистік жағынан өзара тығыз байланысқан сөйлемдердің тобы. ...күрделі синтаксистік тұтастық сөйлемдердің тіркесуі арқылы күрделі, аяқталған ойды білдіреді», - деп анықталды /8/.

Ж.Жакупов күрделі синтаксистік бірлікті қарастырған еңбегінде (1990ж.) оның тілдік ерекшелігін, сөйлеммен, мәтінмен, абзацпен, контекспен ара қатынасын сипаттап, күрделі синтаксистік бірлік құрамындағы дербес сөйлемдердің арасындағы синтаксистік байланыс түрлерін анықтайды. Ғалым «Қазақ тілінің функционалдық синтаксисі (контекст проблемасы)» (1999ж.) атты ғылыми зерттеуінде С.Аманжолов, Т.Қордабаев, Р.Сыздыкова еңбектерінде сөйлемге қатысты айтылған ой пікірлерді функционалдық, қатысымдық аспектіде ілгері дамытты. Бұл еңбекте контекст мәселесі анықталып, жан-жақты талданды. Ғалым «сөйлемге коммуникативтік тұрғыдан қарау – оған сөйлеудің бірлігі ретінде қарау» дей келіп, сөйлеудегі сөйлем – контекстегі сөйлем деген тұжырымын ұсынады. Ғалымның пікірінше, сөйлемнің құрылымын айқындауымыз тіл тұрғысынан жүзеге асады, ал сөйлеу тұрғысынан сөйлемді талдайтын болсақ, ол басқаша мәнге ие болып, бүтіннің бөлшегі, бүтінді құраушы негіз ретінде танылады. Демек, сөйлем – сөйлеу ағынының бірлігі ретінде қызмет атқарады. Сөйлем үшін контекст қызметінде микротекст алынады /9, 14/.

Контекст деп – мәнге ие болу арқылы тілдің барлық деңгейіне тән единицалардың мағына, мазмұны жүзеге асатын бірлік, орта, аяны атайды. Ж.Жакупов контексті функционалдық синтаксис бірлігі ретінде екі тұрғыдан қарастырады: 1. лексика-семантикалық; 2. семантика-синтагмалық. Біріншісі – синтаксистік единицаның (сөз тіркесі, сөйлем, синтаксистік күрделі бірлік) лексика-семантикалық құрамын қазық етеді; екіншісі – жай және құрмалас сөйлемдердің синтаксистік бірлікке (мәтінге) ұйысуын қарастырады /9, 24/.

Қазақ тіл білімінде кенжелеу дамып келе жатқан қолданбалы лингвистика саласында елеулі үлес қосып жүрген ғалым А.Жұбанов қазақ мәтіні мазмұнының автоматты өңделу жолдарын енгізді. Ол «Основные принципы формализации содержания казахского текста» еңбегінде баяндалады /10/.

«Қазақ тіліндегі мәтінтүзуші құралдар» (1989ж.) атты ғылыми зерттеудің авторы С.Мұстафина күрделі фразалық тұтасымдарды байласым және тұтасым сипатын иеленген, мәтінге ұқсас (изоморфты) бірлік деп анықтай отырып, фразеаралық байласымды жүзеге асыратын лексика-грамматикалық, синтаксистік, стилистикалық амал-тәсілдерді және түсіндірмелі, контрастивті, каузалды, темпоральды-таксистік т.б. логика-семантикалық қатынастарды, олардың берілу жолдарын қарастырды /11/.

Тіл-тілде бір-біріне ұқсайтын универсалды және әр тілдің өзіндік ерекшеліктерін, айырым-белгілерін танытатын идиоэтникалық категориялар бар. Солардың бірі - көркем мәтіннің универсалды категориялары – көркем уақыт, көркем кеңістік және адам (көркем уақыт пен көркем кеңістіктегі кейіпкер). Ғалым С.Құнанбаева «Қазақ көркем мәтініндегі темпоральді қатынастар» деп аталатын еңбегінде көркем проза материалдарын талдау арқылы көркем уақыт категориясын айқындап, оның берілу жолдарын қарастырады. Көркем проза мәтіндерінің темпоральді семантикасының ұйымдасуын сипаттайды. Мәтіннің уақыт категориясын көркем уақыт категориясымен парапар қоймай, оны барлық функционалдық стиль түрлеріндегі мәтіндерге қолдануға болатын, мәтіннің ерекшелігіне жататын мазмұндық категориясы деп есептейді /12/.

Ғалым З.Базарбаева «Қазақ тілінің интонациялық жүйесі» (1996ж.) атты монографиясында қазақ тіліндегі интонация түрлерінің сөзбен, сөйлем түрлерімен және күрделі синтаксистік тұтастықтармен байланысты көріністерін және соларға қатысты олардың қызметтерін анықтады. Осы еңбектің үшінші тарауы «Күрделенген сөйлем мен құрмалас сөйлемнің және күрделі синтаксистік тұтастықтың интонациялық көріністері» деп аталады. Мұнда лексика-грамматикалық және интонациялық ерекшеліктеріне қарай күрделі синтаксистік тұтастықтарды үш топқа бөледі де (ілікпелі; қатарластық; жалғаспалы байланыс), олардың интонациялық ерекшеліктерін сипаттайды. Күрделі синтаксистік тұтастықтардың интонациялық көріністері «Қазақ грамматикасына» (2002ж.) да енді.

Ілікпелі, жарыспалы байланысқа құрылған күрделі синтаксистік

тұтастыққа енген дербес сөйлемдер жай хабарлы сөйлемдердің интонациялық моделімен айтылып, тиянақсыз және тиянақты интонемаларға ие болады. Жеке сөйлемдердің арасындағы паузалары онша көлемді болмайды да абзацты көмкеретін, соңғы сөйлемнің аяғындағы паузасы көлемді болады. Ол пауза тұтастықтың аяқталғанын білдіреді. Күрделі синтаксистік тұтастық компоненттерін байланыстыратын ортақ семантикалық сөздер сабақтас құрмаластағы жалғаулықтар сияқты акценттеліп, молырақ ұзақтылықпен, интенсивтілікпен жоғары деңгейде айтылады. Жалғаспалы түрі көбінесе диалогте кездесіп, сөйлемдердің айтылу мақсатына қарай интонациялық ерекшеліктерімен қатар, әрқайсысы бір синтагманы құрап, араларында ықшам бір деңгейдегі жалғаспалы паузалар болады /13/.

«Өлең мәтінінің синтаксистік ерекшеліктері» атты зерттеуінде (2000ж.) А.Таусоғарова синтаксистік құрылымдардың мәтіндегі қолданылу сипатын және олардың атқаратын қызметін, ерекшелігін сөз етеді. Ол: «Поэтикалық контекст тілдік белгілердің синтаксистік құрылымдағы өзара қатынасы, автор-субъектінің тілдік белгілерді қолданып, контексті құру ерекшеліктері негізінде жасалады», - деп ой түйеді /14/.

Әр түрлі функционалдық стиль түрлеріне жататын мәтіндердің күрделі фразалық тұтасым // абзац деңгейінде мүшеленуін зерттеген Ж.Қайшығұлова (2001 ж.) күрделі фразалық тұтасымды мәнділік, ал абзацты оның визуалды формасы деп қарастырады.

Зерттеуші ақиқат-ойлау-тіл байланысын Г.Колшанский және З.Тураева еңбектеріндегі ғылыми тұжырымдарға сүйене отырып, кестеде былайша көрсетеді /15/:

1-кесте

Ақиқат: денотат	Күрделі динамикалық денотат	Біртұтас оқиға, құбылыс
Ойлау: сигнификат (ұғым)	Күрделі динамикалық сигнификат (пайымдау)	Аяқталған біртұтас ой (пайымдаулар тобы)
Тіл: лексема (сөз)	Сөйлем	Күрделі фразалық тұтасым

Демек, ақиқаттың тілде бейнеленуі үш деңгейде жүзеге асады: белгілі бір ұғымды сөз, пайымдауды сөйлем, пайымдаулар тобын күрделі фразалық тұтасымдар жеткізеді. Ақиқаттағы түсінік күрделенген сайын оның тілде берілу жолдары да соған сәйкес күрделене түседі.

Қазіргі таңда да мәтін мәселесімен тығыз байланысты бірнеше тың ғылыми зерттеулер жарық көріп, диссертациялық жұмыстар қорғалуда. Мәселен, С.Жусанбаева «Өлең мәтінінің семантикалық-құрылымдық сипаттамасы»; А.Тілембекова «Ғылыми-техникалық мәтіндердің (ФТМ) лингвопрагматикалық құрылымы (электроника және байланыс салалары бойынша)» т.б.

Қазақ тіл біліміндегі мәтін лингвистикасына байланысты ой-пікірлерге жасаған шолуымызды жинақтайтын болсақ, бұл саланың даму кезеңдерін үшке бөліп қарастыруға болар еді:

1-кезең. 20-50 жылдар – мәтін туралы алғашқы түсініктердің қалыптасуы (Қ.Жұбанов, А.Байтұрсынұлы, С.Аманжолов).

2-кезең. 60-70 жылдар – мәтін тұлға-бірлігінің айқындалып, арнайы зерттеу нысаны ретінде қарастырылуы (Т.Қордабаев, Р.Сыздықова).

3-кезең. 80 жылдардан бері қарай – мәтін лингвистикасының тіл білімінің дербес бір саласы ретінде дамуы (Б.Шалабай, М.Серғалиев, Ж.Жакупов, С.Құнанбаева, А.Жұбанов, З.Ерназарова т.б.).

Қ.Жұбановтың «Қазақ тілі ғылымын бір адам ғана жасай алмайды, бір мезгілде ғана ол жасалмайды. Бұл – көп күш, көп қол, көп уақыт керек қылады», - деген пікірін ескерсек, мәтін лингвистикасы саласының мақсат-міндеттері қазіргі таңда әлі де болса өз шешімін толық тауып отыр деп айта алмаймыз. Мәтін көп қырлы күрделі тілдік құбылыс болғандықтан, оны танып білу де сан түрлі зерттеу бағыттарын қажет етеді. Сондықтан мәтіннің психолингвистикалық (мәтінді қабылдау, ұғыну) аспектісі, мәтіннің қатысымдық тұрғыдан актуалды мүшеленуі, мәтін түрлерінің құрылымдық ерекшелігі, мәтіндегі, соның ішінде көркем мәтіндегі ұлттық таным, мәтін түрлеріндегі интонациялық көріністер, мәтін түрлерінің прагматикалық қызметі т.б. әлі де айқындауды қажет ететін өзекті мәселелер қатарына жатады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991. – 463 б.
2. Реферовская Е.А. Лингвистические исследования структуры текста. – Ленинград: Наука, 1983. – 215 с.
3. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.
4. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы (Өңделіп және толықтырылып 2-басылуы). – Алматы: Санат, 1994. – 320 б.
5. Сыздықова Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2004. – 616 бет.
6. Қордабаев Т. Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер синтаксисі. – Алматы, - 1995. – 176 б.
7. Шалабай Б. Қатысым синтаксисі. – Алматы, - 1998. – 56 б.
8. Серғалиев М., Мүсрепова Б. Күрделі синтаксистік тұтастық. – Алматы, 1989. – 35 б.
9. Жакупов Ж.А. Қазақ тілінің функционалдық синтаксисі (контекст проблемасы). Филол. ғыл. док. ... дис. автореф. – Алматы, 1999. – 64 б.
10. Жубанов А.К. Основные принципы формализации содержания казахского текста. – А., 2002. – 250 с.
11. Мустафина С.С. Текстоброзирующие средства казахского языка. Дис. ... канд. филол. наук. – Алматы, 1989. – 182 с.
12. Кунанбаева С.С. Темпоральные отношения в казахском художественном тексте. – Алматы, 1991. – 136 с.
13. Базарбаева З.М. Қазақ тілінің интонациялық жүйесі. – Алматы: Ғылым, 1996. – 225 б.
14. Таусоғарова А.Қ. Өлең мәтінінің синтаксистік ерекшеліктері. Филол. ғыл. канд. ... дис. автореф. – Алматы, 2000. – 26 б.
15. Қайшығұлова Ж. Қазақ мәтінінің күрделі фразалық тұтасым // абзац деңгейінде мүшеленуі. Филол. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 2001. – 110 б.

Бекіту блогы

Семинар тақырыбы: Мәтін лингвистикасының зерттелуі, көрнекті өкілдері

Қарастырылатын мәселелер:

1. Мәтін лингвистикасы зерттеулеріндегі бастаулар (А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, С.Аманжолов).
2. Күрделі синтаксистік тұтастық – арнайы зерттеу нысаны (Т.Қордабаев, Р.Сыздық еңбектері бойынша).
3. Қазіргі мәтін лингвистикасы саласындағы еңбектер, қарастырылған мәселелер.

Оқытушымен орындалатын өзіндік жұмыстар

1-жаттығу. Қ.Жұбановтың пікірлерін ой елегінен өткізіп, өз топшылауыңызбен тіл біліміндегі бүгінгі көзқарас тұрғысынан талдау жасаңыз, түсіндіріңіз.

1. Рас, біз формашыларға қарсымыз: тіл құбылыстарын жалаң түр жағын ғана зерттеумен біліп болмайды. Бұл – сөзсіз сыңаржақтық. Сонда да жоғынан бары игі. Түр – форма деген тілде жоқ белгі емес, бар нәрсе. Бар қасиетін көрсетушілік қашанда пайда болмаса, зиян келтірмейді. Бірақ жеткіліксіз, өйткені түр тілдің бар тарауы емес, бір тарауы. Әр нәрсенің, әр құбылыстың да әлденеше қыры, сыры, сипаты болмақ. Дұрыс білім – сол қыры, сыры, сипатының бәрін болмағанмен, көбін, негізділерін көрсетіп бере алумен ғана табылмақ. Формашылдықтың бірбеткей, сыңар езу соғатыны осыдан.

2. Сөйлеу – хабар беру, коллективтік көрініс. Бұған ең азы екі адам қатысуы керек. Ұжым болып қатынасудың (хабарласудың) басқа да амалдары бар.

Біздің жоғарыда «басқа да амалдар бар» дегеніміздің мәнісі мынау: сүгрет арқылы да көп оқиганы білдіруге болады; ...Мысырдағы мұнаралардың (пирамида) әшекейлері де сол құрылыстардың не екендігінен хабар береді. Өйткені ұлы ғимараттар мен пирамидалар құр үйінді тас емес, мақсат-тілекке қарай салынған нәрселер. Әр алуан дабылдар да (сигнал) мезгілді, келе жатқан жақсылық, жамандық (жаугершілік) жайларынан

жұртты хабардар етеді.

3. Сөйлеу дегеніміз хабарлап қана қою емес; белгілі ойды ниетті білдіру. Сондықтан көздеген мақсатымызға қарай оқиганың өзімізге тигізген әсерін білдіре де, білдірмей де сөйлейміз; сұрай, өтіне, бұйыра, тыңдаушыға белгілі бір талап қоя сөйлейтін кездеріміз де болады. Қысқасы, біз өзіміздің хабарымызға тиісті өң бере сөйлейміз. Тыңдаушыға айтар хабарымызбен бірге өз көңіліміздің мейірін қоса білдіреміз.

Жазуда көңіл райын тыныстық белгілерден, сөйлемдегі сөздерден, сол сөздердің сөйлемде орналасу тәртібінен білеміз.

4. Сөз ауызекі де сөйленеді, қағазға да жазылады. Жазылған сөз түгел бір кітап болуы да, шағын бір хат болуы да, тек бір кісінің аты болуы да, тіпті бір ғана әріп болуы да мүмкін.

Осы сияқты, ауызекі сөйленген сөз де ұзақ бір әңгіме, тұтас бір баяндама болуы да немесе бір-ақ ауыз сөз болып, не бір нәрсенің ғана аты, тіпті, бір ғана дыбыс болуы да мүмкін.

Осылардың бәрі де сөз бөлшектері болады.

Сөз бөлшектерінің кітап, әңгіме сияқты ірілері бол, әріп, дыбыс сияқты ұсақтары бол, - қай-қайсысы да, бітулі киімдей, айналасы көмкерілген бір бүтін нәрсе. Сөйте тұра бұлардың бүтіндігі біртұтас, сом бүтіндік емес: киімнің өңір, ...жаға бөлшектерден құралатыны сияқты, әр бөлшектің өзінің ішкі бөлшектері бар; әрқайсысы сол ішкі бөлшектерден қиындалып, құралып барып жасалады.

...сөз бұйымдарының бірі біріне материал болады. Сөз бөлшектерінің әрбір ірісі - өзіне тете ұсағынан жасалған бұйым, әрбір ұсағы - өзіне тете ірісін жасайтын материал.

5. Сөз дегенді екі мағынада қолданамыз. Бірінші, жазылған, сөйленген сөздің бәрін де сөз дейміз. Екінші, нәрсенің атының бір өзін ғана сөз дейміз.

*** Пікірлерді көшіріп жазыңыздар.**

2-жаттығу. Көп нүктенің орнына берілген сөйлемнің мағынасымен сәйкес келетін сөйлемдерді құрастырып, шағын мәтін жазыңыздар.

1. Басқа кісілердей шаруа жайын сыртына шығарып айтпаса да, бұл өзі көп нәрсені ішінен ойша түйіп жүретін-ді. ...

2. *Бүгін, әсіресе, түске қарай күн қатты жылып, тоң балықтар қызыл су бетінде қалқып жүрді.* (Ә.Нұрпейісов) ...

3. *Дүниеде ең тез өтетін уақыт – демалыс уақыты.* ...

4. *Кісілік кісі таңдамайды.* ...

5. *Естелік кітабы – қызық кітап.* (Мырза Әли Қадыр) ...

3-жаттығу. Мәтінді оқып шығып, адресант, мәтін, адресат, болмыс, тілдік жүйе қарым-қатынасын талдаңыздар (адресат ретінде өзіңіз алынасыз).

Батыс Қазақстан облысы топонимдері құрамындағы детерминативтер өзіндік аймақтық ерекшеліктерге де ие болады. Ең алдымен, облыс топонимдері құрамында кездесетін 30 терминнің 17-сі – гидронимдер құрамында келетін детерминативтер. Мұның өзі облыс топожүйесінің өзіндік ерекшеліктерінің бірі болып есептеледі. Екіншіден, осы детерминативтер арасында басқа аймақ топонимдерінде кездеспейтін, тек Қазақстанның батыс аймақтары жер-су атаулары құрамында ғана қолданылатын терминдер де бар. Мысалы, *қамыс, қона, шағыл, күтір*. Үшіншіден, тек осы облыс көлемінде кездесетін (оның өзінде облыстың барлық территориясында емес) детерминативтер бар. Мысалы, *бөгет, көбік* (Ұ.Рысқалиқызы).

***Мәтін авторы мен оқырманның «білімдік аясы» арасында тепе-теңдік бола ма?**

4-жаттығу. Мәтінді оқу арқылы адресант пен адресаттың арасындағы қатынасты талдаңыздар (адресат ретінде өзіңіз алынасыз).

Апатит (грек. *apatite* – алдаймын, басқа минералдармен жиі шатастырыла берген соң осылай аталып кеткен) – фосфаттар класына жататын минерал. ...Гексагонал сингонияда кристалданып, ұзынша, алты қырлы призма тәрізді кристалдар немесе топырақ не конкреция түріндегі ұсақ түйіршік масса құрайды. Түсі ак, жасыл, көк, қоңыр, күлгін, кейде түссіз келеді, жылтырлығы шыны не май тәрізді болады. Қатт. 5, морт сынғыш, жымдастығы нашар, менш. салм. 3,2 г/см³. Апатит сілті және қышқыл құрамды магмалық жыныстарда (нефелинді сиениттерде), карбонатиттерде, кристалдық тақтатастарда, әр түрлі шөгінді және гидротермал жыныстарда кездеседі. Апатиттің шөгінді

жыныстардағы қара сұр, тасберіш (конкреция) пішіндес түрі фосфорит деп аталады (ҚҰЭ).

***Мәтін сізге түсінікті ме? Автор мен оқырманның арасында қатысым жүзеге асты ма? Аспаса неліктен? 3-жаттығудағы мәтінмен салыстыра отырып түсіндіріңіз.**

Сөздікпен жұмыс жасау арқылы түсінуге қиындық келтірген сөздердің білдіретін мағынасын анықтаңыздар.

5-жаттығу. Төмендегі сөздерді пайдалана отырып, мәтін құрастырыңыздар.

Ақын, балалық, даналық, қыран, қия, адам, дала, ақын бойы, ақын ойы, ақын жаны, жараланады, жазылады, ақын жүрегі, кек.

***Өзіңіз жазған мәтінді Ғ.Мүсіреповтің «Кездеспей кеткен бір бейне» повесіндегі осы ойлар берілген бөлігімен салыстырыңыз.**

6-жаттығу. Мәтіннің интонациялық ерекшелігіне назар аударып, оқып шығыңыздар. Ерекше интонациямен айтылатын тұстарын белгілеңіздер.

Той қыза бастады. Асқан үнді әдемі әндер айтылды. Дина отау үйге қайта оралған жоқ. Құда мен Құрманғазы, өз әкесі Кенженің қасында отырып әлденеше күйлер тартты. Алғашқыдай емес, отырған адамдарға үйренісе келе, домбыраны еркін ұстап, көсілте тартты. Құрманғазы өз күйлерін рақат дүниесіне терең сұңғи отырып тыңдады. Ол домбыра ішегінің әрбір үніне мән бере отырып, сезімі мол жақсы домбырашыны көрді. Оған қатты қуанды. Оның кәрі жүрегі қатты толқыды. Алқымына булыққан жас келді. Меңдеп келе жатқан кәрілігі еске түскенде буындары дірілдеп, көз алды мұнар тартып кетті. Қайта-қайта ұзын сақалын саусағымен оқыс тартқылап, кейде қолымен сылай түсті. Ол осылайша өзінің жан толқынын білдірмеуге көп тырысты, бірақ көп сұмдықты өткерген кәрі жүректің терең түпкірінде дауыл ойнап, теңіз толқып жатқандай әлем-тапырық еді. Өйткені ол жастықтың алдында өзінің кәрілігін мойындағысы келіп толғанды. Асыл жанның да бірер арсыздығы болмай ма, сондай-ақ көтті көріп,

көне тартқан кәрі жүрек өзінің жеңілісін мойындағысы келмей, көп толқыды. «Өзіңнен кейінгіні көріп қартаясың» деген ел адамдарының сөзін көп естіген Құрманғазы кеше ғана әкесінің тізесінде тұлығы салбырап отырған жас қыздың өскенін, оның күйеуге шығар тойын, тіпті, өзіндей келелі күй тартар өнер иесі болғанын көріп отыр. Арсыздықты ар жеңді. Құрманғазы басын оқыс көтеріп алды да:

- Халайық, ат – мінгендікі, тон – кигендікі деген мәтел бар, сондай-ақ домбыра – тарта білгендікі. Бердім домбырамды, бердім, бердім. Иелік ет, мұрагер бол, Динажан! – деп булығып барып, сөзін түгел айта алмай мүдіріп қалды.

Оның аумақты қара көзінің төңірегі жиіектей қызарып, шарасына мөлдір жас толып кеткен екен. Осы бір халін басқадан жасырғандай, кеудесін көтере түсіп, тағы да бір нәрселер айтпақ болған кезде көзден ыршып түскен жалғыз тамшы ыстық жас, көк бурыл ұзын сақалын бойлап жерге қарай ағып кетті.

- Мұрагер болар, иелік етер адам бар екен, бердім домбырамды, бердім ақ батамды! Тойыңа тартқан тартуым болсын, үстіңе жапқан шапаным болсын, омырауыңа таққан танам болсын, мойныңа салған алқам болсын, алып қал, бердім осыны! – деп Құрманғазы Дина қолындағы шашақты қара домбырасын өз қолына қайта алды да, сағағынан үш рет сүйіп, Динаға қайта ұсынды.

Тұнып тұрған тыныштықты Кенженің дауысы бөліп жіберді.

- Иелік етем де, мұрагерің болам де, рақметіңді айт, Дина! – деді.

Қатты қобалжудан дауысы дірілдеп, Дина әкесінің сөзін ғана қайталады:

- Иелік етем, мұрагерің болам, рақмет, ата! – деді (Дина күйші).

7-жаттығу. Әр түрлі стиль түрлерінен 10 абзацты ала отырып, оған тақырып беріңіздер. Тақырыптың қойылу себебін түсіндіріңіздер.

8-жаттығу. Мәтіндерге тақырып беріңіздер.

1. Ақыл, ой адамының творчестволық қиналуы – негізінде оның сұлулыққа ұмтылуынан, бірақ сол сұлулықты қалай берудің дұрыс шешімін таба алмауынан туады. Мақсаты бір алыстан бұлаңдаған қызыл түлкі тәрізді, ал қуып жетіп көр. Сол қызыл түлкіге қолын

созған сайын, көңілін күдік, ойын тұман басады, бір шешімнен екінші шешімге көшеді. Тастап кетейін десе алдындағы қызыл түлкі – арман көңілін тартып, қоймайды. Тастамайын десе, дәл тапқан жол жоқ, алды бұлдыр сағым, құр елес. Міне, осындай жағдай ой адамының жанын жегідей жеген творчестволық қиналуына себеп (І.Есенберлин).

2. ...Өзі «артист» деген атқа ие болғалы бері тыңдай жүріп, «Гәккүдің» осынша зарлы екенін Қанабек бірінші рет аңғарды. Күләштің сүйегін алып қайтқан самолет Қазақстандағы бірінші аялдама – Оралға қонған. Облыс жұртшылығы Күләшімен қоштасуға жиналып күтіп тұр екен, самолет моторының үні сөніп үлгермей-ақ күңіренген дауысты естіді. Қадірлісін соңғы сапарға жөнелтудің бүкіл жол-жоралғысын, аза-қошemetін дайындап қойған облыс басшылары зыр жүгіріп жүр. Біреулер сөйлеп, біреулер су беріп айнала әбігер. Кенет... Иә, кенет әлдеқайдан соншалықты таныс, соншалықты таза, күміс үн қалқып шыға берді. Мұның қайғырған жаны «бұл не?» дегенше болмай, күміс үн көкке өрлей берді де, айтары жоқ ғаламат бір зарға ауысты. «Гәккү» ғой мынау, шырақ-ау! «Гәккү» де мұндай зарлы ма еді? Әлде, иесінен айрылған ән жылап тұр ма?» (С.Латиева).

9-жаттығу. Төмендегі мәтінге неліктен «Шабыт» деген тақырып берілген? Мәтін мазмұнымен танысқаннан кейін түсіндіріңіздер.

Шабыт

Шабыт!

Ол адамның дарынына, еңбегіне қанат беретін ұлы күш! Мыңдаған халық алдында Гамлет ролін ойнайтын артист шабыты бар да, төрт қабырғалы лабораторияда жападан-жалғыз отырып ғылымның тұңғиығына бойлайтын оқымыстының шабыты бар. Артистке шабыт берген сүйсіне қол соққан көрермендердің қуанышы мен қайғысы десек, ғалымға шабыт берген не? Қия шетіне жеткізбес мызғымай тоқтап қалған уақыт па? Әлде сыртқа шығамын деп асау толқындай ой теңізінде ойнаған іштегі дарын арманы ма? Қандай күш сол шабытты оятқан?

Шын оқымыстыны шабыттандыратын атақ та, бақ та емес. Ол адам үшін, сол адамды жаратылыстың құрсауынан мәңгі азат ету үшін еңбек етеді. Бойындағы күш, жігерін, табиғаттың өзіне

ерекше берген дарынның бәрін соның жолына сарп етеді. Бар арманы ғылым болады. Әрине, бұның өзі оңайға түспейді. Адамға күш, қуаныш, шабыт беретін қашан да болса жеңіс пен табыс қой. Ал жеңіс пен табысқа жету жолы – қиын соқпақты, биік асулы болып келеді. «Адам баласының басына күнде ақылды ой түсе бермейді», - деп Эйнштейн айтқандай, қандай дарын иесі болса да, шешем деген жаратылыс жұмбағын оң-оңай шеше алмайды. Кейде оған нелер ұйқысыз түндер, көптеген мехнатты айлар, жылдар кетеді (І.Есенберлин).

*** Мәтінге тағы қандай ат қоюға болар еді? «Шабыт» дегенді сіз қалай түсінесіз?**

10-жаттығу. Алғашқы сөйлемі мәтін тақырыбының қызметін атқаратын 5 мысал келтіріңіздер.

Сұрақтар:

1. Мәтін туралы алғашқы ойлар кімдердің еңбектерінде айтылды?

2. Шығарма сөз деген терминді қай ғалымның еңбегінен кездестіреміз?

3. Шығарма сөз дегеніміз не?

4. А.Байтұрсынұлының мәтін тақырыбына байланысты айтқан пікірін келтіріңіз.

5. Мәтін мазмұнының үш мүшесіне А.Байтұрсынұлы нені жатқызады?

6. Өрнекті сөйлемдер немесе оралым деген не?

7. Өрнекті сөйлемдердегі тақырыпшы және баяншы мүше, олардың арасындағы қатынастар туралы не білесіз?

8. Қ.Жұбанов мәтінді қалай атайды?

9. Қ.Жұбановтың бейвербалды амал-тәсілдерге қатысты айтқан пікірін мәтіннің ұйымдасуымен байланыстырып түсіндіріңіз.

10. Қ.Жұбанов ауызша және жазбаша сөйлеу туындылары туралы қандай пікір білдірді? Олардың қандай айырмашылықтары бар?

11. С.Аманжоловтың мәтінге қатысты ой-пікірлері қай еңбегінде айтылған?

12. Мәтіннің қабылдану деңгейі адресаттың «білімдік аясымен» байланысты дегенді қалай түсінесіз?
13. Кейде алғы, кейде артқы сөйлем өздігінен тиянақты болмайды (С.Аманжолов) дегенді қалай түсінесіз?
14. Мәтіннің аяқталуы деген не? (С.Аманжолов бойынша)
15. А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, С.Аманжолов еңбектерінде «мәтін – қатысымды жүзеге асыратын құрал» деген пікір кездесе ме? Келтіріңіз.
16. Р.Сыздықова мәтіннің тұлға-бірлігін қандай терминмен атайды?
17. Р.Сыздықова өлең мәтінін ұйымдастыруға қатысатын қандай тілдік бірліктерді анықтады?
18. Күрделі синтаксистік тұтастық мәселесі Р.Сыздықованың қай еңбегінде сөз болды?
19. Р.Сыздықова күрделі синтаксистік тұтастыққа байланысты кімнің пікірін басшылыққа алды? Ол қандай пікір?
20. Қазақ тілінде ең алғаш күрделі синтаксистік тұтастық туралы айтқан ғалым?
21. Т.Қордабаев күрделі синтаксистік бірлік деп нені таниды?
22. Т.Қордабаев күрделі синтаксистік бірлік құрамындағы байласым тәсілдеріне нені жатқызады?
23. Б.Шалабайдың мәтінге байланысты ең алғаш жарық көрген мақаласы қалай аталады? Онда қандай мәселе сөз болды?
24. Контекст деген не?
25. Ж.Жақупов контексті функционалды синтаксис бірлігі ретінде қалай қарастырды?
26. Сөйлеудегі сөйлем контекстегі сөйлем дегенді қалай түсінесіз?
27. Тілдегі универсалды және идиоэтникалық категориялар туралы не білесіз?
28. С.Құнанбаева мәтіннің қай категориясын зерттеді? Еңбегі қалай аталады?
29. Күрделі синтаксистік тұтастықтың интонациялық ерекшелігі қандай? (З.Базарбаева еңбегі бойынша)
30. Күрделі фразалық тұтасымды кімдер зерттеді?

Өз бетімен орындалатын өзіндік жұмыстар

1) Мәтін лингвистикасына байланысты соңғы кезде жарияланған ғылыми еңбектерді, мақалаларды жинақтау, талдау, соның негізінде осы саланың даму бағдарын айқындау.

2) Г.Колшанский («Лингво-гносеологические основы языковой номинации // Языковая номинация. Общие вопросы. – М., 1977. - 130-141 с.) және З.Тураева («Лингвистика текста». – М., 1986) еңбектеріндегі ақиқат-ойлау-тіл байланыстарын айқындайтын пікірлерді тауып, жоғарыдағы кестемен байланыстырып түсіндіріңіздер.

3-модуль Танымдық блок

Мәтін байласымы

Қарастырылатын мәселелер:

1. *Мәтінді айқындайтын басты белгілер: байласым және тұтасым.*
2. *Байласымды жүзеге асыратын тілдік амал-тәсілдер.*
3. *Сөздердің мағыналық топтарының мәтінтүзімдік қызметі.*

1. Мәтінді айқындайтын басты белгілер: байласым және тұтасым

Мәтіннің басты белгісіне байласым және тұтасым жатады. Байласым - көлденеңінен (бір сөйлем екіншісімен, ол үшінші сөйлеммен байланысады), ал тұтасым - тігінен айқындалатын белгілер (мәтін бөліктерінде, мысалы күрделі фразалық тұтасымда, абзацта, бөлімде, тарауда т.б. қамтылған мазмұнның бірімен екіншісінің байланысып жатуы). Мәтін тұтасымы - лингвистикалық тұрғыда айқындауға келмейтін категория. Егер мәтін ұғынылатын тиянақты нәрсе ретінде қабылданса тұтасым қасиетін иеленген болып есептеледі (А.А.Леонтьев). Демек, мәтін тұтасымы қабылдаушы тарапынан айқындалады. Егер оқырман мәтінді оқу барысында оны біртұтас дүние ретінде қабылдаса, ол мәтінге тұтасымдық сипат тән болмағаны.

Мәтін байласымы (когезия) күрделі бірліктерді құрайтын тілдік құралдардың белгілі әдіс-тәсілдермен ұйымдасуынан көрінеді. «Мәтіннің байласымы мен тұтасымын айыра білген жөн. Байласым тұтасымның шарты болып табылады, ал тұтасым байласым арқылы толықтай айқындала алмайды. Енді бір жағынан, байласым сипатына ие мәтін үнемі тұтасым қасиетін иеленбейді» /1, 168/.

Мәтіннің байласым категориясы сөйлемдердің бір-бірімен мағыналық-тұлғалық жағынан байланыса келіп, біртұтас мәтінді ұйымдастыруға қатысуын білдіреді. Егер мағыналық-тұлғалық жағынан сәйкеспейтін сөйлемдерді бір мәтінді ұйымдастыруда қолданатын болсақ, онда ол әр нәрсенің басын бір шалған түсініксіз, шалағай дүние болып шығады. Мәтін құрылымындағы көлемді тұлға-бірліктер күрделі фразалық тұтасымдардан бастап, лексикалық

бірліктерге шейін мағыналық жағынан өзара байланысып, мәтіннің негізгі мазмұнымен тығыз байланысып жатады. Мәтіннің негізін, оның тұтасымын осы бірліктер арасындағы тұлғалық-мағыналық байланыс түзеді. Соның негізінде байласымның екі тәсілі көрінеді:

1. Эксплицитті – мәтін құрамындағы сөйлемдердің өзара формальды, тілдік бірліктердің қолданысы арқылы байланысуы;

2. ИмPLICITТІ - мәтін құрамындағы сөйлемдердің өзара мағына бірлігі арқылы байланысуы.

Мәтін байласымы - тек екі сөйлем аралығын ғана қамтымайды, бұл күрделі фразалық тұтасымдарды, абзацтарды, тарауларды да біріктіретін категория. Ендеше мәтіндегі сөйлемдер арасында екі түрлі байласым түрі анықталады. Оның бірі – *іргелес байласым*, яғни өзара іргелес сөйлемдер арасында орнаса, екіншісі – *алшақ байласым*, араларында бір не бірнеше сөйлем орналасқан синтаксистік бірліктердің арасында жүзеге асады. Іргелес және алшақ байланыс түрлері мәтін бөліктерін бір мағыналық-құрылымдық тұтасымға ұйымдастыруда үлкен қызмет атқарады.

Мәтіндегі байласымды жүзеге асырушы лексика-грамматикалық амал-тәсілдер - есімдік, тәуелдік жалғау, үстеу, шылау, қыстырма, синоним, антоним сөздер, етістіктің бірыңғай шақ тұлғасы, синтаксистік паралельділік, түрлі қайталаулар т.б.

Мәтін лингвистикасында мәтіннің құрылымдық бірліктерінің байласымын жүзеге асыруға қатысатын құралдар субституттар мен дейксистер, скреп сөздер немесе шегендеуіштер (Ж.Қайшығұлова термині) деп аталады.

Субститут (орынбасар) - бір сөздің де, сөйлемнің де не сөйлемдер тізбегінің де орнына қолданылып, зат, мекен, мезгіл т.б. атаулардың мағынасында қолданылады. Бұл - орынсыз қайталауды болдырмау үшін, тілдік бірліктерді ықшамдап жұмсау үшін қолданылады.

Дейксис (грек. deixis –сілтеме) – тілдік құралдармен берілетін сілтеме, орнына жұмсалып отырған тілдік бірліктің мағынасына немесе қызметіне нұсқайды. Оларға есімдіктер, үстеулер, есімдік пен шылау, есімдік пен мекендік, мезгілдік ұғымды білдіретін сөздер жатады. Дейксистер мәтіннің алдыңғы бөлігінде қамтылған хабарға нұсқайды.

Шегендеуіштерге қыстырма құрылымдар (*мәселен, құдайға шүкір, неге екенін қайдам*), шылаулар (*алайда, сондықтан, бірақ, өйткені* т.б.) жатады. Шегендеуіштердің субституттар мен дейксистерге қарағанда өзіндік ерекшеліктері бар. Олар мәтін

құрамындағы дербес сөйлемдердің арасындағы байласымды жүзеге асырғанымен, есімдіктер, сан есімдер секілді бір заттың, құбылыстың, мекеннің т.б. орнына қолданылмайды. Олар екі сөйлемнің не бірнеше сөйлем мен дербес бір сөйлемнің арасындағы мағыналық қатынасты тілдік амал-тәсіл арқылы көрсетіп, әр түрлі мағыналық реңктерді тудырады. Сөйлемдер арасындағы тұлғалық байласымды онан сайын күшейте түседі.

2. Байласымды жүзеге асыратын тілдік амал-тәсілдер

Есімдіктер тіл білімінде мағыналық және қолданымдық сипатына байланысты субституттар мен дейксистерге жатқызылады. Мәтінішілік байласымды жүзеге асыруда жіктеу және сілтеу есімдіктері басқа есімдік түрлеріне қарағанда анағұрлым көп жұмсалады. Есімдіктер есім сөздердің орнына жүріп, заттың атауын, сынын т.б. білдіретіні - әбден қалыптасқан қағида. Осы есімдіктердің қай сөз табының не сөйлемнің т.б. орнына жұмсалып, қандай мағынаны қамтып тұрғанын білу үшін контекстегі алдыңғы және кейінгі сөйлемдердің мән-мағынасына назар аударамыз. Мәселен, *Ол шаттанып отыр* деген сөйлемді алатын болсақ, мұндағы *ол* есімдігі кімнің орнына жұмсалып тұрғаны бізге беймәлім. Сондықтан есімдіктер бір сөзді қайталай бермеу үшін оған орынбасар ретінде қолданылып, мәтіннің алдыңғы бөлігінде орналасқан сөйлемнің кейінгі сөйлеммен тұлғалық әрі мағыналық тығыз қарым-қатынасқа түсуін қамтамасыз етеді. Орынбасар деген терминді Қ.Жұбанов 1936 жылы басылып шыққан еңбегінде қолданып, оны былай түсіндіреді: «Орынбасар есім (есімдік) деп түбірдің де, қосалқы шылаулардың да орындарына жүре беретін түбірлерді айтамыз» /2, 144/. Сонымен бірге есімдіктердің мәтінтүзімдік қызметі (орынбасар ретінде жұмсалуды) «Қазақ тілінің стилистикасы» (М.Балақаев, Е.Жанпейісов, М.Манасбаев, М.Томанов) атты оқулықта да баяндалады.

Сонымен, есімдік - мәтін байласымын жүзеге асыратын, мәтінтүзімдік қызметке ие тілдік амал-тәсілдердің бірі.

Мысалы: *Әні, анау тақыр күзге шейін құрамайтын гүл атқан құлқайырлардың арасында Салтанат жүр. Оның күлгін түсті жұқа көйлегі сол құлқайырлардың гүлімен біте қайнасып кеткен сияқты. Оның өзі де жел тербеген бадана гүлдей кең далаға еркелеп, бұлаң қаға әндетеді* (Д.Исабеков).

Мәтінде Салтанаттың ән салуы сипатталып отыр. Мәтіндегі мазмұн

бір тақырып төңірегінде, яғни Салтанаттың ән салу үстіндегі кейпі туралы өрбіген. Мәтіндегі үш сөйлем есімдіктердің қолданысы арқылы бір-бірімен эксплицитті байланысқан. Бірінші сөйлемдегі *Салтанат* сөзінің орнына екінші және үшінші сөйлемдерде ілік септік тұлғалы *оның* есімдігі қолданылып отыр. Өздік есімдігінің (*өзі*) жіктеу есімдігімен қабаттаса қолданылуы әңгіме болып отырған субъектіні онан сайын айқындауға қызмет етеді. Мәтіндегі бірінші және екінші сөйлемдердің арасында іргелес байланыс түрі орнаса, ал бірінші және үшінші сөйлем өзара алшақ байланыс түріне негізделген:

Әні, анау тақыр күзге шейін құрамайтын гүл атқан құлқайырлардың арасында Салтанат жүр. Оның өзі де жел тербеген бадана гүлдей кең далаға еркелеп, бұлаң қаға әндетеді. Үш сөйлем әрі іргелес, әрі алшақ байланыстарға негізделіп, күрделі бір тұтасымды түзеді.

Мысалы: *Атырау, Жайық бойында оның атын білмейтін адам жоқ. Аруағын әйгілі батырлар мен билердей, бес саусағынан күй сорғалаған өнер дүлдүлдері мен семсер тілді ақындардай қастерлейді. Ал ол болса жарты гасырдай ел билеген атқамінер. Бұрынғы Бөкей Ордасының күнгей бетін алып жатқан, Теңіз бойы мен Еділ жағалауындағы ең байтақ өлке кіретін екі округты кезек билеген әкім. Сүйте тұра, ханның өзіне қасқая қарсы тұрып, ақ патшаның аламанына ақ сойылын ала ұмтылып, шайқас салған атышулы ереуіл аймағы Мақаш атын ерекше ілтипатпен атайды. Бұның сыры неде?*

Қолына жармасқан қатал заманға қарамастан халқына еткен еңбегінде шығар. Адалдық – қай заманда да адалдық қой. Жақсылық – қай заманда да жақсылық қой. Қайта тар замандағы жақсылық пен адалдық нарқы тіптен биік болса керек. Бәлкім, Мақаштың аласармас абыройының сыры да, ең алдымен, осында шығар (Ә.Кекілбаев).

Бұл – «Мақаш әкім» атты жинақтың алғы сөзінен алынып отырған үзінді. Алғы сөз осы абзацтармен басталады. Бірінші сөйлемге назар аударатын болсақ, Мақаштың аты аталмай, жалқы есімнің орнына ілік септік тұлғалы жіктеу есімдігі – *оның* қолданылған. Әрине, кітаптың атынан бұл есімдіктің кімге сілтеп тұрғанын оқырман аңғарады. Ал мысалға алынған мәтін тұрғысынан талдайтын болсақ, *оның* есімдігі кімге нұсқап тұрғаны бесінші сөйлемде ғана белгілі болады. Оған шейін сол адамды әр қырынан сипаттап ашатын лексикалық бірліктер - *атқамінер, әкім* қолданылған. Екінші сөйлемдегі *аруағын* сөзінің

3-жақтағы тәуелдік тұтқасы арқылы *оның* есімдігінің имплицитті түрде қолданылып тұрғаны байқалады. Үшінші сөйлемде *ол* есімдігі берілген. Ал бірінші абзацтың соңғы сөйлеміндегі *бұның* сілтеу есімдігі бесінші сөйлемнің мағынасын бойына жинақтап тұр. Яғни, жазушы атышулы ереуіл аймағы Мақаш атын ілттипатпен атайды деген мағынаны бір сөзге (*бұның*) сыйдырады. Есімдіктер алдыңғы мәтінде белгілі, жалқы есімнің (*Салтанат*) орынбасарлары ретінде қолданылса, ал осы мәтінде есімдіктер мәтіннің кейінгі бөлігінде анықталатын сөздің орнына жұмсалып отыр.

Алтыншы сөйлемдегі *неде* сұрау есімдігі мәтіннің жоғарыдағы бөлігін кейінгі бөлікпен байланыстыруда қызмет атқарады. Өйткені сұрақ міндетті түрде жауаптың берілуін талап етеді. Сондықтан екінші абзацта *неде* сауалына жауап беріледі. Сұрау есімдіктері, сұраулық шылаулар қолданылған сөйлемдер қатысымдық қызметіне сәйкес берілетін жауапты тосып, міндетті түрде алға қарай бағытталады. Қойылған сауал мәтіннің дамуына, өрбуіне түрткі болып, мәтін бірліктерінің арасындағы байласымды жүзеге асырады. Сонда *Бұның сыры неде?* деген сөйлем мәтінде екі түрлі мәтінтүзімдік қызметті атқарады. Біріншіден, ол алдыңғы тұтасымдағы мазмұнды аяқтайды, екіншіден келесі тұтасымдағы мазмұнның дамуына ықпал етеді. Мұндай сөйлемдер мәтін бөліктерімен екі жақты қатынасқа түсіп, күрделі фразалық тұтасымдар арасындағы байласымды онан сайын күшейтеді.

Келесі мысалда да сұрау есімдігі қолданылып, мәтіндегі ойдың дамуына түрткі болып отыр: *Машинадан түскенде Ыбышты танымай қалдым. Екі күннің ішінде өзі күрт өзгеріп кеткен секілді ме, қалай? Күнге күйіп май сіңген топырақтай болған қоңырқай жүзіне қан теуіп, қоңқақ мұрны делдіе қапты. Басындағы сабан шляпасы мен үстіндегі көк бешпеті сом денесіне жабысып, өзін мүсіндендіре түскен* (Д.Исабеков).

Есімдіктердің тұтас бір микромәтіндегі мазмұнды жинақтап, соның орынбасары ретінде қолданылатындары да мәтін құрылымында кездеседі. Мысалы *Бұл күйден аманырақ болған есіктің ғана алды* деген сөйлемде қолданылған *бұл* сілтеу есімдігінің нені меңзеп тұрғаны түсініксіз. Сондықтан мәтіннің алдыңғы бөлігінде айтылған хабардың негізінде есімдіктің қандай күйді білдіріп тұрғанын аңғара аламыз. Әрине, тұтас мәтінді оқып отырған кезде есімдіктің қай мағынаны білдіру үшін жұмсалғаны түсінікті. Бұл жерде айтпағымыз - бір ғана сөздің (есімдіктің) бірнеше сөйлемдер арқылы берілетін мазмұнды

қамтып, қолданыла алу қызметі, соның негізінде алдыңғы бөлік пен кейінгі бөліктің бұл есімдігі арқылы эксплицитті түрде байланысуы. Төмендегі мәтінді оқу арқылы бұл сілтеу есімдігінің екі абзацта қамтылған мазмұнды білдіру үшін жұмсалып тұрғанын көреміз.

Күшікбайдың басынан соққан боран жаңадан шыққан бейітті қармен көміп, қараушының көзінен тез жасырудың қарекетін істеп жатыр. Иесінің дүниеге келгенін сездіретін ақырғы белгісі – томпыған бейіт аз уақытта жоғалмақ, із бітпек. Таудан аса соққан жел бейіт тұрған төбешіктің басында әсіресе қатты ызғырықтанады; бейіттің тау жағынан топырағын ұшырып, екінші жағына жалданған қармен басып жатыр. Аз уақытта бейітті түгелімен қар көмгендей. Кейде себелеп, сырғып өтіп жатқан ұсақ қар өзінің мейірімсіз, ырзасыз, бірақ еркін бір күә екендігін білдіріп тұр.

Бейіттен жарты шақырымдай жерде тұрған екі кішкене қора да бейіт секілді мүләйім пішінденген. Тозығы әбден жетіп, ескіргенін төбесі де сездіреді. Қыры кетіп жұмырланған бұрыш-бұрышында үйіліп қалған қорда топырақ қораның онсыз да аласа бойын жермен-жерексен қылып тұр. Жан-жағына үйілген қар қыс басынан бір күрелмегендіктен, қораның үстіне шығып, біржолата басып алған. Аз күнде қораны көзден жоғалтуға айналған.

Бұл күйден аمانырақ болған есіктің ғана алды. Кішкене тар күресіні бар. Қыстау айналасының әлгіндей пішінінің үстіне, теріскей жақ бұрышындағы бір қораның төбесі ортасына түсіп, таудан аса соққан боран әлгі тесіктің үстінде ақ түтектеніп, біресе түтін секілденіп ұйытқып, біресе қиыршықтанған ұсақ қарын ішке себездеп төгіп, қораның ішін толтыруға тырысып жатыр ... (М.Әуезов).

Осы мәтінде байласым тәсілі ретінде жұмсалып отырған бұл есімдігі – айналадағы түтеген қарды, оның барлық жерді басып тастағанын, не басқалы жатқанын білдіреді. Мәтіндегі сілтеу есімдігі бұл күйден аманырақ болған есік алды дегенде, яғни есік алдын ғана қардың баспағанын, осы есік алдының ғана тіршіліктің белгісін танытып тұрғанын білдіру үшін қолданылған.

Демек, есімдіктер мәтін құрылымында үш түрлі қызметте жұмсалады:

1. Жеке лексеманың орнына қолданылады;
2. Бір сөйлемдегі мағынаны білдіру үшін қолданылады;
3. Сөйлемдер тізбегіндегі мазмұнды білдіру үшін қолданылады.

Мәтіндегі байласым сипатын атқаратын тағы бір сөздер тобы – сан есімдер. Сан есімдердің де атқаратын мәтінтүзімдік қызметі есімдіктерге ұқсас болып келеді. Мәтіннің алдыңғы бөлігінде қамтылған хабарды онан сайын нақтылау үшін және жоғарыда айтылғандарды жинақтау үшін сан есімдер жұмсалады. Олар мәтінді алдыңғы және кейінгі бөліктермен байланыстыруға қатысады.

Мысалы: *Өлең тілінің синтаксисін сөз ету үшін үлкен екі топ мәселенің бетін ашып алу қажет болады. Бірінші – поэзия тілінің синтаксистік құрылысы дегеннің өзі қандай мәселелерді қамтиды, екінші - өлең синтаксисіне қатысты қандай факторлар бар. Бұл екеуі бір-бірімен тығыз байланысты: мәселелердің алғашқы тобы келесі топтағылардан шығарылып айқындалады* (Р.Сыздықова).

Мәтінде екі топ мәселе кейінгі сөйлемдерде бірінші, екінші және екеуі деген реттік, жинақтық сан есімдердің қолданысы арқылы берілген. Соңғы сөйлемдегі бұл есімдігі мен екеуі сан есімінің қолданысы екінші сөйлемде берілген мағынаға нұсқап, сондағы ойды қамтып отыр.

Немесе мына мысалға назар аударайық:

Қарасақау нені керек қылғанын түсінді де, шапшаң тұрып барып, үстелдің үстіне көнелеу боп қалған екі үлкен кітапты әкеп қойды.

Абай бір кітаптың бетін ашып, өзіне керек жерін тапты да, оқымай, сол беттерге қарап шалқайыңқырап, біраз бөгеліп отырып қалды. Көзі бұл беттерден ана жатқан екінші кітапқа да түсе береді.

Бұл екі кітап, бұл ауылдың, бұл өлкенің Абайдан басқа барлық жанына тілі де, мазмұны да ұғымсыз кітаптар. Бір Абайдың ғана көңіліне әрі ұғымды, әрі құрметті боп алған, алыс дүние, алыс заманның екі ақынының кітаптары. Ол жатқан – Пушкин мен Лермонтов.

Екеуі де мұның ата-бабасы кешкен өмір соқпағынан мүлде басқаша боп өткен жандар. ...

Бірақ сол қалпында, осы қыстың ішінде бұл екеуі Абайға бір түрлі жақын сияқтанып, жылы ұшырағандай болды (М.Әуезов).

Бір сан есімнің түбір қалпында (екі) және тұлғалық өзгеріске ұшырап қолданылуы (екінші, екеуі) арқылы мәтіндегі байласым жүзеге асырылған (бұл мысалда бірнеше байласым тәсілдері - есімдіктер де, шылау да, қайталанған сөздер, синонимдер, антонимдер

де бар). Бірінші сөйлемде *екі үлкен кітаптың*, екінші сөйлемдегі *бір кітаптың*, үшінші сөйлемдегі *екінші кітаптың*, төртінші сөйлемдегі *екі кітаптың*, одан кейінгі сөйлемдегі *екі ақынының кітаптары* дегенде қандай кітаптар екені беймәлім. *Екі* сан есімі бірнеше сөйлемдер бойына қайталанып қолданылса да, қандай кітапты, кімнің кітабын білдіріп тұрғаны оқырманға түсініксіз күйінде қалып отырады. Екі сан есімінің кімнің кітабын білдіріп отырғаны алтыншы сөйлемде ғана *Пушкин мен Лермонтов* жалқы есімдерінің қолданысы арқылы анықталады. Әрине, оқырманның білімдік қорын, дүниетанымын ескерсек, оқырманның *екі* санының кімдерді білдіріп тұрғанын күні бұрын біліп отыруын жоққа шығармаймыз. Бірақ автор мәтіндердегі тілдік бірліктерді белгіліден белгісізге немесе белгісізден белгіліге қарай ойыстырып, мәтіндегі мазмұнның берілуін түрліше ұйымдастырып отырады. Ол мәтін прагматикасы, яғни оқырманға ықпал ету деген мәселелермен ұштасады. Ал соңғы сөйлемдердегі *екеуі* жинақтық сан есімі мәтіннің осы бөлігінің прагматикалық қызметін күшейту үшін әрі жалқы есімдерді орынсыз қайталай бермеу үшін жұмсалған.

Мәтіндегі байласымды жүзеге асыруда үстеулердің, есімдіктер мен септеулік шылаулардың тіркесе жұмсалыуының, мезгілдік, мекендік ұғымды білдіретін сөздердің қолданысының маңызы ерекше. Олар мәтінде берілетін хабардың мезгілдегі және кеңістіктегі ұйымдасуын қамтамасыз етеді. Мәтінде қолданылған осы сөздер мәтіндегі ойдың бірімен екіншісінің тығыз байланысып жатуына, соның нәтижесінде бірізді баяндаудың тууына көмектеседі.

Мәселен, «Құрмет пен сенімді серік еткен» атты газет мақаласында Н.Назарбаевтың Египет Араб Республикасына жасаған сапары баяндалады. Осы мәтін 25 абзацтан тұрады. Алғашқы 6 абзацта Елбасының Катардағы екі күндік сапары мен Египетке ат басын бұрғандығы, осы уақытқа дейін Египет пен Қазақстан арасында орнаған қарым-қатынас, Египет Республикасы туралы баяндалады. Ал жетінші абзацтан соңына дейін Президенттің осы елдегі сапары сөз болады. Бір күндегі оқиғаның бірізділігін сақтау үшін әрі әрбір хабардың мәтіннің алдыңғы бөлігіндегі хабармен мезгілдік байланысын көрсету мақсатында мезгілдік ұғымдағы сөздер 7-абзацтан бастап қолданылады. Мәтін бөліктері арасындағы темпоральді қатынасты ұйымдастырып, мәтін бөліктерінің байласымын жүзеге асырып отырған лексика-грамматикалық тәсілдер жұмсалған бөліктерді келтірсек, оның мәтінде орналасу реті төмендегідей болып шығады:

7-абзац. ... Елбасы дүйсенбі күні Каирда өтетін келіссөздер алдында аталған жәдігерлі мекенге арнайы аялдады.

8-абзац. Дүйсенбі күні таңертен Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевты Мысыр Президенті Хосни Мубарак өз резиденциясында құрметпен қарсы алды. ...

9, 10-абзацтарда кездесу барысында сөз етілген екі ел арасында болашақта іске асырылатын әріптестік, ынтымақтастық мәселелері баяндалады.

11-абзац. Бұдан кейін кездесу кеңейтілген құрамдағы келіссөздерге ұласты. ... Содан кейін Қазақстан басшысының құрметіне орай Хосни Мубарактың ресми қабылдау салтанаты өтті. ...

12-абзацта Елбасының Каирдағы египеттік тауарлардың көрмесін аралағандығы, осымен байланысты т.б. мәселелер туралы айтылады.

13-абзац. Түстен кейін Нұрсұлтан Назарбаев Қазақстан-Египет Кәсіпкерлік кеңесінің бірінші отырысына қатысты. ...

14-19 абзацтарда осы отырыс барысында қарастырылған мәселелер сөз етіледі.

20-абзац. Сол күні Елбасы Каирдағы «Гранд Хаят» қонақ үйінде Египеттің Премьер-министрі Ахмед Махмуд Мухаммед Назифпен кездесіп, осында Қазақстан мен Египет арасындағы дипломатиялық қарым-қатынастардың орнатылғанына 15 жыл толу құрметіне орай ресми қабылдау өтті.

21-23 абзацтарда осы басқосу туралы айтылады.

24-абзац. Кеше сондай-ақ екі елдің сыртқы істер министрлері Марат Тәжсин мен Абу Гейт лаңкестік, ұйымдасқан қылмыс, ... және басқа да қылмыс түрлеріне қарсы күрес туралы, ал қос мемлекеттің индустрия және сауда министрлері Ғалым Оразбақов пен Рашид Мухаммад Рашид өзара сауда-саттық туралы келісімдерге қол қойды.

25-абзац. Бүгін Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың Египетке ресми сапары одан әрі жалғасады. ... (Е.Қ.)

Дүйсенбі күні келіссөздер алдында, дүйсенбі күні таңертең, бұдан кейін, содан кейін, түстен кейін, сол күні, кеше, бүгін дейкисітері мезгілдік ұғымды білдіретін сөздерді қолдану арқылы автор бір күндік сапардың өту барысын жүйелі түрде баяндаған.

Сонымен қатар мекендік ұғымды білдіретін сөздер де мәтіннің байласымын жүзеге асырады. Мысалы: (...Сол беті Шарбақ-Шаһар

мен Тас-қаланы жалғастырған қорғанның ашық қақпасынан бір-ақ шықты).

Алда – сіресе қатқан дария. Арғы бет – жапсарласа, тізбектеле, кейде орам-орамымен, кейде ретсіз, жыпырлай салынған үйлер. ...Тағы бір тұста – әлде сол арғы бетте, әлде осы бергі бетте, болат ағызып, зеңбірек құятын, мылтық жасайтын ұстаханалар болса керек. Тағы бір жерде... (М.Мағауин). Қоршаған ортадағы әр түрлі нысандар туралы хабар беру үшін жазушы олардың кеңістіктегі орнына, алыс, жақындығына қарай бірін екіншісінен кейін санамалай берген. Мәтіндегі сөйлемдер арасындағы байласымды үзбеу үшін алда, арғы бет, тағы бір тұста, сол арғы бетте, осы бергі бетте, тағы бір жерде деген мекендік ұғымды білдіретін сөздерді қолданған. Егер осы сөздерді алып тастайтын болсақ, онда мәтіндегі сөйлемдер бір-бірімен байланыспай, тұтасымды түзбеген болар еді. Сондықтан автор не кейіпкер бір нүктеде тұрып, айналасындағы нәрселердің орналасу қашықтығына, орналасу ретіне қарай қоршаған орта сипаты беріледі.

Шылаулар – лексикалық мағынаға ие болмағанымен, мәтінде ерекше қызмет атқарады. Соның ішінде жалғаулықты шылаулар - өзара байланысқан сөйлеудің бірліктері арасында орнайтын түрлі логика-семантикалық қатынастарды эксплицитті түрде білдіретін тілдік құрал әрі олардың арасындағы байласымды жүзеге асырудың бірден-бір тәсілі болып саналады. Жалғаулықтар жекелеген дербес сөйлемдердің арасындағы мағыналық байланысты күшейте түседі. Ол мағыналық байланыстың түрі шылаудың білдіретін грамматикалық мағынасымен (қарсылықты, талғаулықты, себептік т.б.) сипатталады. Сондай-ақ мәтіндегі бірліктердің арасындағы байласымды жүзеге асыруда **қыстырма құрылымдардың** атқаратын қызметі зор. Қыстырма құрылымдар сөз, сөздердің тіркесі және сөйлем түрінде де кездеседі. Қыстырма құрылымдар арқылы біріншіден, сөйлемдер арасындағы байласым нығая түссе, екіншіден, мәтіндегі ойға автордың қатынасын білдіріп, мәтіннің модальдылығын айқындайды. Бұл ретте автордың осы элементтер арқылы оқиғаға т.б. жағдайға әр түрлі қатынасын білдіруіне мүмкіндік туады. Мәселен, мәтінде айтылған ойды құптағандығы, оған қуанатындығы, күмәнданатыны, сенетіндігі, растайтыны, ренжитіні т.б. анық көрініп тұрады. Осындай мағыналық ерекшеліктеріне байланысты ғылыми еңбектерде (З.Базарбаева /4/, Ж.Қайшығұлова) шегендеуіштер (шылау, қыстырма құрылымдар) 9 семантикалық топқа бөліп қарастырылады:

1. Дұрыстықты, анықтықты, шүбәсіздікті, сенімділікті, мақұлдауды, қоштауды, растауды, келісуді білдіретін шегендеуіштер: *әрине, әлбетте, сөз жоқ, дауа жоқ, рас, шын, дұрысында, шынында, расында, расында да, шынында да, иә, бәсе, шындығында, ақиқатында, дұрыс;*

2. Күмәндықты, сенімсіздікті, белгісіздікті, болжауды, жорамалдауды білдіретін шегендеуіштер: *мүмкін, кім білсін, кім біледі, шамасы, шамалауымша, болжауымша, сірә, құдай біледі, менің ойымша, қайдам, неге екенін қайдам, тегі, әлде, дәуде болса, бәлкім, бәлкі, білем: айтты білем, байқаймын, солай ғой деймін, байқауымша;*

3. Оқиғаға, фактілерге мәтін түзушінің эмоционалдық қатынасын білдіретін шегендеуіштер:

а) өкінішті, күйзелісті, опык жеуді білдіретіндері: *әттең, амал не, амал нешік, өкінішке орай, өкінішке қарай, амал қанша, не керек, әттеген, қап, өкінішті болғаны-ай;*

ә) таңдануды, таңырқағанды, армандауды, қуанышты, шүкіршілік етуді білдіретін шегендеуіштер: *ойтыр-ай, ең қызығы, бақытымызға қарай, бір ғажабы, шүкір, құдайға шүкір, құдайға тәуба, бетім, бетім-ай, бәрекелді, мәссаған;*

4. Хабардың бірізділігін, оның мәнділік дәрежесін білдіретін шегендеуіштер: *біріншіден, екіншіден, әсіресе, ең әуелі, ең алдымен, оның үстіне, алдымен, сонымен бірге, сонымен қатар, ақырында;*

5. Ойды нақтылау, анықтау, түсіндіру үшін қолданылатын шегендеуіштер: *мысалы, мәселен, мәселенки, яғни, яки, екінші сөзбен айтқанда, айтпақшы, айтқандай, жалпы, өйткені, сондықтан, сол себепті, сол үшін, солай болғандықтан, себебі, неге десең, олай болса, ендеше;*

6. Айтылған ойды жинақтап, қорытып айтуды білдіретін шегендеуіштер: *түйіп айтқанда, түптеп келгенде, қорыта айтқанда, тұтас, жалпы алғанда, бір сөзбен айтқанда, қысқасы, сайып келгенде, тоқ етерін айтқанда, сонымен, сөйтіп, ұзын сөздің қысқасы;*

7. Қарсылықты, теріске шығаруды, құптамауды, келіспеушілікті білдіру үшін жұмсалатын шегендеуіштер: *бірақ, әйтпесе, керісінше, қайта, әйтсе де, сөйтсе де, әйтсе дағы, өйткенмен, әйткенмен, қалай дегенмен, алайда, дегенмен, сонда да, немесе, болмаса, сөйткенмен, ендеше, олай болса, қанша айтқанмен, қалай десең олай де, не болмаса, ал;*

8. Айтылған ойға басқаның не мәтін түзушінің пікірін, көзқарасын білдіретін шегендеуіштер: *меніңше, менің ойымша, сіздіңше, біздіңше, бізше, оның айтуынша, айтуы бойынша, айтуына қарағанда, айта кететін нәрсе, біреудің сөзіне қарағанда, айта кету керек, әдетте, негізінде;*

9. Оқырманның назарын хабарға аудару мақсатында қолданылатын шегендеуіштер: *білесің бе, көрдіңіз бе, қарай гөр, несін айтасың.*

Шегендеуіштердің мәтінгүзімдік қызметі мен білдіретін мағыналық реңктеріне мәтіндерді талдау арқылы көз жеткізейік.

Мысалы: *Сахна мен сана жалпы жұртшылықтың түсінігінде де біртұтас ұғым екені рас. Себебі сахна сананы жаңғыртады, тәрбиелейді, түлетеді, ал сана арқылы сахна толысады. ... (Е.Қ.)*

Сана сахнада о баста болған. Жұмат Шаниннің 1927 жылы «Гамлетті» қоямын деп, әлемдік сахнаға қол соза талпынуы саналылық емей немене?! Бірақ біз оны қаншалықты дамытып, жаңғырта алып отырмыз десек, гәп басқа. ... (Е.Қ.)

Берілген мысалдарда сөйлемдердің арасындағы тұлғалық байланысты жүзеге асыруда *себебі* және *бірақ* жалғаулықтары қолданылған. Алғашқы мәтінде екі сөйлемнің арасында жұмсалған *себебі* шылауы алдыңғы сөйлемде айтылған хабардың солай болу себебін онан сайын ашып көрсету үшін қолданылып отыр. Сахна мен сананың неліктен біртұтас ұғым екені екінші сөйлемнің мағынасы арқылы анықталған. Ал келесі мәтіндегі үшінші сөйлем алдыңғы екі сөйлеммен іргелес те, алшақ тұрып та байланысып тұр. Сөйлемдердің арасында орнаған карама-қарсылықты мағыналық байланыс *бірақ* шылауы арқылы берілген. Алғашқы екі сөйлемде сахнада сананың болғандығы және Жұмат Шанин әлемдік сахнаға қол созуы арқылы іс-әрекетінің саналылықпен байланыста қарастырылуы үшінші сөйлемде, яғни кейінгі ұрпақтың оны қаншалықты дамытып отырғандығы сөз болып, қарсы мағынада жұмсалған. Егер осы шылауды алып тастайтын болсақ, сөйлемдердің арасындағы лексика-грамматикалық байланыстың әлсірегенін аңғарамыз.

Мәтіндегі қолданысына қарай демеуліктер де мәтін компоненттерінің арасындағы байланысмыз жүзеге асыруға қатысады.

Мысалы: *Жосып жүрген машиналар, өте алмай қалған жаяу адамдар әлі көп, жау қолы жақындаған сайын көбейе де бермек. Өткел табылып, бүгінгі түн түгел біздің қолда болса талайлар жан сақтап қалар еді де, талайлардың ар-намысы төгілмес еді. Әсіресе,*

арып-талып келе жатқан бейбіт жұрт, көп азаптан құтылар еді (Ғ.Мүсірепов).

Соңғы сөйлемдегі *әсіресе* демеулігі алдыңғы сөйлемде айтылған ойды онан сайын күшейтіп көрсету үшін жұмсалған. Бұл сөзді алып тастасақ, сөйлемдердің арасындағы мағыналық та, тұлғалық та қатынасқа ешқандай нұқсан келмеген болар еді, әйтсе де мәтіндегі ойдың аяқталуын білдіріп, әрі осы ойға ерекше екпін түсіру, өзге сөйлемдерден айқындап көрсету мақсатында жазушы бұл лексика-грамматикалық тәсілді қолданып отыр.

Мысалы: *...Ойландыратыны. Қазақстан жері осы уақытқа дейін ғарышқа ұшу айлағы болғанымен бірде-бір қазақ ондай мәртебеге ие болмапты. Ал бүгінде, Қазақстан Республикасы - өзінің жекеменшік жер серігін ғарыштағы орбитасына жеткізген әлемдегі санаулы мемлекеттердің бірі. Сөйтіп, Қазақстан ғарыштық державаға айналды. Ал ғарыштық держава болу алда қыруар жұмысты атқаруды талап ететіні сөзсіз. Сондықтан да осы бағыттағы ойлары мен жоспары туралы автор қалың оқырманымен бөліседі* (Е.Қ.).

Келтірілген мәтіндегі 5 сөйлемнің барлығы да бір-бірімен шегендеуіштердің қолданылуы арқылы тығыз байланысып, жымдасып жатыр. Әрбір сөйлем арасындағы қатынас қыстырма сөздер мен шылаулардың қолданылуы арқылы онан сайын нақтылана түскен. Бірінші сөйлемдегі *ойландыратыны* деген қыстырма мәтінді тудырушының баяндалып отырған жағдайға байланысты өзіндік көзқарасын білдіреді, екінші сөйлемдегі *ал* шылауы оның алдында айтылған ойға қарама-қарсы мәнді білдіру үшін жұмсалып отыр. Үшінші сөйлемдегі *сөйтіп* қыстырмасы екінші сөйлемде айтылған ойды онан сайын айқындап, айтылған ойдың дұрыстығын нақтылау үшін жұмсалған. Ол екі сөйлемде айтылған ойлардың өзара қатынасын білдіріп тұр. Төртінші сөйлем екінші, үшінші сөйлемдерде айтылған пікірді толықтай теріске шығармағанымен, *ал* шылауы арқылы қарсылықты мағына беріліп отыр. Яғни, Қазақстанның ғарыштық державаға айналуы үшін әлі де атқарылатын іс шаралардың көптігі сөз етілген. Соңғы сөйлемдегі *сондықтан да* шылауларының қабаттаса қолданылуы алдыңғы сөйлемде айтылған ойды нақтылай түсуге, күшейтуге жұмсалып отыр.

Жоғарыда талданған мәтіндердегі байласымды жүзеге асыруға әр түрлі мағыналық реңктерді білдіретін шылаулар мен қыстырмалар қатысса, ал төмендегі мәтіннің мазмұнына сәйкес мәтін байласымын

жүзеге асырып отырған бірліктердің бір семантикалық топқа жататынын аңғару қиын емес. Мәтінде Айнаның іс-әрекетін бағалау үшін автор сөйлемдердің мағыналарын күмәндану, болжау мәнінде құрастыра отырып (*аңсады ма, ... шығар, аққаны ма екен*) оны байланыстыратын шегендеуіштерді (*неге екенін өзі де білмеді, бәлкім, кім білсін*) де осы мағынаға сәйкес сұрыптап қолданған. Соңғы сөйлемдегі *-ау* демеулігінің қолданысы күмәндану, болжау мәнін онан сайын басымдау етіп көрсету үшін жұмсалған. Егер төмендегі мәтіннің қыстырма құрылымдарын алып тастасақ, онда сөйлем арасындағы байласым сақталған болар еді. Өйткені қыстырма құрылымдар сөйлемдердің арасындағы құрылымдық байласымды күшейте түсу үшін қолданылады.

Мысалы: *Айнаның шамның сәулесімен боталаған жанары жасаурай, енесін қатты қысып құшақтады. Неге екенін өзі де білмеді, екі ығы селкілдеп, азыл-тегіл жылаған. Байтақ ел, бақытты күндерін аңсады ма, өз анасының жұпар иісін сағынып, кең кеудесіне басын қойғысы келген шығар, бәлкім, бұған дейін көкірегінде бұғып жатып, әбден қысылып, әбден сыздаған мұңның ененің еміренісінен кейін иіп, бұлақ боп, көздің жасы боп, сарқырап аққаны ма екен... Кім білсін, кімнің ішіне кім кіріп шыққан... бәрімізде де ашылмаған сыр, айтылмаған сөз бар-ау... (О.Бөкеев).*

Жоғарыда талданған мәтіндерден байқағанымыздай, шегендеуіштер негізінен сөйлемдердің басқы бөлігінде орналасып, дербес сөйлемдердің арасындағы байласымды жүзеге асырады әрі түрлі логика-семантикалық қатынастардың грамматикалық көрсеткіші болып есептеледі.

Етістіктің бірыңғай шақ тұлғалары да мәтіннің құрылымдық ұйымдасуын жүзеге асыратын әдіс-тәсілдердің біріне жатады.

Мысалы: *Съезд у-шу болды. Кейбіреулер қаша жөнелді. Кейбіреулері аңырайып тұрып қалды. Қалел де бұғып шыға жөнелді. Қаратілеуұлы пешке сүйеніп тұрған бойымен аңырайып қалшыып қарап тұрып қалды. Кенжеұлы отырған бойымен қисайып, бақырайып қатып қалды (С.Сейфуллин).*

Берілген мысалда бірыңғай жедел өткен шақ тұлғалы етістіктердің қолданысы арқылы мәтін байласымы жүзеге асырылған. Бір мезгілде қалыптасып отырған жағдай жедел өткен шақтың *-ды, -ді* тұлғасы арқылы сипатталып отыр.

Тілдік бірліктердің қайталануы арқылы да мәтіндердің байласымы жүзеге асырылады. Дыбыстардың, қосымшалардың,

сөздердің, сөйлемдердің қайталануы мәтін құрылымындағы ерекше қолданыстар ретінде қарастырылады. Мәтіннің белгілі бір бөлігінде не болмаса тұтас мәтін құрылымында қайталанып келетін элементтер мәтін бөліктерін байланыстыруда үлкен қызмет атқарады. Қайталамалардың прагматикалық қызметі де зор. Бір дыбыс не бір сөз қайталанған сайын окшауланып, дараланып, оқырманның назары соған ауады да, сол тілдік бірліктер арқылы беріліп отырған мағынаға ерекше мән бере бастайды. Сөйтіп, қайталанған элементтің қатысымдық, әсер ету қызметтері арта түседі. Р.Әмір, Ж.Әмірова «Жай сөйлем синтаксисі» атты еңбегінде дара сөйлем көлемінде бір сөйлем мүшесінің қайталануын синтаксистік амал ретінде қарастырып, бір мүшені қайталап атау арқылы синтаксистік бірнеше коммуникативтік мақсатты іске асыратынын айтады. Ал тұтас мәтіндегі тілдік бірліктердің қайталанып қолданылуын, олардың түрлерін, қызметін, сипатын О.Бүркіт «Қайталамалардың лингвостилистикалық жүйесі» атты монографиясында жан-жақты қарастырды /3/. Бұл еңбекте мәтін байласымын жүзеге асырудағы қайталамалардың тілдің барлық деңгейіндегі (фонетикалық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік) қызметі анықталды.

Сонымен қайталамалар - мәтін байласымын арттыруға қатысатын тілдік амал-тәсілдер.

Мысалы:

Ай, күні бар Жайықтың,
Ақ таңы бар арайлы.
Айдыны бар Жайықтың
Әлдилеген талайды.

Даласы бар Жайықтың,
Алуан түрлі гүл өскен.
Жағасы бар Жайықтың,
Ғасырлармен тілдескен.

(А.Бақтыгереева)

«Ақ Жайықтың айдыны» атты 9 шумақты өлеңнің үзіндісіне назар аударсақ, төрт түрлі қайталаманың түрін кездестіреміз. Біріншісі, алғашқы 4 жол *а-а-а* және жіңішке варианты *ә* дыбыстарының қайталануы; екіншісі, *бар* және *Жайықтың* сөздерінің тұлғалық өзгеріске ұшырамай қайталануы; үшіншісі, қосымшаның, яғни

тәуелдік жалғаудың 3-жақ тұлғасының (-ы, -і, -сы), -ген, -кен есімше тұлғасының қайталануы; төртіншісі, бірінші шумақтың, яғни екі сөйлемнің еш өзгеріссіз соңғы шумақта қайталануы қолданылуы (өлең қысқартылып алынғандықтан, қайталанатын шумақ берілмей отыр – М.А.). Бұл қайталанған тілдік бірліктер өлеңнің ұйқасқа құрылып, өлең мәтінінің тұтасқан бір дүние болып шығуына қызмет атқарып отыр. Ашық дауыстылардың қайталануы жұмсалуды арқылы өлеңнің әуезділігі де арта түскен. Ал қайталанған ілік септік тұлғалы *Жайықтың* сөзінің міндетті түрде тәуелдеулі сөздерді қажет ететіні түсінікті. Сондықтан да тәуелдік жалғаулар қайталануы қолданылады. *Бар және Жайықтың* сөздерін бірнеше рет жұмсау арқылы автор мәтіндегі мазмұнды нақтылауға, кеңейте түсуге, дәлелдеуге, түсіндіруге қол жеткізеді. *Жайықтың* сөзі сонымен қатар ұйқас құрау қызметін атқарып, өлеңнің ырғағын келтіруге қатысып отыр. Ал өлең мәтінінің алғашқы және тоғызыншы шумақтарының сәйкес келуі мәтіннің тұтасымы мен оның аяқталуын қамтамасыз етіп тұр. Бұл тәсіл ерекше экспрессияны, эмоцияны білдіріп, өлең мәтінінің мәнерлілігін арттыра түседі. Өлеңдердегі шумақтардың өзгеріссіз қайталануы – тілімізде кездесетін құбылыс.

Прозалық мәтін құрамындағы фонетикалық, лексикалық, грамматикалық бірліктердің қайталануы қолданылатындарын да кездестіреміз.

Мысалы: *Екі өгіз сүйкенсе, шыбын өледі екен. Екі патша тартысса, ортадағы қара халық күйзеледі екен. Ал екі жұрт тоғысса, телімдегі әлсіз қауым жасаға ұшырамақ* (М.Мағауин).

Бұл сөйлемдер модельдері біртектес синтаксистік конструкциялардың қайталануын тудырады. Сөйлемдердің екі сан есіммен басталуы, алдыңғы екі сөйлемнің басыңқы компонент баяндаушының бірдей тұлғадағы (*өл-е-ді е-кен; күйзел-е-ді е-екен*) күрделі етістік арқылы берілуі және үш сөйлемнің де шартты бағыныңқылы сабақтас түрінде келуі, сөйлем мүшелері орналасу ретінің біртекті болуы және саны жағынан да шамалас келуі мәтін байласымын жүзеге асырады. Соңғы сөйлем құрылымындағы айырмашылықтар – ал шылауымен басталуы және басыңқы компонент баяндаушының есімше тұлғалы етістікке өзгертіліп, дара етістік арқылы берілуі (*ұшырамақ*). Қалған құрылымдық элементтердің барлығы дерлік алдыңғы екі сөйлеммен бірдей деуге болады. Мұндай құрылымы жағынан ұқсас болып келетін сөйлемдер ерекше үйлесімділікпен оқылып, оқырманның қабылдауына әсер етеді.

Сонымен, қайталанып қолданылатын түрлі деңгейдегі тілдік бірліктер екі түрлі қызметте жұмсалады: 1) мәтін құрылымының байласымын жүзеге асырып, жүйелі, біртұтас туындының дүниеге келуіне қызмет етеді; 2) оқырманның назарын аудару үшін қолданылатын стилистикалық амал-тәсіл ретінде қолданылады.

3. Сөздердің мағыналық топтарының мәтінтүзімдік қызметі

Мәтіннің байласымы оның құрамындағы лексикалық бірліктердің мағыналық байланыстары негізінде де нығая түседі. Мәтінді тудырушы өзара мәндес немесе қарама-қарсы мағынада жұмсалатын сөздерді қолдана отырып, айтайын деген ойының бір-бірімен ажырамастай жымдасып, бірінен екіншісінің дамып отыруын көздейді. Мәтін құрылымындағы синонимдес, антонимдес сөздер де басқа бірліктер секілді әрі ықпал ету қызметін де бойына жинақтай отырып ерекше қызметте жұмсалады.

Мысалы: *Әр тұстан шашырап: «Біргеміз!» «Тізгін өзіңде!» - деген, қадау-қадау дауыстар шықты.*

Әйткенмен көпшілік үнсіз еді. Үлкендер әліптің артын баққан. Кішілер үлкеннің алдын орамаған (М.Мағауин).

Осыдан соң бір жұма бойы маңайындағы ел күндіз-түні у-шу болып жатты. Қой жараланды. Қозы алып қашылды. Бұзаулар өлтірілді. Далада құлындаған биелердің бірнеше құлындары желінді (М.Әуезов).

Мәтін құрылымында лексика жүйесінде гипер-гипонимиялық қатынасқа түсетін бірліктер қолданылып та мәтін байласымы жүзеге асырылады. Соңғы мәтін құрамындағы сөйлемдер бір-бірімен мағынасы жағынан тығыз қарым-қатынасқа түскен. Бұл мәтіннің бірлігі етістіктің бірдей шақтық-жақтық тұғаларымен, сөйлем құрылысының бірдей болып келуімен қоса, синонимдес сөздер мен бір текке жататын түрлердің қолданылуы арқылы да күшейтіле түскен. Олар төрт түлік мал атаулары: *қой, қозы, бұзау, құлын.*

Белгілі бір тақырыпқа құрылған мәтіндегі лексикалық бірліктердің қолданысында өзіндік ерекшеліктері болады. Лексикалық бірліктер мәтін тақырыбына сәйкес келетін сөздердің лексика-семантикалық топтарынан құралады. Және бұл сөздер мәтіннің өн бойынан ұшырасып отырады. Егер екінші бір адамға сөздердің белгілі бір мағыналық топтарын айтатын болсақ, қабылдаушының санасында сол бірліктер беретін мағына арқылы ассоциативті тұрғыда тұтасым дүниеге келіп,

белгілі бір тақырыптағы мәтін туындайды. Демек, мәтін байласымы мен тұтасымын жүзеге асыруда сөздердің лексика-семантикалық топтарының атқаратын қызметі ерекше. Мысал ретінде М.Мақатаевтың «Туған жерге» атты өлеңін талдап көрейік.

*Таныс өлке,
Таныс аймақ,
Таныс маң:
Аноу жерде – құрбылармен алысқам,
Аноу жерде – құрбы жанмен табысқам.
Алба-жұлба ақша бұлттар жарысқан.
Таулар эне, ұйықтап кеткен данышпан,
Жолдар анау, шұбатылып шаңы ұшқан,
Таныс өлке, таныс аймақ, таныс маң.*

*Шабындықтар,
Егістіктер,
Тоғайлар.
Төбелердің төбесінде – көк айдар.
Ақ сағыммен араласып, аулаққа,
Сағым болып бара жатыр көп ойлар.*

*Бір тынбайды шегірткенің шырылы,
Жел қозғаған ақ шилердің сыбыры,
Бәрі таныс – кісінеген құлыны
Ін аузында шаңқылдаған суыры.*

*...Айналайын!
Атамекен, Ақ мекен!
Қандай қазақ іздеп сені тапты екен?!
Туған өлке тәтті екен ғой,
Тәтті екен!*

Берілген өлең мәтінінің тақырыбын ақын туған жер деген мағынаны ашатындай сөздердің лексика-семантикалық тобын қолдану арқылы тамаша аша білген. «Туған жер» ұғымы нақты заттық ұғымды білдіретін сөздердің қолданысы арқылы жан-жақты қамтылып берілген. Бірінші сөйлемнен бастап соңғы сөйлемге дейін үзілмей, әрбір тармақ, шумақ сайын жұмсалып отырған лексемалар, туған жердің құдіретті бейнесін оқырманның көз алдына елестетеді. Лексикалық бірліктердің мағынасы арқылы автор оқырманға құлаққа

естілетін, көзге көрінетін суреттер мен көріністерді қабылдауына мүмкіндік туғызып отыр. Сөздердің қолданысын мәтіндегі ретпен беретін болсақ, ол мынадай үздіксіз мағыналық байласымды түзеді: *ТУҒАН ЖЕР – таныс өлке, аймақ, маң, аңоу жер, құрбылар, құрбы жан, бұлт, тау, жол, шаң, шабындық, егістік, тоғай, төбе, сағым, шегіртке шырылы, шилердің сыбыры, кісінеген құлын, суыр, айналайын, атамекен, ақ мекен, қазақ, тәтті екен.*

Осы сөздерді лексика-семантикалық топтарға іштей жіктейік:

а) «Туған жер» - лексика-семантикалық тобы: *өлке, аймақ, маң, жер, атамекен, мекен, құрбылар, құрбы жан, қазақ;*

ә) «Табиғат құбылыстары» атаулары лексика-семантикалық тобы: *бұлт, тау, жол, шаң, шабындық, егістік, тоғай, төбе, сағым, шегіртке, шырыл, ши, сыбыр, кісінеген, құлын, суыр, жел, ін;*

б) «Сүйсіну, тандану» мәнді сөздердің лексика-семантикалық тобы: *айналайын, ақ, тәтті екен.*

Демек, мәтін байласымы мен тұтасымын қамтамасыз етуде лексикалық бірліктердің арасында орнайтын әр түрлі лексика-семантикалық байланыстар ерекше қызмет атқарады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Леонтьев А.А. Признаки связности и цельности текста // Лингвистика текста. Материалы научной конференций. МГПИИЯ им. М.Тореза. ч. 1. – Москва, 1974. – с. 168-172.

2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.

3. Бүркіт О. Қайталамалардың лингвостилистикалық жүйесі. Алматы: Ғылым, 2001. – 274 б.

4. Базарбаева З. К вопросу об интонации и ее связи с семантикой // Қазақ тексінің статистикасы. Алматы: Ғылым, 1990. – 63-71 б.

5. Лосева Л.М. Как строится текст. Москва: Просвещение, 1980. – 96 с.

Семинар тақырыбы: Мәтін байласымы – мәтін тұтасымының шарты

Қарастырылатын мәселелер:

1. Мәтіннің байласымы, тұтасымы туралы түсінік.
2. Лексика-грамматикалық амал-тәсілдердің мәтінтүзімдік сипаты.
3. Мәтіннің лексика-семантикалық қабатының мәтінтүзудегі орны.

Оқытушымен орындалатын өзіндік жұмыстар

1-жаттығу. Байласымды жүзеге асырып отырған тілдік бірліктердің астын сызып көрсетіңіздер.

Ана тіліміздің жай-күйі кейінгі жылдары жұртшылығымызды қатты алаңдатып, тіпті абыржытып жүргені белгілі. Осыған орай Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Ана тілі» (2006, №17) газетіне берген сұхбатында мемлекеттік тілдің жайы туралы ойларымен бөлісіпті. Оны оқығанда менің жадыма бір оқиға оралды. Африканың ХІҮ ғасырдағы ең қуатты елдерінің бірі Малидің императоры Конку Муса көршілесі Янтеги патшаға елші жіберіп, мұсылман дініне өтуге ақыл береді. Сонда патша: «Бұл үшін әуелі ата-бабаларымның алдарынан өтуім керек қой», - деген екен.

Расында да, ол елде мұндайда әуелі аруақтарға арнап құрбандық шалынатын көрінеді. Содан кейін: «Аруақтар не дер екен?» - деп жаппай аңыс аңдапты. Көрген түс пен берілген аян сәуегейлерге жорыттырылыпты. Ол жору ақылдастардың алқасына салыныпты. Ондағы қорытынды қалың әлеуметтің назарына ұсынылыпты. Ата-бабалардың да дәл мұндай жағдайда дәл осылай еткендеріне көздерін әбден жеткізген шешім ғана көптің көңіліне қоныпты. Тек сондай жолмен қабылданған тоқтам, қазіргіше айтқанда, легитимді деп табылыпты (Е.Қ.).

2-жаттығу. Мәтінде қарамен берілген сөздердің не нәрсені, кімді нұсқап тұрғанын алдыңғы бөліктерді талдау барысында

анықтаңыздар.

Осыдан кейін Еркебұлан өз ойларына кетті. Торытөбел аттың қайда әкетіп бара жатқанында жұмысы да болған жоқ. Ең алдымен көз алдына манағы бейне келді. Ол оны көптен бері айналдырып жүрген бейне (Ғ.Мүсірепов).

*** «Кездеспей кеткен бір бейне» (210-б).**

3-жаттығу. Сан есімдердің мәтінтүзімдік қызметін анықтаңыздар.

1. Бұл құжатта негізгі жеті мақсатқа басымдық берілген. Бірінші – ұлттық қауіпсіздік, екінші – ішкі саяси тұрақтылық және қоғамның ауызбірлігі, үшінші – шетелдік инвестициялар мен ішкі қорларды кеңінен пайдаланып, ашық нарықтық экономиканы қалыптастыру арқылы экономикалық өсімді қамтамасыз ету, төртінші – денсаулық сақтау, білім беру және Қазақстан азаматтарының жақсы тұрмысы, бесінші – энергетикалық қорлар, алтыншы – инфрақұрылым, оның ішінде көлік пен байланыс, ал осылардың бәрін қамтамасыз ету үшін жетінші – кәсіпқой мемлекет құру (Е.Қ.).

2. Ең алдымен, бұлардың барлығы дерлік – нақтылы зат атаулары, ал бұл заттар – сол кездегі қазақтың әлеуметтік және экономикалық күнделікті өмірінде берік орын тепкен нәрселер. Бұл – бір. Екінші белгісі – қазақ тілінің фонетикалық табиғатына сай ыңғайласқан. ...Үшінші белгісі – бұлардың бірқатары қазақ тілі жұрнақтарын жалғап, жаңа сөздер жасай бастаған. ...Законсыз, соттау, партиялас, партияласу, шенді (шекпен), бодандық, сомалау тәрізді туынды сөздер бұл тұста Абайда да, өзгелерде де қолданылған.

...Бұл сөздердің қазақтың жалпы халықтық тәжірибесіне сіңгендігінің төртінші белгісі – кейбіреулері әр алуан тіркестер құрай бастағандығы: бодам қылу – бодам болу, шар салу, партия жию, шенді шекпен – шен-шекпен, би мен болыс, басы сотқа айналу, закон сұрау, законмен жөн сұрау.

Бесінші және басты белгісі – олардың әдеби тілге еніп, оның әр түрлі үлгілерінде актив қолданыла бастауы (Р.Сыздық).

3. – Бұл мәселеде менің өз пікірім толық қалыптасқан.

Айтайын...

Бірінші, заман тәжірибесі әлеми ақпарат кеңістігіне өтудің төте жолы ретінде латын жазуын көрсетіп отыр. Мұны бұрын аңғарғандар – біздің информатика мамандары. Енді, міне, өзге мамандар да оларды құптай бастады. Әлеми ақпарат кеңістігіне жолын тауып ене алмай қалған елдердің даму қарқыны, сөз жоқ, бәсең болып қалмақшы. Жазуын сақтап отырған қытай мен жапонды алға тартпай-ақ қояйық, олардың да ғылыми-өндірістік үрдісі сол латын негізінде дамып жатыр.

Екінші, сөз жоқ, әліпби ауыстырудың астарында, менің пайымдауымша, саяси-әлеуметтік мән жатыр. Мұны қазақы көпшілік қауым дұрыс түсініп отыр. Егемендіктің айғақ белгісі дербес Елтаңба, Ту мен Әнұран болса, күнделікті мазмұнының бірі – жазу. Жазу дегенді тек әріп жиынтығы деп қарамау керек. Жазу әліпби, таңба және емле-ережеден құралады. Әліпби – тілдің дыбыс құрамы, таңба – дыбыстың қауызы, ал емле-ереже – әліпби мен таңбаның ұлттық дәнекері. Олай болса, әліпбиі, таңбасы мен емле-ережесі үйлескен жазу тіл егемендігінің кепілі болып табылады.

Үшінші, тіптен, әліпби ауыстыруды былай қойғанда, қазақ жазуын бір саралап алатын мезгіл жеткендігін көпшілік, оның ішінде тіл мамандары, біліп те, түсініп те отыр. Ендеше, бұл бағыттағы шараны тек әліпби ауыстыру деп қарамай, кең қамтып, жазу реформасына айналдыру қажет (Е.Қ.).

4-жаттығу. Асты сызылған сөздердің мәтінтүзімдік қызметін анықтаңыздар. Олардың қандай мағыналық қатынасты білдіріп тұрғанын түсіндіріңіздер.

1. *Мақаш Бекмұхамбетовтың кезінде көбірек назар аударғаны қазақ топырағындағы құқықтық (правольық) жағдай, дәлдеп айтсақ, дағдылы әдет құқына қатысты мәселелер болды. Бір қарағанда, оның да жаны бар еді. Өйткені патшалық Ресей XIX ғасырдың 60-70-жылдарында Қазақстанды барлық жағынан толық бағындырып, қоғамдық басқару тәртібіне өз заңдарын, яғни ресейлік заңдарды қолдана бастаған-ды.*

2. *Ал аталған күйді Хисмет аға қайдан, кімнен үйренді. Оны анықтап, білейік десек, күйші ағаның өзі дүние салып кеткен. Бірақ бұл да Әсима анай айтқан Баһу қарияның Мақаш күйлері еді деп түйдектеп төгетін 5-6 күйдің бірі шығар. Оған да шүкір, сөйтіп*

әкім ағаның тағзы бір күйі табылды, аты – «Назым» (Мақаш Әкім).

*** Белгіленген сөздерді қолданбай мәтінді оқып көріңіздер. Қандай өзгешелік байқалады? Сөйлемдер арасындағы байласым жүзеге аса ма?**

5-жаттығу. Мәтін мазмұнына сәйкес берілген көп нүктенің орнына байласымды жүзеге асыратын тілдік бірліктерді қойыңыз.

1933 жылы театр Мұхтар Әуезовтің «Еңлік-Кебегін» қайта қойды. (...) Еңлікті ойнаған Күләш тұңғыш рет спектакльде ән салды, Еңліктің қоштасуын түгелдей әнмен айтып шықты. (...) жаңалық еді, жатырқамайтын, спектакльге ерекше өң беріп тұрған жақсы жаңалық еді (С.Латиева).

6-жаттығу. Шегендеуіштер арқылы байланысқан мәтіндерден үзінді келтіріп, мағыналық қатынасын анықтаңыздар.

7-жаттығу. Мәтіннен дейксистерді тауып, атқаратын қызметіне тоқталыңыздар.

Ведерников төрде жатқан тасқа барып отырды. Жан-жағына қарады. Үйде Бекайдардан бөтен ешкім жоқ еді. Өзге жігіттер далада өз шаруаларымен жүрген. Шатыр ішінде еш нәрсе жоқ, төргі жақта екі-үш «қапшық төсек» жатыр. Шатырдың ортасында геологтардың жеңіл көшірмелі столы, жанында жоғары жағына брезент керген, жиналмалы, тапал, қалайы төрт орындық, қабырғада сүйеулі теодолит, нивелирдердің үш аяқты мосысы, жерде жәшікте түрлі саймандар жатыр. Шам тұрған үлкен қара тастың жанында бірнеше кварц, колчедан, церусит сияқты шақпақ тастар көрінді. Ведерников келгенде Бекайдар осыларды қарап отырған еді. Сол қолында кен зерттеушінің кішкентай балғасы (І.Есенберлин).

8-жаттығу. Мәтіндегі қарамен берілген сөздердің мәтінтүзімдік қызметін түсіндіріңіздер.

Қазақ: «Өткеннің арбасы алысқа бармайды» дейді. Рас,

ескірген, тозған дүние - уақыттың құрбаны. Бірақ ескісіз жаңа болмайды. Оның тәлімінсіз, ащы сабағынсыз ертеңгі күннің ерекше қасиеті танылмайды. Демек, бүгінгі күн - кешегі күннің шәкірті. Өткенді бағаламай, болашақты қадірлей алмайсың (Д.Қонаев).

9-жаттығу. Дербес сөйлемдер арасында қандай семантикалық қатынастар орнаған? Беретін мағынасына байланысты грамматикалық тәсілдерді бірнеше топқа бөліп жазыңыздар.

1. Тоқсанымыз бірдей барамыз депті. Әрине, тоқсан – көп емес.
2. Қазақ елшілері де шашыла қойған жоқ. Бірақ өз елдерінің әдет-салты, көші-қоны, дос-дұшпаны туралы әңгімеден қашпаған, тіпті әскерінің санына дейін жасырмаған. Әрине, бұл мағлұматтардың бәрі ақиқат шындық ретінде қабылданған жоқ. Қайта, басқа елдермен қатынаста байқалмаған өзгеше қулық, жаңа тәсіл көрініп еді.
3. Расымен, сырқаттан тұрған ба, әлде үлкен іске аяқ басар алдындағы жан толқынысы ма, бидай өңді Тәуекелдің жүзі солғын, бозарыңқы. ... Сөйлеген сайын даусы қатая берді. Ақыры, ешкімге тіктемей, жұрттың басынан асыра, әлдеқайда тесіле қараған бойы өзінің құлаққа жұғымды, бірақ әлденедей айбар, қуат толқыны бар қоңыр даусын тапты.
4. Тізгін өзіне тиген Тәуекел ештеңеден тартынбады. Алдымен, жорық, аттаныс атаулы – төре болар, қара болар, қолбасы батырлардың билігінде деп танылды. Ал батырлардың билігі - ханда. Сонымен, Тәуекел бүкіл әскерді өз қолына алды. Алысымен-ақ астын үстіне түсірді. Рас, ешкімді көпе-көрнеу жерге қаратқан жоқ, тіпті, жұрттың бәрінің көңілін тапқандай.
5. ... Енді Құл-Мұхамед төрдің төбесіне, іргеге барып бір-ақ тоқтаған. Әрине, Ғади-бек одан да жоғары озып, қабырғаны тесіп, сыртқа шығып кете алмады. Сонымен, екі елші де өз елдерінің абыройын түсірген жоқ (М.Мағауин).

1. Бұл кілт тоқтап жалт қарады. Иә, Айымша, нақ өзі. 2. Ол мінезін сыртқа осынша шығара бермейтін бала. Кім біледі, не деп болады, ертең ат басын айқастырып, бетпе-бет келетін күндер де болар? Сондай болса, атам айтқандай, басына ақ құйып шығарса несі бар? 3. О, тәңірім, көк аспан тілегімді бердің бе! Бәсе, бәсе деймін-ау, көз жасым қорғасындай ауыр, алтындай таза еді-ау!
4. Бұрынғыдай аң аулап, құс салып, ит жүгіртіп, гұмыр кеше берді.

Амал не, бұл тыныштық көпке бармады. 5. Ол қайда отыр? Әлде, кетіп қалды ма? 6. Жақын келсе таниды. Әсіресе, ол бұдан он бес он алты жылдар бұрын атағы шыққан ержүрек, жүздікті басқарған ақылды батырбасы, сарбаз ағасы екенін білетін (С.Бақбергенов).

10-жаттығу. Байласым және тұтасым сипатын иеленбеген мәтіндерді жинақтап, олардың кемшіліктерін көрсетіп, өз тараптарыңыздан түзетіңіздер.

11-жаттығу. Қайталанып жұмсалған тілдік бірліктерді анықтаңыздар.

*Нұр таңымбысың,
Гүл шағымбысың,
Тұлпарымбысың,
Сұңқарымбысың,
Бірі де болмай тек дала болшы,
Менің бір еркін шырқауым үшін.*

*Шырағымбысың,
Шынарымбысың,
Қыранымбысың,
Жыр-әнімбісің,
Бәрі де сен бол, мен әйел болам,
Өзіңе ғана ұнауым үшін.*

* * *

*Оқымас жырға көңіл бөлмегендер,
Оқымас махаббатқа сенбегендер,
Оқиды жүрегінде оты барлар
Сезімі бір-біріне сөнбегендер.*

* * *

*Қайратымысың даламның,
Ашуымысың адамның? –
Сенің де даусың шырқайды-ау,*

Әніндей Мұхит бабамның,
Қайратымысың даламның...

* * *

Күй шерткен оңашада домбырадан,
Күн кешкен жыр жолына болып алаң.
Даланың қоңыр күйін сүйіп өткен
О, менің дала мінез қоңыр ағам.

Күй шертті оңашада домбырадан,
Қашан да жыр жолына болып алаң.
Даланың ұлы болып, жыры болып,
Қалдың сен дала мінез, қоңыр ағам.

(А.Бактыгерсева)

12-жаттығу. Мәтіндегі іргелес, алшақ байланысып тұрған сөйлемдерді анықтаңыздар. Мәтін байласымын жүзеге асырып отырған тілдік амал-тәсілдерді ауызша талданыздар.

М Шоқай 1917 жылы Орта Азиядағы ең беделді басылым саналған өзбек тілінде шығатын «Ұлы Түркістан» газетінің алқа мүшесі болған. Маусымда әйгілі Міржақып Дулатов, Сұлтанбек Қожанов сияқты қайраткерлермен бірлесіп, қазақ тіліндегі «Бірлік туы» газетін шығарып, соның бас редакторы міндетін атқарған. Грузияда жүргенінде «Вольные горцы», «На рубеже» және түрік тілінде жарық көрген «Йени дүния» (Жаңа әлем) газеттерінің жұмысына өз мақалаларымен қатысқан. Ыстамбұлда 1927-1931 жылдары жарық көрген «Йени Туркистан» (Жаңа Түркістан) және 1929-1939 жылдары Берлин қаласында басылған «Еш Туркистон» (Жас Түркістан) журналдарында бас редактор болып қызмет істеп, саяси жетекшілік еткен. Бұлардан басқа Лондонда, Парижде және Варшавада шығатын ағылшын, француз және поляк басылымдарына да өз еңбектерін жариялап отырған (Е.К.).

13-жаттығу. Көп нүктенің орнына қажетті шегендеуіштерді қойып, көшіріп жазыңыздар.

Мәңгіліктің мәңгілік мәселесі

Тілге, ана тіліне тікелей қатысты жайларды *Ғабен*, ұлы *Ғабит*

Мүсірепов, осылай деп біледі. Түсінікті болу үшін жазушы толғанысын толығырақ келтірейік: «Ана тілі дегеніміз – сол тілді жасаған, жасап келе жатқан халықтың, баяғысын да, бүгінгісін де, болашағын да танытатын, сол халықтың мәңгілігінің мәңгілік мәселесі». ..., бүгінгі таңда мемлекеттік тіл мәртебесіне ие болып отырған, сондықтан да бүкіл еліміздің басты, жетекші, ортақ тілі міндетін атқарушы қазақ тілінің мәселелері ешқашанда назардан тыс қалмауға тиіс дегенді меңзеп отыр.

..., заңғар жазушы сол тілде сөйлеуші үлкен-кішіге, кәрі-жасқа, сан алуан мамандықтың иелеріне тіл қадірін санаға берік сіңіріп, жадында мәңгі ұстап жүруі жөнінде аса зор жауапкершілік жүктейді. «Ана тілін тек өгей ұлдар ғана менсінбейді, өгей ұлдары ғана аяққа басады» дегенді шегелеп айтады. ..., тілді сыйлау, құрметтеудің өзі оның (сол тілдің) ана тілің болғандығынан деп түсіну керек. ..., ол тілді сүйе білмеген адам өгей ұл деп аталуға лайық. ..., он екі мүшесі сау, аяқ-қолы аман, қалыпты ақыл-ойдың иесі болып табылатын азаматтың бұдан артық қандай парызы болуы мүмкін деп те ойлануға тұрарлық сияқты. ..., ұлы гуманист ана тіліне деген жауапкершілікті Ана алдындағы жауапкершілікпен қатар қойғаны аңғарылып тұр (Е.Қ.).

Қажетті сөздер: Шындығында, ендеше, ең алдымен, көрдіңіз бе, демек, олай болмағанда.

14-жаттығу. Байласымды жүзеге асыруда мәтіннің лексика-семантикалық деңгейі қандай қызмет атқарып тұр (сөздердің лексика-семантикалық топтарын; лексика-семантикалық байланысқа түсетін сөздерді анықтаңыздар).

Шілденің ыстық күні. Шаңқай түс мезгілі. Аспан ашық, таза. Төбеге келген қызулы күн жерді ысытып, өзгеше жарқырап, шақырайып тұр. Күшті жарығы қараған көзді ұялтып, еріксіз жұмғызғандай. Күн қызуы жайылған ауа адамды тұншықтырғандай күйіп, шаңытып тұр. Тынысты ауырлатып, бойды мең-зең қылып әлсіреткендей. Бір қалыптан айнымай шыжып тұрған ыстық ауада анда-санда болымсыз ыстық леп білінсе, - адам қомағайланып, сол тынышты салқынға қарай бойын созып, бетін төсеп, еріксіз ұмтылғандай болады.

Бұл уақытта аз ғана тыныштық табылса, жалғыз ғана үй

ішінен табылғандай. Әсіресе салқыны көп – ақ үйлер. Есігі тұрулі, түңлігін еңкейтіп, терісінен ашқан үлкен үйлерге кіргенде ғана дене аз тыныштық алғандай болады. Жайлауға жаңа жеткен ел жіңішке өзеннің бойына шалғынды жерді қуалап жағалай қонған. Көз ұшында, сары даланың шетінен жотасы көрініп, иректеліп, созылып жатқан көк тау көрінеді. Одан бергі жер жалпақ ақ көде мен сары селеу. Өзеннің солтүстік жағы ұзын сары адыр. Кей жерде таудың аралары үзіліп кезең болып, кей жерде біріне-бірі қабатталып миқы адыр, бұйрат болады. Өзен осы адырды кенерлеп, таумен бірге айрылып ағады. Сары дала, сары адырдың арасындағы жіңішке өзен екі жағасындағы көк жиектенген шалғынымен, жағалай қонған ақ ауыл жыбырлаған неше түлік малымен, әр жерден бұраңдап аспанға шығып жатқан көкшіл түтінімен бір қалыпты дүниенің ажарын ашып, сырт көзге көркейтіп тұрғандай. Өзен бойындағы ауылдардың күнбатыс жағындағысы – Байбосын хажының аулы. Бұл ауыл өзгелерден артығырақ күй іздегендей, өзеннің суы жалпақ, шалғыны мол жеріне қонған. Және, бір жағынан, ешкімді қондырмаған сияқты, өрісті мол қылып, беті ашықта оқшау тұр (М.Әуезов).

***Мәтінде тағы қандай байласым тәсілдері бар?**

Сұрақтар:

1. Мәтін байласымы деген не?
2. Мәтін байласымы қалай жүзеге асады?
3. Мәтін лингвистикасында байласымның қандай тәсілдері бар?
4. Эксплицитті және имплицитті байласым тәсілдері деген не?
5. Іргелес байласым қалай жүзеге асады?
6. Алшақ байласым деген не?
7. Мәтін тұтасымын қалай түсінесіз?
8. Мәтін тұтасымы қабылдаушы тарапынан айқындалатын категория дегенді қалай түсіндіресіз?
9. Мәтін байласымы мен тұтасымын бір-бірімен байланыстырмай қарастыруға бола ма?
10. Субститут деген не? Мысалдармен түсіндіріңіз.
11. Дейксис деген не? Мысал келтіріңіз.

12. Дербес сөйлем аралығындағы грамматикалық қатынастарды білдіретін қандай сөздер? Олар мәтін лингвистикасында қалай деп аталады?

13. Есімдіктердің мәтінтүзімдік қызметі қандай?

14. Есімдіктердің қолданымдық сипатына байланысты жұмсалған «орынбасар» термині кімдердің еңбектерінде қолданылған?

15. Есімдіктер мәтін құрылымында қандай бірліктердің орнына қолданылады? Соның негізінде оның мәтінде атқаратын қызметін бөліп көрсетуге бола ма?

16. Сан есімдердің мәтінтүзімдік қызметіне тоқталыңыздар.

17. Мәтін байласымын жүзеге асырудағы үстеулердің қызметі не?

18. Мәтіннің мезгіл және кеңістік қатынастарын дамытуға, солардың арасындағы байласымның үзілмеуіне қызмет ететін қандай тілдік бірліктерді білесіз?

19. Үстеулердің қандай мағыналық тобы мәтінтүзімдік қызметімен ерекшеленеді?

20. Шылаулардың мәтін байласымын жүзеге асырудағы қызметі қандай?

21. Қыстырма құрылымдар мәтінде не үшін жұмсалады?

22. Қыстырма құрылымдар, әдетте, дербес сөйлемдердің қай бөлігінде орналасады?

23. Мәтінде жұмсалған шылаулар мен қыстырма құрылымдарды өз орнында қолданбасақ, сөйлемдер арасындағы байласым жүзеге аспай ма?

24. Шегендеуіштер ғылыми еңбектерде неше семантикалық топқа бөліп қарастырылады? Қандай?

25. Етістіктің бірыңғай шақ тұлғалары мәтін байласымына қатыса ма?

26. Қайталанып келетін тілдік бірліктер мәтін құрылымында қандай қызметтерді атқарады?

27. Қайталамалардың қандай түрлерін білесіз? Мысал келтіріңіздер?

28. Мәтін құрылымындағы қайталамалар кімнің қандай еңбегінде қарастырылды?

29. Мәтінде қолданылған сөздердің арасында орнайтын лексика-семантикалық қатынастар мәтін байласымына қатыса ма?

30. Мәтіннің өзара байланысты тұтасқан сөйлемдер тізбегінен

тұруын қамтамасыз етуде сөздердің лексика-семантикалық топтарының атқаратын қызметі қандай?

Өз бетімен орындалатын өзіндік жұмыстар

1) Өзіңіз сүйіп оқитын акыннан үш өлеңді ала отырып, оның мазмұнын ашатын сөздердің лексика-семантикалық топтарын анықтаңыздар.

2) М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясынан үш абзацты ала отырып, байласым түрлері мен тәсілдерін анықтаңыздар.

3) Мәтін құрылымында сөйлемдердің қайталанып қолданылуына 5 мысал келтіріңіз.

4-модуль Танымдық блок

Мәтіннің мүшеленуі

Қарастырылатын мәселелер:

1. Мәтіннің күрделі фразалық тұтасымға мүшеленуі.
2. Мәтіннің композициялық-сөйлеу формаларына мүшеленуі.
3. Мәтіннің актуалды мүшеленуі.

1. Мәтіннің күрделі фразалық тұтасымға мүшеленуі

Мәтінге бірнеше категориялар тән. Мүшелену - мәтінді ұйымдастыруда жалпы прагматикалық заңдылықтарға бағынатын, қоршаған әлемді тұтастай қабылдауға негіз болатын (бөлшектенуге) мәтін категорияларының бірі. Мәтіннің мүшелену категориясы - мәтінді құрайтын заңдылықтардың бірі әрі қатысымның жүзеге асуының бірден-бір шарты болып саналады. «Мәтіннің мүшеленуі - шығарманың бүтін композициясының қызметі. Мүшеленудің сипаты бөлшектердің көлемі, мазмұндық-фактуалды хабар, сонымен қатар мәтінді тудырушының прагматикалық ұстанымы сияқты көптеген себептерге байланысты» /1, 50-51/. Мәтіннің мүшеленуі негізінде бөлшектер арқылы оқырманның хабарды жеңілірек түсінуі және автордың бөлшектер арасындағы мезгілдік, логикалық, көркемдік, кеңістіктегі т.б. байланыстарды бағдарлап отыруы жатыр.

Мәтін лингвистикасына қатысты көптеген еңбектерде мәтіннің мүшеленуі сөз болғанда И.Р.Гальпериннің жіктеуі негізге алынады. Ғалым мәтінді төмендегідей бөлшектейді:

I) бөлшектердің көлемін, оқырманның назар аударуын ескеріп, көлемдік-прагматикалық: том не кітап, бөлім, тарау, тарауша (араб сандарымен көрсетіледі), бөлектеу (бірнеше жолдардан кейін жазылады), абзац, күрделі фразалық тұтасым;

II) **контекстік-вариативтік мүшеленуі** (мәтіннің өзгеше бөлінуі) - 1) автор баяндауы: а) әңгімелеу, ә) табиғатты, кейіпкердің кескінін, жабдықтарды, жағдайларды, оқиғаның орнын т.б. суреттеу, б) ойталқы; 2) бөгде сөз: а) диалог, ә) дәйексөз, б) ортақ төл сөз.

Мәтіннің көлемдік-прагматикалық тұрғыдан мүшеленуі негізінде күрделі фразалық тұтасымдар бөлшектенеді. Ол мәтіннің тұлға-бірлігі ретінде бірнеше сөйлемдерден тұратын ірі тұтасымдарды түзеді. Тіл

білімінде мәтіннің бұл тұлға-бірліктері әр түрлі терминдермен аталып жүр. Олар:

• *күрделі синтаксистік тұтастық (күрделі тұтастық)* (М.З.Закиев, Р.Ғ.Сыздықова, А.А.Акишина, Л.М.Лосева, Б.Шалабай, З.М.Базарбаева т.б.);

- *синтаксистік күрделі бірлік* (Т.Қордабаев, Ж.А.Жакупов т.б.);
- *прозалық шумақ* (Г.Я.Солганик);
- *күрделі фразалық тұтасым* (Ж.Т.Қайшығұлова);
- *фразадан үстем тұтастық* т.б.

Күрделі фразалық тұтасымды мәтіннен бөліп алып қарастырғанда, ғалымдар әр түрлі белгілерін басшылыққа алады: мағыналық, логикалық, синтаксистік, ритмикалық-мелодикалық, эмоционалдык, прагматикалық. Осылардың ішінен күрделі фразалық тұтасымды мағыналық жағынан айқындау ең басты белгісі болып саналады. Өзара байланысты сөйлеудің осы күрделі тұлға-бірлігі - қандай терминдік атаумен қолданылса да, «мағына тұтастығымен, қатысымдық қызметімен біріккен сөйлемдер тобынан құралған және аяқталған қатысымның бір бөлігі болып саналатын құрылымдық-мағыналық күрделі бірлік» /1, 69/ немесе «ортақ бір тақырып төңірегінде мағыналық құрылымға (блоктарға) бірігетін дербес сөйлемдердің тізбегі» /2, 321/ ретінде танылады.

Күрделі фразалық тұтасым, біріншіден, мағыналық әрі тұлғалық байланысқа түсетін; екіншіден, белгілі бір тақырыпқа негізделген бірнеше дербес сөйлемдерден тұрады; үшіншіден, өзіне тән интонациясымен; төртіншіден, мазмұндық дербестігімен ерекшеленеді; бесіншіден, композициялық құрылымдық бөліктерге (бастауы-дамуы-қорытуы) ажырай алады. Ол болмыс туралы белгілі бір аяқталған мағлұматты береді. Күрделі фразалық тұтасымның интонациялық ерекшелігі туралы З.Базарбаева пікірін келтірген болатынбыз. Яғни күрделі фразалық тұтасым құрамына енген әрбір сөйлем өзінің интонациялық ерекшелігімен айтылып (хабарлы, сұраулы, лепті жай немесе құрмалас сөйлемдер), араларында кішкене пауза болады. Ал күрделі фразалық тұтасымның соңғы сөйлеміне көлемді пауза тән.

Тұтас мәтін құрылымынан бөлшектеніп алынатын мұндай тұлға-бірліктердің мазмұндық жағынан дербестігін толық мәтінмен салыстырғанда шартты түрде алып қарауымызға болады (бұл туралы жоғарыда сөз болды). Әйтсе де күрделі фразалық тұтасымдарда белгілі бір аяқталған ой, мазмұн бар. Күрделі фразалық тұтасымдар кем дегенде екі сөйлемнен тұрады деп қарастырамыз. Күрделі

фразалық тұтасым синтаксистік құрылысы әр түрлі сөйлемдердің жиынтығынан тұрады. Тұтасым құрылымын дербес жай сөйлемдер де, құрмалас сөйлемдер де түзеді. Әйтсе де автордың стильдік ерекшелігіне сәйкес күрделі фразалық тұтасымдар бір ғана сөйлемнен тұруы да ықтимал. Бұл туралы А.Байтұрсынұлы, Е.Реферовская, Т.Қордабаев пікірлерін келтірген едік. Көп компонентті құрмаласқа сәйкес келетін күрделі фразалық тұтасымдарды сыртқы құрылысы сөйлеммен пара-пар келгенімен де, мазмұндық жағынан аяқталған мәтін түрінде қарастырамыз. Күрделі фразалық тұтасымдардың күрделі синтаксистік қатынастарға құрылған бір ғана сөйлемнен тұрып қолданылуы ерекше прагматиканы туғызады. Сонымен қатар бұл мәтіндердегі хабардың бірінен кейін екіншісінің санамаланып, үзіліссіз берілуін қамтамасыз етеді.

Мысалы: *Жарқырап дөңгелей туған айдың кішкентай үйшік ішіне де себі тиді, ашық тұрған есіктен қизаштап нұр құйылды, алгі әзірде маңқылдап қойып далада жүрген Ктор босағаға келіп жатты, екі құлағын тікшітіп қожасына қарайды; ал айта бер, құлағым сенде дейтіндей* (Ө.Тарази).

Осы күрделі фразалық тұтасымның синтаксистік құрылысы көп компонентті салалас құрмаласқа сәйкес келіп отыр. Көп компонентті салалас құрамындағы жекелеген компоненттер арқылы болмыстағы нысандарға тән сипаттар бейнеленген. Егер әрбір компоненттің арасындағы үтір мен үтірлі нүктені нүктемен алмастырсақ, тұтасым бірнеше дербес сөйлемдерден ұйымдасқан күрделі құрылымға айналады. Көркем мәтін авторлары ерекше экспрессивтік мән тудыру үшін бірнеше сөйлемнің орнына синтаксистік құрылысы көп компонентті құрмаласқа сәйкес келетін бір сөйлемді ғана қолданады.

Немесе мына мысалға назар аударыңыз.

Мысалы: *Есенейдің қасында төрт адам жолдастары бар еді: ең сенімді серігі – жамағайын түрікпен Мүсіреп, Алдай елінен – аңшы Мүсіреп, руы басқа болса да Есенейдің қоныстасы Бекентай батыр және Есенейдің қосалқы атын жетелеп жүретін жас жігіт, түрікпен Мүсірептің туған інісі – Кенжетай* (Ғ.Мүсірепов).

Осы бір сөйлемді де күрделі фразалық тұтасым ретінде алып қарастыруымызға болады. Сөйлемнің бірінші компоненті арқылы Есеней және онымен бірге төрт жолдасының бар екендігі туралы хабар айтылған. Ал осы төрт санының кімге нұсқап тұрғаны түсіндірмелі салаластың қалған компоненттері арқылы нақтыланып ашыла түскен. Берілген сөйлемнің компоненттері мағыналық жағынан өзара

байланысты болып, біртектес, бірыңғай, біркелкі нысандарды бейнелеуге құрылған. Осы жерде Т.Қордабаевтың мына пікірін ескеруге болады: «Көп тармақты салалас сөйлемдер бірінші компоненті жалпылама мағынада айтылып, кейінгілері соның мәнін саралап ашып тұратын түсіндірмелі сөйлем түрінде де көп кездеседі» /3, 79/.

Күрделі фразалық тұтасым құрамына енген сөйлемдер өздеріне тиісті қатысымдық жүкті аркалап тұрады да, бір-бірінен мағыналық жағынан ерекшеленеді. Соған байланысты күрделі фразалық құрылымның композициялық құрылымы үш бөліктен (мүше, компонент) тұрады: бастауы – дамуы – қорытуы. Демек, мазмұндық жағынан аяқталған дербес ойды білдіретін микромәтіннің құрылымдық бөлігі үш компонентке жіктеледі. Бұл құрылымдық бөліктер әңгімелеу, ойталқы, суреттеу секілді түрлі мазмұнда баяндалатын микромәтіндердің барлығына да ортақ болғанымен, хабардың біртіндеп берілуінде әр сөйлеу формасында ерекшеліктердің болуы әбден мүмкін.

Күрделі фразалық тұтасым үш мүше арқылы ұйымдасады дедік, себебі күрделі фразалық тұтасымда хабардың жинақталған тұсы, оның дамытылатын бөлігі мен қорытындысы болады. Тұтасымның мұндай бөліктерге бөлшектенуінің басты шарты – оның құрамына енген сөйлемдердің беретін мағынасының бір-бірінен өзгешеленіп тұруы. Себебі бір тұтасымды түзіп тұрған бірнеше сөйлемдердің әрқайсысының бойында сол тұтасымдағы мазмұнды ашуға қатысатын хабардың белгілі бір бөлігі жинақталады да, әрбір сөйлемде айтылатын ой күрделі фразалық тұтасым мазмұнын беруде бір-бірінен ерекшеленеді. Тұтасым құрамындағы алғашқы сөйлемдер мағыналық, тұлғалық тәуелсіздігімен, беріп отырған мағынасының анағұрлым ауқымдылығымен, айтылған ойға қазық болуымен, одан кейінгілері айналасындағы сөйлемдерге мағыналық, тұлғалық тәуелділігімен, алдыңғы сөйлемдерде айтылған мағынаға бағыныштылығымен және соңғы сөйлемдері мәтіндегі хабарды тамамдауымен бөлектеніп тұрады. Демек, **күрделі фразалық тұтасымның бастауы** ойды дамытуға түрткі болып, тұтасымдағы жалпы мазмұнды білдіреді; **күрделі фразалық тұтасымның дамуында** алғашқы сөйлемдерде берілген жалпы мағына нақтыланып, тұтасымдағы негізгі мазмұн беріледі; **күрделі фразалық тұтасымның қорытуында** тұтасымда айтылған мазмұн жинақталып, қорытындыланады, түйін шығарылады, ой аяқталады.

Мысалы: *Еламан қолындағы домбыраны Құлтумаға ұстата*

салды да, сын етіп түрекелді. Мөңкенің артын ала сыртқа шығып, үй жанында ұзарып қалған көлеңкеге екеуі қатар отырды. Мөңке оған Төлеудің сөзін түгел жеткізді де, «кәне, бұған не дейсің?» - деген сұрақты кескінде бағып қалды (Ә.Нұрпейісов).

Бұл – үш сөйлемнен тұратын күрделі фразалық тұтасым. Мәтіннен сөйлемдердің мағыналық бірлігі негізінде бөлшектеңіп алынған. Тұтасымның алғашқы сөйлемі мәтіндегі мазмұнның дамуына түрткі болып отыр, яғни Еламанның сыртқа шығу мақсатымен түрегелгендігі туралы хабар берілген. Ал келесі сөйлемде оның не үшін орнынан түрегелгендігі туралы мағына қамтылған. Соңғы сөйлемде күрделі фразалық тұтасымдағы ой Мөңкенің Еламанға сұраулы пішінмен қарап қалуымен аяқталған. Тұтас романнан бөлініп алынған бұл тұтасымда оқырман Еламанның далаға Мөңкемен сөйлесу үшін шыққандығы және Мөңкенің әңгімесінен кейін оның Еламаннан жауап тосып отырғандығы туралы аяқталған хабар берілген. Мәтіндегі сөйлемдер бір-бірімен тұлғалық жағынан да тығыз байланысты. Күрделі фразалық тұтасым байласымын жүзеге асырып отырған тілдік бірліктер қолданысы: *Еламан* (1-сөйлем) – оған есімдігі (3-сөйлем); *Мөңкенің* (2-сөйлем) – сөздің қайталануы *Мөңке* (3-сөйлем); *Еламан, Мөңке* (1, 2-сөйлемдер) – екеуі жинақтық сан есімі (2-сөйлем); *Төлеудің сөзі* – бұған есімдігі (3-сөйлем); *-ды, -ді* жедел өткен шақ тұлғалы етістіктер (1, 2, 3-сөйлемдер). Бұл мәтін мазмұны әңгімелеу түрінде баяндалып отыр.

Немесе мына мәтінге назар аударайық.

Мысалы: *Аула ішінде сол баяғы көрініс (1). Үстінде қашан да алаша жабулы тұратын қақпаның оң жағына орналасқан тандыр, оның маңында күннен-күнге таусылып бара жатқан жуан қарағай, тозығы жеткен ағаш кереует (2).*

Мен келгелі қорған ішіне енген жалғыз-ақ өзгеріс – соңғы күндері ол сәкінің үстінен қызыл ала көрпеше көрінбейтін болды (3). Әсте, сүмбіленің салқын түнінен қашып, олар далаға жатуды қойған болар (4) (Д.Исабеков).

Бұл суреттеу мәтінде кейіпкердің қоршаған ортасының сипаты бейнеленген. Мәтіннің алғашқы сөйлемі – бастауы, ал бірыңғай мүшелі 2-сөйлем – дамуы, жеке абзацта орналасқан 3, 4-сөйлем – қорытуы. Бастауында анықтауыш, баяндауыш мүше арқылы берілген *сол баяғы көрініс* дамуында өрбітілген. Демек кейінгі сөйлемдердегі ойдың дамуына сөйлемнің екінші жартысы арқау болып отыр, яғни заттың белгісін көріністі, сапалық жағынан айқындап отырған *сол* – сілтеу

есімдігі мен *баяғы* деген сын есім. Бұл бөлік жаңа ойды (нысанды, оның жалпы сындық-сапалық ерекшелігін) мәтінге енгізіп, келесі бір тұтасымның басталғанын білдіреді және кейінгі сөйлемдердегі мазмұнның дамуын айқындайды. Әрбір күрделі фразалық тұтасымдағы ойдың дамуына қазық болатын, ойды жинақтап тұратын, жалпы мазмұнды білдіретін, мәтіндегі ең көлемді хабарды иеленетін де осы бірінші сөйлем. Ол - мәтін құрылымының ұйымдастырушы орталығы. Екінші сөйлемде *сол баяғы қай көрініс екені, тандырды, қарағайды, керуетті* сипаттау негізінде ашыла түскен. Ал қорыту арқылы бір қалыптағы көріністің өзгерісі туралы және көрші ауладағы көріністің неліктен өзгергендігі туралы қабылдаушы Мәкәрімнің ойынан хабар берілген. Қорытуда қолданылған *өзгеріс* сөзі бастауындағы *сол баяғы* сөзіне қарама-қарсы мағынада алынып қолданылған. Сөйтіп, мәтіндегі ойды тамамдап, оның аяқталуына негіз болып отыр. Мәтіндегі аталған бөліктер бірімен-бірі өте тығыз байланысып жатыр. Бастауында келесі бөліктегі хабардың сығымдалған, жинақталған мазмұны берілген. Сондықтан тұтасым бастауында айтылған ой дамуы арқылы ашыла түскен, ал соңғы сөйлемдерде алдыңғы екі компонентте айтылған хабарға қатысты қорытынды шығарылып отыр.

Кей жағдайда тұтас мәтіннің не мәтін бөлігінің құрылу ерекшелігіне қарай күрделі фразалық тұтасымның қорытуы не болмаса бастауы болмайды. Бұл тұтасымның қатысымдық қызметіне еш нұқсан келтірмейді, себебі мәтінде берілген мазмұн арқылы оқырман санасында белгілі бір оқиға, сурет, көрініс, түрлі жағдай т.б. міндетті түрде бейнеленеді. Мәтін құрылымының бұлайша әр түрлі ұйымдасуы тұтасым мазмұнымен, оның қатысымдық қызметімен айқындалады. Мысалы мына мәтінге назар аударайық: (...*Ентелей басып терезеге келді.*) *Кеше кештен бері бауырымен жер сызып салбырап тұрған аласа аспан қылаулай бастапты* (1). *Сонау тұңғиық көктен жарыса құлап келе жатқан аппақ біте көбелектер қалбалақтап теректердің суда бұтақтарына, үй шатырына, тас көшеге, әрлі-берлі жөңкілген жүргіншілердің үсті-бастарына, машиналарға қона сала жоғалып жатыр* (2). *Жұмысқа асыққан жұртпен бірге қолдарына таяқ ұстаған кемпір-шалдар да автобустың есігіне тырмысады* (3). *Сары ала таңнан оларға не жоқ екен десейші* (4). *Е, бүгін, айтпақшы күн жұма, жазғандар мешітке намазға асығып барады екен ғой* (5) (Ө.Кекілбаев).

Тұтасымдағы бес сөйлем арқылы табиғат суреті мен көшедегі жалпы көрініс қоса бейнеленген. 4, 5-сөйлем – мәтіннің қорытуы да,

қалған сөйлемдер (жақша ішіндегі сөйлемнен басқалары) мәтіннің дамуы. Демек, бұл күрделі фразалық тұтасым даму – қорыту түрінде құрылып отыр. Мәтіндегі ойдың дамуына, яғни көшедегі көріністің бейнеленуіне негіз болып тұрған сөйлем бұл жерде көзге көрінбейді. Мәтіннің бұл бөлігі сөйлем түрінде айқын берілмей, мәтінде суреттелетін нысанға тән белгілер бірден сипатталып кеткен. Яғни бұл мәтіннің құрылымдық бөлігі бірінші мүшесіз – бастауынсыз құрылған. Әйтсе де тұтас мәтін элементтері бір-бірімен тығыз байланысып жататындықтан, бастауын мәтіннің алдындағы бөліктер арқылы логикалық-ассоциативті тұрғыда жеңіл айқындауға мүмкіндік бар. Талданып отырған мәтін бөлігінің алдынан келген әңгімелеу *Ентелей басып терезеге келді* деген сөйлеммен аяқталады. Осы сөйлемнен кейін *Ол терезеден мынадай көріністі көрді* немесе *Ол көшедегі көрініске зер салып, тұрып қалды* деген бірінші компоненті логикалық тұрғыда анық байқалып тұрады. Имплицитті түрде берілген мәтіннің бұл бөлігін *жасырын компонент* деп атауға болады. Бастауы жасырын келіп, тек даму бөлігі мен қорыту мүшелерден немесе тек даму бөлігінен құрылған күрделі фразалық тұтасымдардағы хабардың берілуінде үш бөліктен тұратын тұтасымдармен салыстырғанда ешқандай өзгешелік байқалмайды.

Күрделі фразалық тұтасымның жасырын келетін бірінші бөлігі бір сөйлеу формасынан екіншісіне (әңгімелеуден суреттеуге т.с.с.) логикалық бірізділікті үзбей өтуіне көмегін тигізіп, логикалық-мағыналық тұрғыда баяндау қабаттарын бір-біріне ұластырып жібереді. Тұтасымның бастауы жасырын беріліп, оқырманға айқын түрде көрініп тұрмаса да, хабарды қабылдау кезінде еш кедергі туындамайды. Себебі күрделі фразалық тұтасым өз алдына дербес мағыналық құрылым болып есептелгенімен де, макро­мәтінде баяндалатын мазмұнға тікелей тәуелді. Бұдан мәтін бөліктерінің өзара тығыз байланысып жататынын көруімізге болады.

Күрделі фразалық тұтасымның қорытуы қызметін кейде бөгде сөз атқарады. Онда мәтінде қамтылған хабар кейіпкердің бағалауы, ойлары тұрғысынан аяқталып, қорытындыланады.

Мысалы: *Ғажайып суреттен көзін әрең айырған Құл-Мұхамед ақ патшаны іздеп, жан-жағына қарап еді. Кең сарайдың қабырғасын жасалай тізіліп тұрған, біразы іргедегі сәкілерде қатар түзеп, қимылсыз отырған алтын тонды, күміс сақалды, биік, шошақ төбе құндыз бөрікті тұлғалы қарттар, дәл солай киінген, бірақ кейбірі көсе, кейбірі мұртты, көбі сидиган ұзын, арық түр-тұлғасы*

да, қимыл-көзқарасы да бөлек жасамыстар мен егделер. «Бұл – Алтын сарай алдындағы Сенек», - деді тілмаш сыбыр етіп (М.Мағауин).

Кейде күрделі фразалық тұтасымдардың қорығу бөлігінде алдыңғы бөліктерде қамтылған ойды жинақтап, аяқтау мақсатында халық қазынасы болып саналатын мақал-мәтелдер мағына үйлесімділігіне қарай қолданылады. Ондай күрделі фразалық тұтасымдардың қорығуы жай ғана ойдың аяқталуын білдірмейді, өйткені қорығуда үлкен философиялық түйін беріліп, оқырманына ерекше әсер етеді.

Мысалы: *Астау толы етке сегіз адамнан оралып отырды. Астауларда да алалық жоқ. Бас, жамбас, қазы-қарта түгел. Шай дастарқаны да сондай мол. Жорықтан қайтқан жігіттерді түсірген үйлердің бәрінде де осындай молшылық ағайын арасында әшейінде бола бермейтін ерекше бір қадір-құрмет. Ұлпан бүгін «Жақыныңды жаттай сыйла. жат көңілінен түңілсін!» дегісі келгендей екен* (Ғ.Мүсірепов).

Мәтін лингвистикасында абзацқа келгенде зерттеушілердің арасында бірізді пікір жоқ. Бір ғалымдар абзацты мәтіннің семантикалық компоненті; композициялық-стистикалық бірлігі десе; енді біреулері синтаксистік категорияға жатқызады.

Академик В.В.Виноградов көркем әдеби шығарманың бөлшегі – абзацты лингвистикалық құбылыс ретінде таниды. Н.С.Поспелов та абзацты лингвостилистиканың аумағында қарастырып, оны өзара байланысты сөйлеудің күрделі бірлігіне жатқызған. Т.С.Ряднова абзацты тарау мен күрделі синтаксистік бірліктің аралығынан орын алатын синтаксистік құрылым дәрежесіне көтереді /4, 86/, Л.К.Чикина болса абзацты композициялық-стистикалық әрі синтаксистік бірлік деп алып, күрделі синтаксистік тұтастықтан абзацты ерекшелейтін бірнеше белгілерін көрсетеді /5, 67/. В.Г.Гак абзацты мәтіннің композициялық-құрылымдық элементі дейді /6, 202/. Л.Г.Фридман пікірінше: «...күрделі синтаксистік тұтастық фразадан тыс синтаксистік бірлік емес, ол – сөйлемдердің фразадан тыс мағыналық бірлігі...» ...ал абзац өзіне ғана тән құрылысы мен шекарасын айқындайтын тұлғалық сипаты бар ерекше синтаксистік құрылым» /7, 5-6/. Ж.Т.Қайшығұлова еңбегінде ҚФТ мен абзац форма мен мазмұнның бірлігі ретінде, яғни күрделі фразалық тұтасымды мәнділік (мазмұн) деп танып, ал абзацты оның сырт көрінісі деп қарастырады. Зерттеуші олардың жазба тілде бір-бірімен сәйкес келмей ауытқитын тұстарын абзацтың стильдік-композициялық қосымша функциясы деп таны

кажеттігін айтады /8/.

Ғалымдардың көпшілігі мәтінді абзацқа мүшелеу субъективті сипатқа ие дегенді айтады. Өйткені абзацқа мүшелеу мәтін авторының алдына қойып отырған прагматикалық мақсатымен тікелей байланысты. Мәтіннің айқын түрде графикалық тұрғыдан абзацқа бөлшектеніп тұруы оқырманның мазмұнды жеңіл түсінуін қамтамасыз етеді. Күрделі фразалық тұтасым кемінде екі сөйлемнің тізбегінен құралса, абзац бір сөйлем арқылы да ұйымдаса алады. Абзацта бір немесе бір-бірімен байланысты бірнеше тақырып төңірегінде сөз қозғалуы мүмкін. Соған байланысты абзацтың құрамында бір не болмаса бірнеше күрделі фразалық тұтасым кездесуі, кейде бірнеше абзац бір күрделі фразалық тұтасымнан ғана тұруы әбден мүмкін. Бұл күрделі фразалық тұтасым мен абзацтың бір-бірімен сәйкес келмей қолданылғанын көрсетеді. «Егер абзац бір сөйлемнен, не болмаса 2-3 күрделі синтаксистік тұтастықтан тұрса, онда олардың айқын стилистикалық мақсатта жұмсалғандығы байқалады. Алғашқысында көзге айқын түсетін экспрессияны білдіреді және оқиғаны көлемді ауқымда береді, ал екінші жағдайда әр түрлі оқиғаларды бір көріністе біріктіруге қызмет атқарады» /9, 154/. Абзац пен күрделі фразалық тұтасымның шектері бір-бірімен сәйкесетін болса, ол классикалық абзац (Т.И.Сильман) деп аталады.

Басқа стиль түрлеріне қарағанда көркем шығармаларда бір күрделі фразалық тұтасымдағы сөйлемдерді даралап, абзацтарға бөлшектеніп орналастыру кездесіп отырады. Мұндайда автор жекелеген сөйлемдерде қамтылған хабарды ерекшелеп көрсеткісі келеді. Жекелеген абзацтарда орналасқан сөйлемдердегі мағынаның мәнін терең түсіну үшін оқырманның қабылдауына күш түсіріледі. Оқырман мұндай бөліктерге көңіл бөліп, ықылас қойып оқиды.

Мысалы: *Олардың опыр-топыр есіктен шыға беруі-ақ, мұң екен, көрші қоршаудан бәйбіше көрінді. Ол үстіне түгел көміп тұратын зер шайып, кестелеген қызыл көйлек киіпті. Оның сүйретілген ұзын етегін он бес әйел көтеріп келеді.*

Ханымның әбден қапысыз опалап-сүрмеленген беті қағаздай аппақ. Оның үстіне, бет-аузын төгілген ақ селдір пердемен қымтап алыпты.

Басына өне бойына асыл тасты аямай төккен мұнара іспетті биік сәукеле киіпті. Оның салпыншақ қызыл мауыты етегі екі шығын жауып тұр. Мойнына әр жер-әр жеріне лағыл мен меруертті алма-кезектестіріп, көз қадаған алтын алқа тағыпты.

Сәукеленің өзге салтанаты аз болғандай, оның қақ ұшар басына Әмірші тәжінің төбесіндей алтын төбелдірік орнатылыпты. Оның қақ ортасында баданадай-баданадай үш лагыл қызыл шоқ боп жанып жатыр.

Төбелдіріктің төбесіне үкі қондырылған. Оның ұзын майса қауырсындары ханымның екі құлағына жеткенше екі айырылып төгіліп тұр.

Ханым әр аттаған сайын басындағы ауыр сәукеле бұлғалаңдап, әр бағытқа ауып-ауып түседі. Жан-жағынан бірнеше әйел қолымен демеп келеді.

Бәйбішенің мөлт қара шашы екі иығынан төгіле құлапты.

Ханымға жүз әйел нокер еріпті.

Осынша ұзын-шұбақ шеруді хан әйелдерін күзететін бір топ азбан құл бастапты. Олар адымдарынан жер ойылатындай-ақ, маң-маң басып, маңғаздана қалыпты, ханымға құрмет көрсетіп, тағзым етіп, бастарын иіп тұрған қалың қауымға танауларын көтеріп кісімсіне қарайды.

Ханым Әміршіден сәл кейінірек барып отырды (Ә.Кекілбаев).

Бір күрделі фразалық тұтасым он абзацқа бөлшектеніп орналасқан. Бұл күрделі фразалық тұтасымда Әміршінің бәйбішесі бар сән-салтанатымен бейнеленіп отыр. Тұтасымдағы ойдың дамуына негіз болып отырған – алғашқы сөйлемдегі *бәйбіше* көрінді тіркесі. Екінші-сегізінші сөйлемдер тұтасымның екінші компоненті – дамуына жатады. Өйткені нысанның сапалық белгілері, қасындағы нөкер әйелдерімен, азбан құлдарымен қоса баяндалып отыр. Бәйбішенің сыртқы кескін-келбеті мен киім-киісіндегі ерекшелікті, оның жоғары лауазымды ханым екенін даралап көрсету үшін автор әрбір белгіні (*көйлегі, беті, сәукелесі, мойнындағы алтын алқа, төбелдірік, үкі, шашы, қасындағы әйелдер мен құлдар*) бөлек-бөлек абзацтарға жіктеп жазған. Алты сөйлем арқылы алғашқы сөйлемде берілген жалпылама мазмұн жан-жақты айқындалып, нақтыланған. Ең соңғы абзацта орналасқан сөйлем – күрделі фразалық тұтасымның қорыту бөлігі. Мұнда ханымның отырғаны баяндалып, тұтасымдағы ойдың аяқталуына нұсқалп отыр. Тұтасым құрамындағы сөйлемдер байланысы бірнеше тілдік бірліктер арқылы жүзеге асырылған. Бірінші компонент пен соңғы компонент етістіктің жедел өткен шақ тұлғасында (*көрінді, барып отырды*) қолданылып, тұтасымның дамуынан ерекшеленіп тұр. Жекелеген абзацтарға бөлшектенген мұндай күрделі фразалық тұтасымның да интонациялық-ырғақтық сипаты ерекше.

Сонымен, туындының көлемдік-прагматикалық тұрғыда мүшеленуі арқылы мәтіннің тұлға-бірлігі – күрделі фразалық тұтасым бөлшектенеді. Ол мағыналық және тұлғалық байланыстарға негізделген, бір тақырып төңірегіне топтасқан, интонациялық бірлікте айтылатын сөйлемдер тізбегінен тұрып, аяқталған ойды білдіреді.

2. Мәтіннің композициялық-сөйлеу формаларына мүшеленуі

Мәтіннің баяндау қабатын түзетін әңгімелеу, суреттеу, ойталқы – тіл білімінде **композициялық-сөйлеу формалары** деп те қолданылады. Осы сөйлеу формаларының табиғатын тануға деген көзқарастардың нәтижесінде лингвистикада басқа да көптеген терминдер дүниеге келді:

- *мәтіннің функционалды-мағыналық түрлері* (О.А.Нечаева, А.Қ.Жұбанов т.б.);

- *композициялық-сөйлеу формалары, сөйлеу түрлері (формалары)* (М.П.Брандес, О.И.Москальская, Б.Шалабай т.б.);

- *мәтіннің композициялық-синтаксистік түрлері* (А.Ф.Зиновьева, Е.А.Иванчикова т.б.);

- *мәтіннің контекстік-вариативтік бөлшектері* (И.Р.Гальперин, О.Н.Гришина т.б.);

- *мәтіннің түрлері* (Э.Верлих, Т.Мальчевская, Г.А.Гринюк т.б.);

- *қатысымдық регистрлер* (Г.А.Золотова т.б.);

- *прозалық шумақ түрлері* (Г.Я.Солганик т.б.);

- *күрделі синтаксистік тұтастық түрлері, контекстер* (В.Г.Гак, Л.М.Лосева, А.П.Кострикина т.б.) және т.б.

Композициялық-сөйлеу формалары – мәтін құрылымының негізін құраушы тұрақты элементтер. Мәтіндегі болмыс осы сөйлеу формаларының кезектесіп келіп өзара құрылымдық, мағыналық байланысуының нәтижесінде бейнеленеді. Мәтіннің біртұтастығы сөйлеу формаларының ұласымы нәтижесінде ғана ұғынылады. Ешбір мәтін композициялық-сөйлеу формаларынсыз жасалмайды. Тіпті, күнделікті ауызекі сөйлеу барысында да бұл сөйлеу формалары ойымызды жеткізуде үнемі қолданылады. Мәселен, ауа райының қандай екендігі туралы сөз қозғасақ, біз суреттеу арқылы баяндаймыз, ал бүгінгі көрген, білген, өзіміз қатысқан оқиғалар жөнінде айтар болсақ, ойымыз әңгімелеу түрінде беріледі. Кейде бір нәрсеге қатысты өзіндік ой-қорығтуларымызды да білдіріп отырамыз, мұндайда хабар ойталқы түрінде жеткізіледі. Ал алдын-ала әзірленген, сұрыптаудан

өткен, айқын мақсат үшін қолданылған тілдік бірліктердің қатысуымен берілетін мәтіндегі хабар осы композициялық-сөйлеу формалары арқылы беріледі. Автор өзін қоршаған болмысты әр түрлі әдіс-тәсілдермен танып, оны сол тәсілдер - әңгімелеу, суреттеу, ойталқы арқылы баяндап жеткізеді. Кейбір мәтіндер стильдік ерекшелігіне, автордың ұстанымына қарай бір сөйлеу формасы арқылы құрылуы, не болмаса мәтін құрылымының негізгі баяндау қабатын бір сөйлеу формасы ғана ұйымдастыруы мүмкін. Мәселен, М. Әуезовтің «Қыр суреттері» әңгімесі негізінен суреттеу арқылы баяндалады; 61-бетте талданған газет мәтінінің негізін әңгімелеу құрайды т.б.

Әңгімелеу, суреттеу, ойталқы мәтінде бір-бірімен мағыналық, тұлғалық жағынан байланысып, өзара жымдасып, тығыз қарым-қатынаста болады. Бұдан оқырманның қарапайым көзіне байқала бермейтін мәтін құрылымының бірнеше сөйлеу формаларына мүшелене алатындығын аңғарамыз.

Қазақ тіл білімінде 20-жылдардың өзінде-ақ мәтіннің мүшеленуі туралы А.Байтұрсынұлы алғаш болып құнды пікір білдірген еді. Ғалым: «Шығарманың мазмұнында байқалатын негіздік түрлер үшеу: 1. Әуезе. 2. Әліптеу. 3. Пайымдау не зейіндеме (курсив біздікі – М.А.). Дүниедегі нәрсенің қайсысы туралы сөйлесек те, бір жағынан ғана емес, әр жағынан алып сөз қылуға болады. Мәселен, бір адамды сөз қылуға алсақ, не ол адамның істеген ісін, айтқан сөзін әуезе қылып сөйлейміз. Я, тұлға, тұрпатын, кескінін, көркін айтып, пернесін әліптеп сөйлейміз, я болмаса ол адамның істеген істерінің, өзінің жақсы, жаман болғанының мәнісін, себебін тексере, пайымдап сөйлейміз. Осыған қарай сөйлеген сөзіміздің түрі не әуезе, не әліптеме, не пайымдама болып шығады» /10, 397/. Ғалымның негіздік деп отырғаны мәтіннің композициясы болса керек, өйткені мәтіннің негізгі арқауы, қаңқасы оның композициясы болып есептеледі. Демек, ғалым әуезе (әңгімелеу), әліптеу (суреттеу), пайымдау не зейіндемені (ойталқы) мәтіннің композициялық-сөйлеу формаларына жатқызады. А.Байтұрсынұлының сол кездің өзінде-ақ айтқан пікірі өзге де ғалымдардың ойларымен бір арнада тоғысып жатыр.

М.П.Брандес «Стилистический анализ» деген еңбегінде композициялық-сөйлеу формаларына әңгімелеу, суреттеу, ойталқыны жатқызып, олардың табиғатын айқындау мақсатымен мына пікірін білдіреді: «Композициялық-сөйлеу формалары – табиғатынан екі жақты құрылым. Ол – ойлаудың бір түрі, яғни ойлау әрекетін жүзеге асырады әрі сөйлеу әрекетінің бір түрі, яғни қатысым түріне жатады»

/11, 98/. М.П.Брандес сөйлеу формаларының негізінде болмысты бейнелеудің сан түрлі тәсілдері жатқандығын, сол арқылы шығарманың сөйлеу құрылымын айқындайтын баяндаудың әр түрлері жүзеге асатынын айтып, әңгімелеу, суреттеу, ойталқыларға сипаттама береді. Б.Ш.Шалабай «Көркем әдебиет стилистикасы» деп аталатын еңбегінде көркем прозаның композициялық-тілдік құрылымы мен «автор бейнесінің» құрылымдық-тілдік ерекшеліктерін ашу барысында көркем баяндау қабатын анықтап, олардың түрлеріне - әңгімелеу, суреттеу, ойталқыға тоқталады.

Б.Ш.Шалабай әрқайсысының ерекшеліктерін ескере отырып, оларға төмендегідей сипаттама береді: «Әңгімелеудің формалық, құрылымдық мазмұнын оқиғалардың мезгілдік ізбе-ізділігі, құбылыстардың бірін-бірі ауыстыруы құрайды. Оқиғалар бірін-бірі толықтырып, дамытып, динамикалы баяндау үстемдік құрады. Әңгімелеу формасының ...мазмұны шексіз кеңістікті, шексіз мезгілдік мерзімді алып жатады. ...Суреттеу арқылы әңгімелеудегідей ширыққан оқиға емес, бірқалыпты, тұрақты күй, болмыс бейнеленеді. Суреттеу кейіпкерлердің ішкі толғаныс, күй-қалпын, іс-әрекетін бейнелеу үшін де пайдаланылады. Суреттеу формасының ...мазмұнын шектеулі кеңістік құрайтындықтан, ол тұйықталып келеді. ...Ойталқы - әңгімелеу сияқты динамикалы форма, бірақ одан айырмашылығы – оқиғаның дамуы емес, ой, тақырып, мәселенің дамуы бейнеленеді. Сондықтан мұнда мезгілдік өрім болмайды. Сөйлемдер арасындағы байланыс іліктестік сипатқа құрылып, шарттастық, себеп-салдарлық, қарама-қарсылықты қатынастарды білдіреді» /12, 126-129/.

Г.А.Золотова қатысымдық синтаксиске байланысты өзіндік көзқарастарын дамыта келе, мәтіннің түрлеріне де арнайы тоқталып өтеді. «Сөйлеудің қатысымдық немесе регистрлік түрлері – қоғамдық-қатысымдық қызметтеріне сәйкес салыстырылып, болмысты бейнелеу тәсілдері қарама-қарсы қойылатын біртекті мәтіндер. Ол көптеген предикативті бірліктен әлде болмаса олардың бірігуінен тұратын абстрактілі ұғым...», - дейді. Г.А.Золотова регистрлердің сөйлеу блоктарын негізгі бірліктерге санап, олардың түрлі қатысымдық мақсатта жұмсалатын мәтіндерді туындататынын немесе бөлшектейтінін атап өтеді. Регистрлік блоктар сөйлем, сөйлемдердің тобы, мәтіннің ірі үзіктері арқылы беріледі. Ғалымның айтуынша, регистрлік блоктардың төменгі шекарасы дербес әлде болмаса құрмалас сөйлем құрамындағы предикативтік бірліктермен де сәйкеседі. Басқаша айтсақ,

құрмалас сөйлем құрамында бір не бірнеше регистрлік блоктардың кездесіп отыруы ықтимал /13, 348-356/.

М.Серғалиев монологтің функционалдық-коммуникативтік қызметіне қарай сипаттау, баяндау, әңгімелеу, сендіру т.б. көріністері бар деп атап өтсе /14, 279/, Ж.А.Жакупов: «Синтаксистік күрделі бірліктер сөйлеу мақсатына, сөйлеу предметінің сипатына, функционалдық ерекшеліктеріне қарай суреттеу, баяндау, дәлелдеу сипатты бірліктер болып үш түрге бөлінеді», - дей келе, олардың негізгі белгілерін де көрсетеді /15, 25/. А.Қ.Жұбанов функционалды-мағыналық сөйлеу түрлерін баяндау, суреттеу, ойжүгірту деген терминдік атаумен қолданып, зерттеу жұмыстарын осы сөйлеу түрлері арқылы жүргізеді. Автор функционалды-мағыналық сөйлеу түрлерін жан-жақты зерттемейінше, қазақ мәтіндерінің мазмұнын танып білудің универсалды моделін құруға мүмкін болмайтындығын айтады. Бұдан қазақ тіл білімінде әңгімелеу, суреттеу, ойталқы секілді мәтін түрлерінің ерекшеліктерін зерттеудің маңыздылығы анық байқалады.

Аталған сөйлеу формалары әрқайсысы өзіне ғана тән мазмұнымен ерекшеленіп, мәтінде болмыстың бейнесін жасайды. Әңгімелеуде оқиғалардың дамуы туралы хабар берілсе, ойталқыда алдыңғы болып өткен, не кейінгі болатын, болып жатқан оқиғаларға, құбылыстарға қатысты ой-пайымдаулар, тұжырымдар, ішкі толғаныстар сөз етіледі. Ал суреттеуде түрлі бейнелердің, оқиғаның өтетін орнының, мезгілінің, қалыптасқан жағдайлардың, қоршаған ортадағы әр түрлі нысандардың тұрақты не өзгермелі сипаттамасы беріледі. Әрбір сөйлеу формаларының логикалық мазмұнының негізінде әңгімелеуде – мезгіл, суреттеуде – кеңістік, ойталқыда – себеп-салдар секілді айқын категориялар жатыр /16, 14/.

Композициялық-сөйлеу формалары – ойлау процесінің құрылысын бейнелейтін және мәтінді ұйымдастыруда қандай тілдік құралдардың қолданылатынын қадағалап отыратын ортақ формалар, олар семантикалық категория түрінде анықталады. Композициялық-сөйлеу формалары – объективті болмыстың адам санасындағы бейнесі мен мазмұнның берілу тәсілі. Олар – сөйлеуде қолданылатын логикалық құрылымына тән айқын тілдік құралдардың жиынтығынан тұратын тілдік модельдер.

Композициялық-сөйлеу формалары барлық функционалдық стильдерде кездесетіндіктен, олардың құрылымы стильдік ерекшеліктерге байланысты айқындалады. Жалпы мәтін құрылымындағы әңгімелеу, суреттеу, ойталқының мәтін ішінде түрлі

орындарда қолданылуы, олардың түрлі қарым-қатынасқа түсуі автордың алдына қойып отырған мақсатымен, көздеген түпкі ойымен, мәтіннің қатысымдық, прагматикалық, эстетикалық қызметтерімен байланысты айқындалады.

Мәтін түрлеріне мысал келтірейік:

Әңгімелеу

Жолаушыларды күткен ауылдағы барлық еркек, барлық қатын-қалаш Әміренің үйінің сыртына шығып, екі жаққа жарылып тұрғанда, ауылға жарты шақырымдай жерде қатты жүріп келе жатқан қоңыраулы тройка көрінді. Ат басын ұстаған жігіт жолаушыларды қарсы алуға шыққан топты көріп, бұрынғысынан да екіленіп алып, тер басқан үш қоңыр атты бишігімен ығыстырып, шаптырып келеді. Бірін-бірі көруге асыққан жақындардың шыдамсыздығы ұзаққа созылған жоқ. Аттардың тұмсығы Әміренің үлкен ақ үйінің сыртына келіп тірелді. Жолаушылар арбадан түсіп болғанша, сағынған жақындар Жұмағұлды бетінен сүйіп алды. Аздан соң әйелдердің бәрі де Қадишаны жағалап, Қамария сияқты үлкендері оның да бетінен сүйісті. Біраз сөзбен амандық айтысып, хал-жай білген соң жұрттың бәрі үйге кірді (М.Әуезов).

Премьер-Министр Кәрім Мәсімов Үкімет үйінде «Самұрық» мемлекеттік активтерді басқару жөніндегі Қазақстандық Холдинг» директорлар кеңесінің төрағасы Ричард Эванс пен осы холдингтің атқарушы директоры Сауат Мыңбаевты қабылдады.

Кездесуде Үкімет басшысы ұлттық компаниялардың алдында тұрған стратегиялық міндеттерді жүзеге асыруға қатысты тиісті тапсырмалар жүктеді. Сонымен бірге ұлттық компанияларды корпоративті басқарудың үздік стандарттарын дереу дайындап, іс жүзіне асыру керектігін атап өтті (Е.Қ.).

Ойталқы

Шабуыл – жеңіс емес те, шегіну – жеңіліс емес. Көбік атып кеп жазаға соғылған толқын кейін лықсызғанда күш алып қайта ма, күшінен айрыла ма? Әлде сол жазаға өле ме? Жай көзге толқын жазаға соғылып, күш алып кейін шалқып, қайта кеп соғылып, үздіксіз қайталанып жатқандай көрінеді. Майдандағы ұқсастықтар да

осындай (Ғ.Мүсірепов).

Бүгінгі Қазақстан картасына бажайлап қарасаңыз, алабажақ «ақтаңдақтардан» - шұбарланған атаулардан көзің тұнады.

Қазақ халқы газырлар бойы жасап келген құтты мекенінің өзіне тән атауларын шұбарландырған, бөтендендіре бұрмалаған, адам танығысыз күйге ұшыратқан қандай құдірет? Қандай күш?

Шынында да, «ел аман, жұрт тынышта» өз атамекенінде отырған жұрттың әлімсақтан бері қалыптасқан елдік сана, ұлттық дәстүрінің аяққа басылып тапталуына, тағдырдың тәлкегіне ұшырауына, оның бедеріне айғыздандыра дақ салып, алабажақ «ақтаңдақ түсіруіне нендей себептер болды, бұған кім кінәлі?» деген сұрақтың тууы заңды (Ә.Қайдар).

Суреттеу

Жұрт қағаздарын алған қуыстарына қайта салып, тағы да бет-бетімен қимылдады. Біреулер шығады, біреулер кіреді. Біреулер қақтығып топырлап жүреді. Біреулер жатыр, біреулер отыр, поезд жоқ (С.Сейфуллин).

Жылай-жылай сілесі қатқан бала бұл шақта әбден көгеріп, ықылық атып жатыр екен. Ол баланы жұбаттам деп өткен түні таң атқанша ұйқы көрмей, арпалысып шығып еді; өзі жұмысқа кеткесін баланы бір жан жұбатпаған. Ауру кемпір іргеге қарап жатыр. Өлер алдында үй ішіндегі жанжалдың жүзін көргісі келмей, қатты түңіліп безініп алғандай. Екі ағасы – Төлеу мен Қалау екі жерде сазарып отыр. Балжан болса күндесінің баласына бауыры жібімейтін әшіндегі безбүйрек қаталдығына басып бір шетте өз баласымен оңашаланып алыпты (Ә.Нұрпейісов).

Жүрек (сердце, cor) – ырғақты жиырылуы мен босаңсуы нәтижесінде қанды венадан тартып алып, артерия қан тамырына айдайды. Жүрек кеуде қуысының сол жағындағы алдыңғы, төменгі көкірек аралықта орналасқан. Жүректің пішіні конусқа ұқсайды. Конустың ұшы төменге, солға-алға, ал табаны жоғары-артқа, оңға қараған (Ә.Күзенбаева).

Жоғарыда берілген мәтінді зер салып оқитын болсақ, әрқайсысы әр түрлі сөйлеу формасы арқылы баяндалып отыр. Алғашқы мәтінде

ауылдағы адамдардың жолаушыларды тосу сәті, яғни тройканың көрінуі, жолаушыларды қарсылап алуы, үйге кіруі туралы баяндалған. Екінші мәтінде кездесудің болғандығы, онда қамтылған мәселелер сөз болған. Екі мәтін мазмұны да бірі екіншісінен кейін жүзеге асырылатын іс-әрекеттер арқылы баяндалып, әңгімелеу түрінде жеткізіліп отыр.

Келесі мәтінде жазушы майдандағы іс-әрекеттерді табиғат құбылысы – толқынмен параллель ала отырып, ой-тұжырымдары арқылы жеткізген. Одан кейінгі мысалда автордың елді-мекендер атауларының өзгеруіне байланысты толғаныстары жазылған. Екі мәтінде де автордың пайымдаулары баяндалып, ойталқыға құрылып отыр.

Соңғы үш мәтінде баяндау қабатын суреттеу құрайды. Алғашқысында поезд күтушілер әрекеттері, екіншісінде бөлме ішінде қалыптасып отырған жағдай суреттелген. Соңғы мәтінде жүректің сипаттамасы берілген. Бұл мәтіндер бір сөйлеу формасы арқылы баяндалып, дербес «таза» мәтін түрлерін құрайды.

Мысалдардың барлығы да мәтіннен бөлшектеніп алынған. Сондықтан композициялық-сөйлеу формалары - бір жағынан, тұтас шығарманың бөлшегі, екінші жағынан, мағыналық тұтастығымен ерекшеленетін мәтін түрі.

Мәтінде өз алдына бөлек мазмұнды білдіретін сөйлеу формалары бір-бірімен әр түрлі байланысқа түседі. Тұтас мәтіннің баяндауында суреттеу әңгімелеуге, әңгімелеу суреттеуге, әңгімелеу ойталқыға, ойталқы суреттеуге, суреттеу ойталқыға т.с.с. ауысып, ұласып отырады, сөйтіп, толық мазмұнды иеленген, аяқталған, жүйелі мәтін дүниеге келеді. Мәтін құрылымында сөйлеу формалары автордың прагматикалық ұстанымына сәйкес дербес жеке сөйлеу түрінде келіп, бірімен-бірі іргелесе орналасады (ол «таза» әңгімелеу деп т.с.с. аталады), не болмаса бір күрделі фразалық тұтасымның ішінде араласып қолданылады («аралас» ойталқы деп т.с.с. атайды). Сөйлеу формаларының алмасып, кезектесіп келуі, біріншіден, мәтінде бейнеленіп отырған болмыстың жан-жақты қамтылуын, екіншіден, оқырманның баяндаудың біркелкілігінен жалықпай хабарды жеңіл түсінуін қамтамасыз етеді. Мәтін мазмұны көбіне сөйлеу формаларының араласа қолданылған күйінде беріледі.

Төмендегі мәтінде сөйлеу формалары бірімен-бірі араласып қосылған күйінде көркем болмыс туралы хабарды түрліше баяндап жеткізіп отыр. Әр сөйлеу формалары бір-бірінен мазмұндық жағынан ерекшеленгенімен де, осы үзіндіде бір мазмұнды беру үшін араласқан

күйінде бір мағыналық тұтасым құрап жұмсалып отыр. Бір күрделі фразалық тұтасым құрамында сөйлеу формалары аралас қолданылса «аралас» мәтін деп аталады.

Мысалы: *Тынысы тарылып, денесі ауырлап отырған Ораз-Мұхамед төсек үстіндегі әжесіне қараған. Бейсауат сөйлемейтін еді, мұнысы не. Кербез тартылған биік кимешегінің самайынан бір шөкім ақ шаш шығып тұр. Қартайып кеткен. Кешегісімен салыстырғанда, қаусаған кемпір. Баяғы қуат, қайрат жоқ. Бар дігірі даусында. Сосын көзі. Көзі әлі өткір екен* (М.Мағауин).

Бұл мәтіннің баяндау қабаты әр түрлі композициялық-сөйлеу формаларынан тұрып, әңгімелеу – ойталқы – суреттеу түрінде құрылған. Алғашқы сөйлем әңгімелеуде Ораз-Мұхамедтің қимыл-әрекеті туралы хабар берілген. Екінші сөйлемде не себепті қарағандығы ойталқы түрінде келіп, кейіпкердің ішкі ойы баяндалған. Мәтіннің қалған сөйлемдерінде Ораз-Мұхамедтің сол уақыт ішінде көзіне шалынған кейіпкердің сипаты суреттелген. Демек, бұл мәтінде композициялық-сөйлеу формалары бір-бірімен қосылып араласа қолданылып, әрбір композициялық-сөйлеу формаларындағы мағына екінші бір сөйлеу формасындағы мағынаны дамытып отыр. Тұтасымен алғанда бұл мәтіндегі мазмұн суреттеме түрінде қабылданады, өйткені мәтіндегі негізгі ой кейіпкердің сыртқы кескіні төңірегінде өрбіген.

Көбіне-көп әңгімелеу мен суреттеудің мәтін ішінде араласып келетінін ғалымдар ерекше атап көрсетеді. Олар бір-бірін толықтыра келіп, айырылмастай табиғи байланысып тұтасып кетеді. Әсіресе, көркем прозада әңгімелеу мен суреттеу араласып қолданылады.

Мысалы: *Олар поселке сыртындағы көлге келді. Жағалауы ойдым-ойдым қамысты, орталығы жалаңаш дөңгелек көл ай жарығымен жалтырап, мөлдіреп жатыр. Айналадағы әсемдік: жасыл жағалау, бұйра басты төбелер, жақпар-жақпар жартастар түн қараңғысын айқара жамылып, күндізгі күллі сұлу көркін жасырып, мелшип қалған* (М.Иманжанов).

Сырт көзге білінбегенімен де, бұл мәтінде әңгімелеу мен суреттеу бір тұтасым құрамында араласа қолданылған. Әңгімелеу мәтіннің бірінші сөйлемі арқылы, ал суреттеу өзге екі сөйлем арқылы баяндалып отыр. Әңгімелеуде кейіпкерлердің көл жағасына келгені, яғни қимыл-қозғалыс туралы хабар берілген. Ал суреттеуде кейіпкерлердің қимыл-қозғалысының аяқталған жері (көл, көл айналасы) сипатталған. Бұл мәтін «аралас» суреттеуге жатады. «Аралас» суреттеудегі хабар әңгімелеу – суреттеу түрінде баяндалса да, әңгімелеу мен суреттеу

мағыналық жағынан табиғи жымдасып кеткен. Оқырман бұл мәтінді бірден суреттеме, сипаттама түрінде қабылдайды. Мұны мәтін құрылымын негізінен суреттеудің құрап тұрғанымен түсіндіре аламыз. Ал суреттеудегі мазмұнның дамуына әсер етіп отырған тұтасымның алғашқы сөйлемі - әңгімелеу. Әңгімелеу формасының алғашқы сөйлемдерде келіп суреттеуді мәтінге енгізудегі қызметі ерекше. Мәтін құрамындағы сөйлеу формаларының басқа да ретпен бір-бірімен араласуға қабілетті екенін ескерсек, бұлардың орындары ауысып, суреттеу - әңгімелеу, суреттеу - әңгімелеу – суреттеу, әңгімелеу – суреттеу - әңгімелеу түрінде де қолданылады.

Әңгімелеудің суреттеу мәтініне ұласуын олардың негізінде жатқан мазмұндық-фактуалды хабардан, сөйлемдердегі шақтық мағынаның өзгеруінен және әңгімелеудің суреттеуге ұласқандығын мекендік, мезгілдік, заттық мәніндегі сөздердің қолданылуынан аңғаруымызға болады. Келтірілген мәтінде әңгімелеу белгілі бір кеңістікте орын ауыстырған субъектілердің қимыл-қозғалысы туралы мазмұндық-фактуалды хабарды білдірсе, суреттеуде бізді қоршаған орта, көлдің сипаттамасы туралы мазмұндық-фактуалды хабар беріліп отыр. Бұл – бірін екіншісінен ажырататын бірінші белгісі, яғни әрбір мәтін түрінің негізінде жатқан басты мазмұндық ерекшелігі болып саналады. Екінші белгісі - әңгімелеудің жедел өткен шақта (*келді*), ал суреттеудің осы шақта берілуі (*жалтырап, мөлдіреп жатыр; жасырып, мелшиіп қалған*). Суреттеудің екінші сөйлемі өткен шақ мәнін білдіретін есімшенің –*ған* тұлғасы арқылы берілсе де, осы мәтінде осы шақтың орнына қолданылған. Өткен шақ тұлғасында қолданылған сөздер негізінен сипатталып отырған нысанның бір мезгіл ішіндегі бейнесін, сипатын, қимыл-сынын беруге жұмсалатындықтан, осы шақ түрінде қабылданады. Әңгімелеудің суреттеуге ұласқанын мекендік ұғымды білдіріп тұрған барыс тұлғалы сөздің (*көлге*) заттық ұғымды білдіретін сөзге (*көл*) ауысқанынан аңғаруымызға болады. «Аралас» мәтіндерде әңгімелеу мен суреттеу мағыналық әрі лексика-грамматикалық тәсілдер арқылы байланысып, жіктері білінбей мазмұндық жағынан ұштасып жатады.

Енді төмендегі мәтінге назар аударайық.

Мысалы: *Үй іші жым-жырт. Қарсы қабырғадағы сағат қана жағыз талмастан таңдайын қаққан баладай тық-тық соғып тұр. Мынау ұйқы-тұйқысы шығып жатқан астан-кестен дүниеде күллі хаққа өзінің дегенін істеп баяғы бір ізбен міз бақпай тартатын да отыратын жер бетіндегі жалғыз мықты осы – уақыт қой. Я,*

уақыт... Уақыт... (Ә.Нұрпейісов).

Мәтін суреттеу – ойталқы түрінде құрылып, кейіпкер-әңгімелеуші суреттелген оқиғаға қатысты пайымдауын философиялық ой-қорытындысы ретінде беріп отыр. Алғашқы екі сөйлемде үй ішінің, қабырғадағы сағаттың белгілерін сипаттап, бір көріністі бейнелесе, кейінгі екі сөйлемде осы көріністі қабылдап отырған кейіпкердің өмір, зырлап өтіп жатқан уақыт туралы өзіндік пайымдауы баяндалған. Бұл мәтінде суреттеліп отырған *сағаттың* сипаты қабылдаушының ішкі пікірімен астасып ойталқыдағы мазмұнға ұласқан.

Ойталқы әңгімелеумен салыстырғанда суреттеумен толықтай табиғи жымдасып кетеді деп айта алмаймыз, себебі олардың арасындағы айырмашылық бір оқығаннан-ақ байқалып тұрады. Біріншіден, мазмұндық-фактуалды хабарлары бір-біріне мүлде жуыспайды. Бірі – автордың (кейіпкердің) оқиғаға, түрлі құбылыстарға деген өзіндік көзқарасын, пайымдауын, философиялық ойларын білдірсе, екіншісі – болмысты суреттеу арқылы бейнелейді. Екіншіден, ойталқы мәтінінде сұраулық шылаулар, сұрау есімдіктері суреттеумен салыстырғанда анағұрлым жиі қолданылады. Өйткені ойталқыда толғаныс, күдік, философиялық пайымдау, риторикалық сұрау мағынасын беруге қатысатын сұраулы, лепті сөйлемдер көп кездеседі. Сөйлемнің айтылу мақсатына қарай қойылатын графикалық белгілер де, сөйлем соңынан келіп аяқталмаған, әлі де айтылуға керекті ойды білдіретін көп нүкте де ойталқыны өзге сөйлеу формаларынан сыртқы сипаты жағынан ажыратуға қатысады. Ал айтылған ойға үстеме ренк беретін демеуліктер, адамның түрлі сезімін білдіруге қатысатын қыстырмалар екі сөйлеу формасында да қолданылады. Олардың қай мәтін түрінде қолданылып тұрғанын мәтін мазмұны арқылы ажыратамыз.

Әңгімелеу, суреттеу, ойталқының бір-біріне өзара тәуелділігі, араласып, кезектесіп отыруы, біреуінің мағыналық жағынан басым түсуі – мәтіннің өзіндік табиғатына, адамның таным көкжиегі арқылы қабылданған мәліметтер мен құбылыстарды түрліше бейнелеуіне және сөйлеу туындысын дүниеге әкелген автордың жеке қолтаңбасына тікелей байланысты.

3. Мәтіннің актуалды мүшеленуі

XIX ғ. екінші жартысында-ақ неміс жас грамматиктері (Г.фон Габленц, Г.Пауль, В.Вундт, Г.Штейнталь, В.Дельбрюк т.б.) назар

аударған тілдік құбылыс сөйлемнің актуалды мүшеленуі (лат. actualis, ағыл. Elementation of the sentence – сөйлем мағынасының мүшеленуі) қазіргі таңда мәтін лингвистикасында да кеңінен қолданылуда. Қазақ тіл білімінде С.Аташевтің кандидаттық диссертациясы «Қазіргі қазақ тіліндегі сөйлемнің актуалды мүшеленуіне» (1995ж.) арналған, ал мәтіннің актуалды мүшеленуін қарастыру өзекті тақырыптардың қатарына жатады.

Мәтінге тән басты белгілер байласым, тұтасым, жүйелілік десек, актуалды мүшеленудің категориялары тема мен рема – мәтін жүйелілігін қамтамасыз ететін ең негізгі әдіс-тәсілдердің бірі. В.Матезиус концепциясы бойынша, тема (негіз, тірек арқау) сөйлемдегі белгілі нәрсе, не жеңіл түсінілетін хабардың шыққан тұсы, ал рема (өзек, түйін) хабардағы жаңа, негізгі мазмұнды білдіреді.

Тема (грек *thema* – негіз) – сөйлемдегі актуалды мүшеленудің компоненті. Тема сөйлемде алдын-ала берілген жай, белгілі бір нәрсе болып келеді. Сөйлем сол туралы жаңа бір мәлімет хабарлау үшін құрылады. Тема сөйлемнің алдыңғы шебінде орналасады /14, 386/.

Рема (грек. *rhema* – сөз, айту) – сөйлемде актуалды мүшеленудің компоненті. Сөйлемде алдын-ала берілген жай (тема) туралы хабарлауды немесе сұрауды мақсат етеді. Ол предикативтілікті жасал, ойды аяқтап тұрады. Ремаға дауыс екпіні түседі, сөйлемнің соңғы шенінде орналасады /14, 325/.

Тема мен рема сөйлемнің семантикалық-синтаксистік құрылымын, мәтіннің қатысымдық құрылысын айқындап, сөйлемдердегі байланысты жүзеге асыруға қатысады. Сөйлемдердің актуалды мүшеленуіне сәйкес кез келген күрделі фразалық тұтасым өзіне тән тема мен ремаға бөлшектене алады. Чех және словак лингвистері (Ф.Данеш, Я.Фирбас) мәтін құруда теманың рөлін ерекше атап көрсетеді, ал реманың мәтін құру маңыздылығы жаңа, актуалды (өзекті) мәселені иеленуші ретінде көрінуінде деп қорытады. «... и это несмотря на тот факт, что именно рема представляет собой ядро высказывания и толкает коммуникацию вперед» /17, 348-349/. Осы термин негізінде сөйлемдер тақырыптарының дұрыс таңдалуы, семантикалық тұрғыдан бір ой желісіне бірігіп тұтасуы және олардың өзара логикалық байланысы, сонымен қатар мәтіннің күрделі бөлшектерінің гипертемаларымен иерархиялық бағыныштылығы ұғынылады. Бұл үздіксіз жүйе тұтасып келіп мәтіннің (толық аяқталған шығарманың) қатысым қызметін құрайды.

Жаңа хабар – мәтін мағынасының өзегі. Мәтін құраушы

сөйлемдердің бірінен екіншісіне динамикалық түрде жылжып отыратын тема мен рема ой қозғалысын тудырып, белгілі бір хабар, мәлімет береді. Тема – ойдың бастаушысы, ал рема – оның қозғаушысы. Осы ретпен актуалды мүшеленудің категориялары мәтіннің фразааралық жүйелі байланыстарын ұйымдастырады. Мәтін құрылымындағы темаремалық байланыстардың бірнеше үлгілері кездеседі:

1) Алдыңғы сөйлемдердің ремасы өзінен кейінгі сөйлемдерде теманың орнында жұмсалып, мәтіннің тізбекті байланысын ұйымдастырады.

Мысалы: *Бірінің соңынан бірі сәлем етіп, он шақты әйелдер кіріп келді. Бәрі де бір-бір баласын жетелей келінті. Ұйқыдан оятып алған ірің көз қыз балалар жасынан-ақ кетілген тістерін жасыра алмай, есіней кірді* (Ғ.Мүсірепов). Берілген мәтін үзіндегі хабар 1-сөйлемдегі (*әйелдер*) реманың 2-сөйлемде жалпылау есімдігі арқылы темаға айналуы (*бәрі*); 2-сөйлемдегі реманың (*баласын*) 3-сөйлемде темаға айналуы (*қыз балалар*) арқылы бірі екіншісінен кейін тізбектеле берілген. Бір ойдан екінші ой туындаған.

2) Мәтін гипертемасы болады, ол тұтасым құрамындағы сөйлем темаларының туындауына ықпал жасайды. Сонымен қатар мәтіндегі әрбір сөйлем өзіне тән темасы мен ремасы арқылы да ұйымдасады. Екі үлгі де жарыспалы байланыс түріне жатады. Берілген мәтін құрамындағы сөйлемдердің әрқайсысының темасы және өзіне тән ремасы бар.

Мысалы: *Қалекең (т) кейде құсқа тигізіп (р), кейде көк жібек шымылдықтың дірілдеп-дірдектеп тұрған жаңбырға тигізіп ата бастады (р). Мен (т) су өтпеген көк құрақ маяға аяғымды тыға түсіп, Қалекеңе қарадым да жаттым (р)* (Ғ.Мүсірепов).

Егер адамдардың ойлау жүйесі мен сөз саптауының бір-біріне мүлде ұқсамайтынын ескерсек, жоғарыда көрсетіліп отырған мәтін құрылымындағы тема-ремалық байланыстардың өзгеріске ұшырап, түрленіп қолданылуын жоққа шығармаймыз.

Мәтінді ұйымдастырып тұрған композициялық-сөйлеу формаларының ерекшеліктеріне сәйкес өздеріне тән темалары мен ремалары болады. Әңгімелеу, ойталқы, суреттеу секілді баяндау түрлеріндегі хабардың жеткізілуі әр түрлі тема-ремалық басымдылықтармен жүзеге асады. Біз осы бөлімде суреттеу мәтіндеріндегі ойдың қозғалысын ұйымдастыратын тема мен рема категорияларына тоқталамыз.

Суреттеу мәтінде белгілі бір нәрсе, жайт әңгімеленбейді,

керісінше, оған тән басты ерекшеліктерді санамалап көрсету нәтижесінде заттың, нәрсенің (адамның, табиғаттың, қоршаған ортаның, іс-қимылдың) сыны мен сипаты т.б. бейнеленіп суреттеледі. Тұрақты (статикалық) суреттеуде бір күйдегі, бір қалыптағы заттар, нәрселер, құбылыстар бейнеленсе, ал қозғалыстағы (динамикалық) суреттеу негізінен қимыл-қозғалысты, адамның көңіл-күйінің өзгерісін т.б. сипаттайды. Статикалық суреттеуде есімдер, динамикалық суреттеуде егістіктер жиі қолданылады. Олар логикалық екпінге ие болып, мәтіннің түрлі ремалық басымдылықтарын құрайды. Статикалық суреттеудегі семантикалық субъект (тема) белгілі бір жайдың, күйдің, бейненің иесі, ал динамикалық суреттеуде семантикалық субъект - әрекет, қозғалыс иесі. Суреттеу мәтініндегі жеке сөйлемдердегі ой тема-ремалар қозғалысы нәтижесінде тұтаса келіп, бір ғана суретті, көріністі жасауға қатысады. Мәтіннің негізгі өзегін құраушы ремалар грамматикалық-семантикалық біркелкілігімен ерекшеленеді.

Г.А.Золотова мәтіннің баяндауында байқалған ремалық басымдылықтарды бірнеше топтарға бөліп қарастырады /18, 113-133/. Осы үлгіге сүйене отырып баяндаудың бір түрі суреттеу мәтіндеріндегі кейбір ремалық басымдылықтарды жіктеп қарастырамыз. Мына мысалдарға назар аударайық. (Ж-ның болысы Ақан мырзаның портреті). *Жолаушының бірінің торғын тысты жаңа түлкі тымағы бар. Қалың киімнің сыртынан киген мол сұр шапанның жағасы қара барқыт. Аяғында байпағының қонышын барқытпен көмкерген жаңа қара етік. Алғашқы көрген жерден-ақ мынау мырзасы екен дегізгендей* (М.Әуезов). (Тема – курсивпен, рема – қою әріптермен көрсетілген). *Жолаушының бірі* (Ақан) бұл мәтіннің негізгі гипертемасы, ал сөйлемдердегі жеке темалар – *шапанның жағасы, аяғында* деген сөздер, *жолаушының бірі* тіркесімен тікелей мағыналық тұтастықта тұр. *Аяқ, шапанның жағасы* сөздері – бүтінді (бізге таныс) құраушы бөлшектер, яғни гипертемадан туындаған дербес темалар. Ал ремалары *тымақ, барқыт, етік* – семантикалық субъектінің киімін, оның түр-түсін, байлығын сипаттауға негіз болып тұрған зат есімдер. Зат атаулары темада айтылған ойды онан сайын өрбітіп, дамытып сипаттап тұр. Олай болса, зат атаулары бұл үзікте ремалық басымдылық танытып отыр. Сондай-ақ заттық ремалық басымдылық интерьерді, жалпы көріністі сипаттауда да байқалады.

Мысалы: *(Жан-жағына көз тастап еді) Самсаған жиырма кереует. Ішіне сабан тыққан жиырма жастық. Заманында өңі*

қандай болғаны белгісіз, көп жыулып көнетоз тартқан жиырма одеяло. Жастықтан төмен одеялдың үстінде үшкілдеп бүктеп тастаған бүршік-бүршік жиырма қол орамал (Жиырма бірінші кереуетте өзі жатыр) (Ә.Кекілбаев).

Айдалада жалғыз үй. Үй сыртында керме ағаш. Оң жақ қапталда үйіп, сыртын шимен қоршап қойған қоқыр-соқыр. Қасында ауыз су әкелетін екі-үш ағаш кеспек. Үй алдында қарауытқан үюлі тезек (Ә.Кекілбаев).

Бұл мәтіндегі жалпы көрініс оны құраушы негізгі компоненттер мен олардың кеңістіктегі өзара орналасу тәртібі арқылы сипатталған. *Кереует, жастық, одеяло, орамал, үй, керме ағаш, қоқыр-соқыр, ағаш кеспек, тезек* сияқты заттық ремалық басымдылықтар арқылы жасалған интернат бөлмесінің іші мен айдаладағы жалғыз үйдің айналасындағы көріністер оқырманның көз алдына самсап тұра қалады. Көріністі сурет етіп тұрған да логикалық екпінді иеленген осы заттық ұғымдар.

Суреттеу мәтіндерінде заттық ремалық басымдылықпен қатар сапалық-сындық ремалық басымдылыққа ие болатын үзіктерді де көптеп кездестіреміз. Мысалы: *Бұл уақытқа шейін бала қалтында жүрген Қарагөз енді ширатылған нәзік, ұзын бойлы, қынай белді, толқынды қара шашы бар, тұңғыш сұлу қара көзді бойжеткен болыпты (М.Әуезов).*

Бұл жігіттің жасы отыз шамасында. Орта бойлы, дөңгелек денелі, қысқалау мұртты, шоқша сақалды, сұрғылт беті дөңгелек жалпақтау. Суық қарайтын қисық біткен кішілеу өткір көзінде және түксиген қабағында өзгеше қаталдық бар. Кішкене мұрны көз, қабағына үйлеспейді (М.Әуезов).

Мұның інісі Тектігүл анығында бойы биік, кеудесі талыстай дейтін қол сирағы ұзын да сом біткен атан жілік азамат еді. Бақтыгүл өзі де кесек, балуан денелі, иықты, кеуделі келген де, інісі Тектігүл бұдан бойға биік, бар сүйегі балғын болатын (М.Әуезов).

Берілген суреттеу мәтіндеріндегі хабардың, ойдың шыққан тұсы, темалар – *Қарагөз, жігіт, Бақтыгүл, Тектігүл* сөздері. Логикалық екпін түскен сөздер (*ұзын бойлы, шоқша сақалды, балуан денелі*) кейіпкерлердің түрін (физиологиялық, биологиялық), бет-әлпетін, сын-сымбатын айқын сипаттап, оқырман қиялында сұлу не көріксіз, жас әлде қарт т.с.с. адамның сан түрлі бейнелерін сомдайды. Бұл ретте сындық-сапалық ремалардың орны ерекше. Негізінен олар: сын

есімдер, сан есімдер, үстеулер, есімшелер, сапалық мәнде жұмсалатын зат есімдер т.б. Суреттеу мәтіндеріндегі етістіктер (статикалық суреттеуде) әр түрлі мағынаны білдірсе де, ол объектіні қабылдаған кезде бақылаушы назарындағы хабар ретінде ғана қолданылады, әлде болмаса суретті қабылдаушы, я автордың өзін, не субъектіні көрсетеді. Соңғы мысалдардағы *болатын, еді, болыпты* т.с.с. етістіктер ойға өзек болмай, сапа мен иесінің уақыттық арақатынасын суретті қабылдаушы арқылы жеткізіп тұр.

Субъекті өзін қоршаған дүниені, түрлі болып жатқан жағдайларды ерекше сезіммен, көңіл-күймен өзінше қабылдайды. Өтіп жатқан оқиғаларды өзінің көзқарасымен, ішкі жан дүниесімен сезінеді. Мұндай суреттеу мәтіндерінде импрессионистік (әсерлі) рема басым қолданылады. Ремалық басымдылыққа ие болатын негізгі сөздер ішінде сапалық-қатыстық сын есімдер, үстеулер, көңіл-күй, хал-жай мағынасында жұмсалатын экспрессионистік-эмоционалды сөздер тобы бар. Мысалы: *Көлеңкелі биік тоғайдың іші рақат... Сұлу... Жас тоғайдың салқыны жайлы тыныштығымен денені мас қылып сенделткендей... Тағы бір сәтте Қарагөз жүрегінің қайғысын айтқандай болып, ұзақ мұңмен ырғалып, шұбатылып тамылжиды. Елсізде жалғыз өзі жүз толғанып жырлаған бұлбұл. Қарагөздің ұзақ жылғы қайғысы мен жайын, табиғаттың иесіздігін жыр қылғандай. Қаралы әйелдің сұлулығын қошеметтегендей. Бұ да сезім күйін шертеді. Онсыз да қайнап жүрген қанды бір тоңдырып, бір ысытып, Қарагөздің жүрегін қысып ентіктіреді* (М.Әуезов).

Рақат, сұлу, мас қылып сенделткендей, ырғалып, шұбатылып тамылжиды, тоңдырады, ысытады... сөздері мен сөз тіркестері экспрессионистік-эмоционалды мәнге толы. Барлығы негізгі хабарды арқалап, табиғаттың күйі мен Қарагөз басындағы азапты, жан, тән киналысын оқырман жүрегіне жетердей етіп сипаттайды. Тоғай іші, бұлбұл әні субъективтік бағалау тұрғысынан берілген.

Табиғат құбылыстарын, қоршаған ортаның күйін, кейіпкерлердің психологиялық өзгерістерін (оның физиономиясындағы көрінісін), тебіреністерін, іс-әрекетін, оның кимыл-қозғалысын, жүріс-тұрысын суреттеуде кимыл-қозғалыс ремалары басымдылық танытады. Бұл басымдылық, әсіресе, динамикалық суреттеуге тән.

Мысалы: *Зәрі қайтқан қызыл күн әлсізденіп, таудан асып, ұясына кіріп барады. Жұқалаң, ұзынша көк бұлт қызыл сеңдей болып, батар күнді ентелеп қамап тұр* (М.Әуезов).

Бұлар қатты даурығып күледі. Құшақтасқан қалтында қатар жығыла кетіп, құмарлықпен сүйіседі. Қарагөздің екі көзі тұнжырап, жасқа толып, екі бетін ерекше ыстық қан басып кетті. Тамағы кебірсіп, қылғынып жұтынады (М.Әуезов).

Жоғарыда келтірілген мәтін үзіндісіндегі *күн, бұлт, бұлар* т.б. сөздер семантикалық субъект ретінде көрініп тұр. Ал онымен ремалық қатынаста тұрған қимыл мағынасындағы етістіктер олардың әр түрлі сапалық белгілерін динамикалы тұрғыда бейнелеген.

Етістікті сөйлемдерде субъектінің іс-әрекеті суреттеледі, ол актив қолданыстағы етістікке ие болады. Етістіктің барлық формалары да бұл суреттеу түрін жасауға қатысады.

Суреттеу мәтіндеріндегі тағы да бір ремалық басымдылықты көрсету үшін мына мәтіндерге көңіл аударайық.

Мысалы: (Күн батуда тақап қалған мезгіл) Күнбатыс батуда айналған күннің қызғылт сәулесімен нұрланып, қызыл торғынның түсіндей болып тұр. ... Қызғылт сәулесін дүниеге жайып тұрған күн шарасымен тұтас көрініп тұр. ... Күннің қызыл сәулесі даланы да, тауды да өз өңіне кіргізген. Күнбатыс жақтан бораған ұсақ қар да күн астынан қызғылттанып көрінеді (М.Әуезов).

Көксұр Елеместің өңі күлдей боп кетіпті. Ылғи бір қиығынан гана қарайтын қуақы жанары жылтырынан айрылып, бұ дүниеден әбден күдер үзген о дүниелік адамдай, қарсы алдындағы бұдан былай ырқына көнбейтін қиқар жігіттің қатыгез жүзіне мелшиө қалыпты.

Оразмағамбеттің сол бедірейген жайбарақат қалты. Үй сыртындағы үшеу сол соңдарынан телмірген қалпы қала берді (Ә.Кекілбаев).

Бұл статикалық суреттеулерде табиғат құбылысы мен адамдардың бір қалыпты күйі суреттелген. Мұндағы бір ерекшелік – тұрақтылықтың, бір қалыптың етістік арқылы берілуі. *Қызғылттанып көрінеді, күлдей боп кетіпті, жылтырынан айрылған, мелшиө қалыпты ...* т.б. бір нәрсенің (адамның, құбылыстың) жай-күйіне, қалпына қатысты мағыналарды иеленген етістіктер. Суреттеуде көрініп тұр, болып тұр етістіктері де процесс мағынасын білдірмей, тек оны атап қана көрсетеді. Оқиғаны атай отырып, оны тоқтап қалғандай тыныштық күйде бейнелейді, сапалық мағынаны иеленеді. Сондықтан мұндай суреттеу мәтіндеріне тұрақты ремалық басымдылық тән.

Адамдардың, қоршаған ортаның, табиғаттың, өмірдің бір қалыпты тұрақты суреті үнемі сол қалпынша қала бермейді. Әрине, бәрі де

өзгермелі дүниелер. Бір күйден екінші күйге өтіп үнемі түрленіп отырады. Бұл да көркем шығарма шеберлерінің назарынан еш уақытта тыс қалмаған. Суреттеу мәтіндерінде осындай құбылыстар асқан нәзіктікпен беріледі.

Тұрақты, бір қалыптағы күй қимыл-қозғалысты сипаттауға ауысады да, тұрақты-қозғалыстық ремалық басымдылық танытады.

Мысалы: *Жоқ, Көксұр Елеместің сол сұп-сұр қалпы. Жұп-жұқа еріндеріне күлкі жүгірер түрі жоқ, жымқырылып кетіпті. Сұлық тұрған Елемес бір уақытта тіпті шайқалақтап кеткендей болды. Мәлиіп қызына қарады* (Ә.Кекілбаев).

Батыс жағын қапталдай өскен қалың жал, көкжиекті көміп, кең жазылған кереге тәрізденіп иіліп келіп екі көлге тіреле тоқтаған. «Қос шалқар» қос босазаға орнатқан күміс бағана тәрізді екі көл. Кешкі тымыққа тынып, жадырап жатқан су ақырын ғана жағасына соғып дірілдейді. Ышқынбайды, тітіркенбейді.

Ақырын соққан самал шалқар көлдің ақша бетін аймалап сүйгендей болады. Сүйген жерінде ирек із қалады. Шалқар шімірігіп ышқынғандай болады (Ғ.Мүсірепов).

Тұрақты-қозғалыстық ремалық басымдылық танылатын мәтіндерде бір сапа, қасиет жойылады да, жаңа сапаға ауысып отырады (... дірілдейді. Ышқынбайды, тітіркенбейді – қозғалыстық реңк – тұрақты күй).

Қандай басымдылыққа ие болмасын, мейлі, мәтін ішінде романын екі жақты сипатын байқаймыз:

1. Рема сөйлем ішінде темаға қарсы қойылып, ойды дамытып қатысым қызметін атқарады;

2. Күрделі тұтасым құрамындағы көршілес сөйлем ремаларымен мағыналық байланысқа түсіп, мәтін бөлігіндегі өзекті (айтылар) ойды тудырады. Ремалар мағына ортақтығын әрі мәтіннің актуалды мүшеленуін қамтамасыз етеді.

Жоғарыдағы мысалдардан байқағанымыздай, тілімізде актуалды мүшеленбейтін сөйлемдер де бар (не темасы, не ремасы болмайды). Актуалды мүшеленудің теориясына сәйкес мұндай сөйлемдерді нөлдік темалы, нөлдік ремалы дейді.

Суреттеу мәтіні болмыстағы, шындық өмірдегі әр түрлі жай-күйлерді (адамның биологиялық, психологиялық күйі, табиғат, қоршаған орта, адамның, заттың тұрған орны т.б.) толықтай нақтылап сипаттап береді. Бұл – суреттеу мәтінінің қатысымдық міндеті.

Гипертема мен ремалық басымдылықтардың арасындағы қарым-қатынас – оның құрылысы. Мәтіннің қатысым құрылысы мен оған енетін жеке сөйлемдердің қатысым құрылысы негізінде бүтін мәтін қатысымы құрылады. Мәтіннің актуалды мүшеленуінің компоненттері: мәтін темасы не гипертема және мәтін ремасы не ремалық басымдылықтар.

Мәтіндерде біз сөз етпеген басқа да тема мен ремалық қатынастарды айқындауға, соның негізінде сөйлемаралық байланыстардың сан түрімен кездесуге болады. Ол арнайы зерттеулерді қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – Москва: Наука, 1981. – 139 с.
2. Тіл білімі сөздігі. Жалпы ред. басқарған проф. Э.Сүлейменова. – Алматы: Ғылым, 1998. – 544 б.
3. Қордабаев Т. Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер синтаксисі. – Алматы, - 1995. – 176 б.
4. Щербина Э.Ф. Семантический анализ «Вводящего» абзаца // Текст, структура и семантика. Межвуз. сб. науч. трудов. – Пятигорск, 1981. – с. 86-92.
5. Чикина Л.К. Лингвистика текста (Учебное пособие). – Саранск: Изд-во Мордовского университета, 1986. – 84 с.
6. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис. Изд. -2-е. – Москва: высшая школа, 1986. – 220 с.
7. Фридман Л.Г. Границы абзацев и их маркеры // Лингвистика текста: Мезвуз. сб. науч. трудов. – Пятигорск, 1993. – с. 5-15.
8. Қайшығұлова Ж. Қазақ мәтінінің күрделі фразалық тұтасым // абзац деңгейінде мүшеленуі. Филол. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 2001. – 110 б.
9. Крючков С.Е., Максимов Л.Ю. Современный русский язык. Синтаксис сложного предложения. Изд. 2-е, перераб., - Москва: Просвещение, 1977. – 191 с.
10. Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991. – 463 б.
11. Брандес М.П. Стилистический анализ (на материале немецкого языка). – Москва: Высшая школа, 1971. – 190 с.
12. Шалабай Б.Ш. Көркем әдебиет стилистикасы. Оқу құралы. – Алматы: Ы.Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының

Республикалық баспа кабинеті, 1999. – 197 б.

13. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – Москва: Наука, 1982. – 368 с.

14. Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998. – 509 бет.

15. Жакупов Ж.А. Қазақ тілінің функционалдық синтаксисі (контекст проблемасы). Филол. ғыл. док. ... дис. автореф. – Алматы, 1999. – 64 б.

16. Черемисина О.Н. Типы и функции композиционно-речевой формы «рассуждение» в современной англоязычной прозе: Автореф. дис. ... канд. наук. – Ленинград, 1986. – 16 с.

17. Горшкова И.М. Дискуссионные вопросы организации текста в Чехословацкой лингвистике // Синтаксис текста. - М., 1979. – с. 341-358.

18. Золотова Г. Роль ремы в организации и типологии текста // Синтаксис текста. - М., 1979. – с. 113-133.

Бекіту блогы

Семинар тақырыбы: Мәтін категориясының бірі - мүшелену

Қарастырылатын мәселелер:

1. Күрделі фразалық тұтасым, белгілері, құрылымы. Абзац.
2. Әңгімелеу, суреттеу, ойталқы зерттелуі, ерекшеліктері.
3. Мәтіндегі тема-ремалық қатынастар.

Оқытушымен орындалатын өзіндік жұмыстар

1-жаттығу. Мәтінді күрделі фразалық тұтасымдарға ажыратыңыз. Күрделі фразалық тұтасымға ажыратуда қандай сипатын басшылыққа алдыңыз?

Баяғыда, тым-тым баяғыда да емес, анау бір жылдары біздің жаққа пішен өте қалың шықты. Тау-тас, орман-тоғай, жота-қырат, сай-қолаттың бәрі-бәрі құлпырып, желкілдеген шабындықтың астында қалып еді. Үйдің ар жағында тастақты төбе бар болатын, қақтамада жатқандықтан сап-сары болып, баланың жаялығындай сарғайыңқы кеспірінен арыла алмаушы еді. Биыл сап-сары ала бақлақтан тана тағынып жетіседі. Пішен оруға да ерте шықтық.

Біздің жақта шөп шабатын машинаға төрт ат жегетін. Төрт ат жегетін себебі, жер қия, өрлі-қырлы, екі-үш жұмыс көлігінің шамасы жете бермейді. Төрт ат жеккен соң, оның міндетті түрде ат айдаушы баласы болады. Алтыншы класты тамамдаған біздер сол, атшы ұлдармыз.

Елең-алаңнан тұрамыз. Жылқышы қиқу сала айдап келген аттарды ұстап, жүгендеп, сақадай-сай етіп қоямыз. Содан соң қара шайды шикілеу піскен қара нанға қосып армансыз ішер едік, екі көзіміз төрт болып ауылдан келер «қожайындарымызды» күтер едік. Ал олар әсте асықпайтын. Астарындағы тоқ жарару аттарын сипай қамшылап, әлденені айтып, қарқ-қарқ күліп, қызара бөртіп келе жатар еді. Министердің осынау бақытты жүзі, еркін жүрісін көріп отырып, ер жетіп, ерттелген ат мініп, езуге темекі қыстыруды қанша рет армандадық десеңізші, қанша рет... Жылдар өтіп... есейе келе, сол бақытты балалық шақты қайта армандап,

аян. Ал даму дегеніміздің өзі де бағзы бабаларымыздың сөйлеу арқылы қалған тіршілік иелерінен ірге ажыратып, көш бойы ілгері озып кеткендігінен өрбіген зой. Ендеше, тіл туралы ойлану – бәрі туралы ойлану. Тіл келешегін ескеру – артымызда қалған мен алдымызда тұрғанның бәрін де еске алу деген сөз (Е.Қ.).

3-жаттығу. Берілген сөйлемдегі ойды өрбітіп, мәтін құрастырыңыз. Мәтіннің тақырыбына, бастауына назар аударыңыз.

Қан қысымын төмендетудің жолы

Қаныңыз тасып, қысымыңыз көтеріле ме? Одан құтылудың амалын іздесеңіз – аквариумда түрлі-түсті әсем балықтар өсіріңіз. ...

***Өзіңіз аяқтаған мәтінді «Таным» кітабына енген мәтінмен салыстырыңыз.**

4-жаттығу. Күрделі фразалық тұтасымдарды 1-2 сөйлеммен қорытындылаңыздар.

1. *Сахна табалдырығын ерекше құмарлықпен, өлшеусіз құштарлықпен аттаған Күләш, қазірге дейінгі жеткен барлық табыстары үшін, ең алдымен, өзінің бұрын өзі де сезіп-білмеген табиғи дарынына қарыздар. Бірақ Күләшті ұлы актриса дәрежесіне жеткізген тек бір ғана табиғи дарын емес. Күләш қаншалықты дарынды болса, соншалықты қарапайым, өнер алдында баладай аңқау және сенгіш, өнерді өзінің бар қымбатынан артық сүйетін, ізденуден жалықпайтын тынымсыз еңбектің иесі еді. ... (С.Латиева)*

2. *Әрине, соғыс театр да емес, кино да емес. Ажал мен өмір қатарласып жүреді. Ал өмірдің өзі де кейде бетін бері бұрса, кейде ары бұратыны бар. Қасым ағамыздың сол соғыстан алған орден, медальдары аз емес. Сонда Батыр атағын бермеді деп көңіліміздің қабарғанын да жасырмаймыз. ... (Е.Қ.)*

5-жаттығу. Бұл мәтіннің қай түріне жатады? Тілдік ерекшелігіне тоқталыңыздар.

Ата-анадан, туысқаннан, туган жерден кім безейін деп ойлайды? Еркін қызық өмірді, жан тыныштықты кім жақсы көрмейді? Сұлу әйелдің от құшағын, тәтті лебізін кім аңсамайды? Адам тілегенін істеуге ерікті болса, тұрмыс осындай болар ма еді? Біреу ырысты, біреу сорлы болар ма еді? Адамда ерік жоқ. Адам лажсыз елінің тілегіне бағынады. Дүниеде тағдыр бар, лажсыз өмірге көну бар: тағдыр деген сондай, бостандық, еркіндік деген жоқ (Ж.Аймауытов).

***Мәтіндегі осындай сөзінің қызметіне тоқталыңыз. Қанша сөйлемдегі ойды камтып тұр.**

6-жаттығу. Мәтін түрлерін ажыратыңыз (әңгімелеу, суреттеу, ойталқы).

Шал Бәйгеторыны жетектеп қайтадан сайға түсті. Күн көзі қарсы беткейді лезде иемденіп алған екен. Жер бетін енді-енді тыстай бастаған көк қылтанақ біткен май жаққандай жылт-жылт етеді. Сайдың табанындағы жалғыз аяқ сүрлеу қазығын суырып кеткен аттың соңынан сүйретілген ала шылбырға ұқсайды. Шал сүрлеуге тесіле қарады. Тесіле қарайтындайы да бар – баяғыда Аппаққызды қойып келген күні абыр-сабыр басылып, ел аяғы саябырсығаннан кейін түн ортасы ауа соқпақпен сайды өрлей жүре берген, жүре берген. Сонда соңынан екі елі қалмай етекке жармасқан ауыр ойлардың ұштығына жете алмай қабырғасы қайыса тарыққаны әлі есінде. «Айдалада қалдым-ау, ендігі күнім не болар» деп тарыққан жоқ-тын, әрине. Жалғыздығына налыған. Жалғыздығы жанына қатты батқан.

Дүние-ай, десейші, алма-кезексің-ау. Міне, өшкені жанды. Артынан тұяқ ерді. Өмір шіркіннің пұлға сатып ала алмайтын қымбаттығын зұмырында осымен екінші рет сезінді. Біріншісі - өзіндей жақыбайларға теңдік тиіп, ел қатарына қосылғаны еді. Дүние-ай, десейші...

Шал Бәйгеторыға қарғып мінді, қарғып мінді де сайды өрлеп шоқыта жөнелді. Мәстектің шоқырағын бойына мін санайтын жүйрік лыпып барады. Келе-келе тіпті табаны қызып, ауыздықты

тарта берген соң Бәйгеторының басын бос қоя берді. Ойпыр-о-о-ой, зулап бір кетті деңіз. Алдынан дауыл соққандай. Ілгері қаратпайды. Лезде қос жанардан жас парлады. Абайсызда ұшып кеткен қалпағына да қараған жоқ, әлі құйғытып барады. Құйғытып бара жатып: «Алтыс төртінде артыңнан тұяқ ерсе, көңіл шіркін құстай ұшады екен-ау» дейді. «Ұзағынан сүйіндіргей».

Аспанның мөп-мөлдірін-ай! Күн төбеге тырмысып келеді. Мына жалпақ дүние бар уайым-қайғыны, тіпті жеңіл күрсінісін де мүлдем ұмытқандай көк күмбезінен маржандай төгілген сәулеге аузын ашып қарап қалған сияқты. Бәйгеторының да бүйірі қызған тәрізді. Аяқ тастасының әдемісін-ай, жануардың. «Бұ да болса маңдайға біткен бақ шығар» дейді шал. Алапат қуаныш оны жүйріктің үстінен жұлып алғандай. Ештеңеге қарайтын емес, сайды өрлеп құйғытып барады. «Айналайын, Бәйгеторы, аянбашы. Екеуміз бір шер тарқатайық», - дейді.

Ол қайта оралғанда төбенің басында аң-таң боп тұрған манағы қара домалақты көрді (Қ.Найманбаев).

***Әңгімелеу, суреттеу, ойталқының тілдік қолданысында қандай ерекшеліктерді аңғардыңыз. Талдау жасаңыз.**

7-жаттығу. «Табиғат пен қоғамдағы экология» деген тақырыпта шағын мәтін жазып, композициясына талдау жасаңыз. Байласым тәсілдерін көрсетіңіз. Сөйлемдер арасындағы байланыс түрін анықтаңыз.

8-жаттығу. Мәтіндегі күрделі фразалық тұтасымдарды бөліп көрсетіңіздер.

Майра апай кеше қара көлеңкелеу шам жарығында періштедей жарқ етіп көрінсе, бүгін күндізгі жарықта да ажарлы кісі екен. Сыры аздап кетіңкіреген, сыны қаз-қалпында болу керек. Сымбатты адам. Сын-сымбаты тәрбие көрген, толықпаған. Ән салғанда жайнап, жасарып кетеді. Жазушыға оқушысы керек, әншіге тыңдаушысы керек. Жазушы мен әнші қыз ағалы-қарындас, ақын мен әнші қыз – егіз туғандар дер едім. Даланың әнші қызының тыңдаушысы көп болатын кезі Қоянды жәрмеңкесі екен. Айға созылатын жәрмеңке кезінде көш жерге созылатын Талды жазығының үстінде ертелі-кеш сайрайтын бұлбұл – Майра екен.

Дүниежүзілік бірінші соғыс орталай келе жәрмеңке де жабылған. Содан бері Майраның да, міне, он жылға жақын қалың топ тыңдаушысы да жоқ (Ғ.Мүсірепов).

9-жаттығу. Төмендегі мәтінде қанша күрделі фразалық тұтасым бар? Абзацпен арақатынасы қандай?

Сырттан келетін қонақтар орын-орнына жайғасып болған соң, есіктен ылдырмақ-шылдырмақ арқалаған сайқымазақтар атып-атып кірді. Олар дәл хан тағы алдына барып Ұлы Әмірші соңғы жорығында жеңіп қайтқан падишаларды әжуалайтын ойын көрсетті.

Шатырдағы қонақтар сайқымазақтардың ыржалаңына қосыла күлуге Әміршіден айбынды, Әмірші жұртқа сыр алдырғысы келмей, күле алмады, сайқымазақтардың өздері ғана маз-мейрам боп жүрді.

Ойын біткенде қазына бастығы сайқымазақтардың бастығына табақшаға салып зер қалта ұсынды.

Сайқымазақтар бастарын жерге жеткізе иіп тағзым еткен қалыптары есікке қарай жылыстай берді (Ә.Кекілбаев).

10-жаттығу. Берілген мәтін құрамындағы сөйлемдерге назар аударыңыз. Қандай ерекшелік бар? Түсіндіріңіз. Бұл сөйлемді қандай ауытқуға жатқызуға болады?

Қаңтар! Мен сен жайлы жазбасам, сенің өзіндік қызық, өзіндік газжап келбетіңді өзің іспетті аппақ қағазға түсірмесем, несіне пенде болып, несіне қар басып жүрейін; айналаң хас арудың күн шалмаған етіндегі, немесе саф бір тазалықтың бетінде шарбы жүзген ақ толқынды дариясындай – бар күнадан, бар уайым-қайғыдан, кеңе қылықтардан арылу үшін, рақаттана шомылғың келеді; талмауыр тартқан жаныңа ұлы рухқа, ұлы жасампаздыққа, ұлы салтанатты киеге толы сұрапыл күш дарыту үшін, кір шалып, дақ түспеген жас баланың санасындай ақша қарға жата қалып аунағың келер; аузыңды ашсаң, бұрқырап бу шығып, өзегіңді өртеген харам иіс-қоңысты айдап қаңтардың қара суығына лақтырып жатқандайсың; ал артыңда жасқана басқан сенің хәм ақ тышқанның ізі жосылып қалар; ал алдыңда әлі тапталмаған кіршіксіз сайын дала көсіле сұлап, ақ адырдан ақ адырға сонан әрмен көкжесікке шылбыр тастар; аязды шыңылтыр ауада кәперсіз

қалқыған қылау бар; қолшанасын сүйретіп, ит ерткен бір топ бала ұлап-шулап тауға беттеді; нән шана шөпті мықшипта басып алып, ылдига құлаған шаруаның мұрты мен текіректтей аяңдаған аттың танауына сүңгі тұрған; көгілжім тартып көлбеген су бетіндегі кіреуке мұз күн нұрымен шағылысып, айнадай жарқырайды, ал сол мөп-мөлдір мұзға үңілсең – астыңдағы емін-еркін жүзген ақ шабақтарды көресің; өткел басы абыр-сабыр: мал суарып, су алған ауыл адамдары хал-ахуалдарын сұрасып «қыстың басы қатты, аяғы тәтті болар» деп, жетіседі; азаннан аяз ішіп қызып алған жігіт-желең, қыз-келіншектер бір-біріне қар лақтырысып назданады; әр үйдің терезелері бықыған газжап ою-өрнекке толы, әйнекке қатқан қырауды тілімен тесіп, кішкентай күн жасап ойнаған бала, сол сығырайған тесіктен қысқы далада ұлы-жіңгір тіршілікке аңтарыла көз тастайды; анау ақ шанамен ағызып баратқан – бәлкім, алдағы асау арманына асыққан осы елдің ерке жігіті шығар; ауылдың қайқы құйрық иттері соғымның қанын жанасалаған сұмпайы сауысқандармен ала көз боп қызғанысады; батуга ыңғайланған күннің алтын алауы шырша-шыршаның ара-арасынан сығалап, ақ көбік қарды қанды көбікке айналдырады; ал ай туа, табиғат қайта түлеп ұлпа мамыққа шомылған мейірімді таушықпен – қаңтардың осыншалық мол қуанышты сұлулығына масайып, маужырап, таза суықтан бой ширатар жарылқаушы қуат алады; бұл қуатты түннің ептеп күнге ойысқан жұқалтаң сәулесі де аңғартқандай; қаңтардың сары шұнақ аязының бұлыңғыр арасынан жаңа жылдың шуақсыз күні қылт етіп бой көрсетіп, ептеп жылыған хабаршы бергендей ме; ие, қаңтар, сен осылайша тіршілік қуған мәңгі қанағатсыз, бақи мазасыз адамдардың көңіл-күйі, ой-санасына қарай сан құбылып, бірде жақсы, бірде жаман кейіпте жаңа шежіренің – Жаңа жылдың бетін ашып, көрімдігін алдың.

Ол көрімдік – Адамдардың ақша қардай аппақ көңілі болғай!
(О.Бөкеев)

***Мәтіндегі ойдың дамуына түрткі болып тұрған қай сөйлем? Мазмұнды дамытып, ойды қорытындылап тұрған сөйлемдерді анықтаңыз.**

11-жаттығу. Абзацпен шектері сәйкеспейтін күрделі фразалық тұтасымға мысалдар келтіріңіздер. Мәтіндерді әр түрлі стильдерден алып, салыстырыңыздар.

12-жаттығу. С.Бакбергеновтің «Гүлдар» шығармасын көлемдік-прагматикалық тұрғыдан бөлшектеңіздер.

13-жаттығу. Мәтіндегі тема-ремалық қатынасты анықтаңыздар.

Тау қиясын бөктерлеп бір топ салт атты келе жатты. Бейсауат жұмбақ жүріс. Топ алдында екі аттылы қатар келеді. Бірі қара сақалды, орта жасстан асқан сымбатты, батыр тұлғалы. Бірі әлі балаң жас жігіт. Екеуі терезесі тең адамша үзеңгі қағысып, қатар келеді. Бұл екеуінің әкелі-балалы екенін сырт көздің өзі жазбай танытындай еді (С.Бакбергенов).

14-жаттығу. Төменде берілген сөйлемдердегі ойды дамытып, толықтырыңыздар.

1. Өнер адамдарының бір міндеті – көпшілікке өнерді таныту десе, екінші міндеті – сол өнерге жұртшылықтың көзқарасын қалыптастыру, яғни сауатты публика қалыптастыру. (С.Лагиева) ...

2. «Мәдени мұра» бағдарламасы аясындағы ұшан-теңіз шаралардың арасында шет елдердің, оның ішінде, мұсылман және араб елдеріндегі архивтердің қойнауында жатқан қазақ халқының тарихына тікелей қатысы бар мәдени, тарихи мұраларды түгендеп түстеу, олардың көшірмелерін ғылыми зерттеу айналымына енгізу тұрғысында ауыз толтырып айтарлықтай істер атқарылып жатыр. (Е.Қ.) ...

3. Фатос – грекше «үн қатысу» деген сөз. Тас қараңғыдағылар маңайында басқа мақұлықтардың бар-жоғын білмек болып, дауыстарын шығарып, үн қатысқан. (Е.Қ.) ...

15-жаттығу. Күрделі фразалық тұтасымдағы үш бөліктің бірінің қолданылмауына әр түрлі стильдегі мәтіндерден 4 мысал келтіріңіздер (бастауы-дамуы; дамуы-қорытуы).

16-жаттығу. Әр түрлі стиль түрлеріне жататын мәтіндерден 2 күрделі фразалық тұтасымды алып, сөйлемдердің жарыспалы не тізбектеле байланысуын анықтаңыздар.

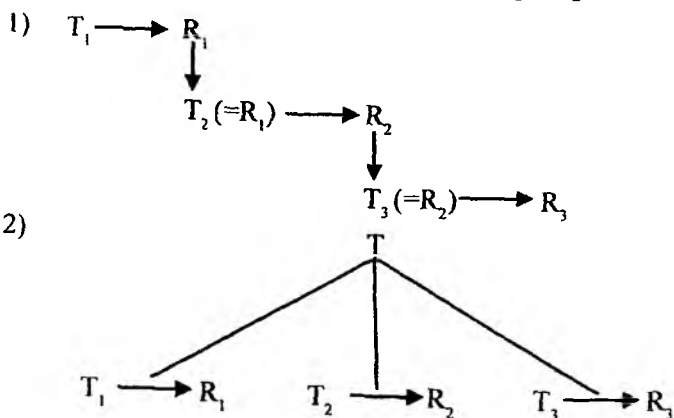
17-жаттығу. Мәтінді актуалды мүшелену тұрғысынан талдап, сөйлемдердің қандай байланысқа негізделгенін анықтаңыздар.

Кеш келісті мәжіліспен, көңілді ойын-сауықпен өтті.

Топырлатып тай сойылған. Саба-саба қымыз келтірілген. Жас атаулы азаларының басынан өткен қилы хикаяларға қанықты. Қарасақал атаулы ата-бабаларының ерлігі туралы жыр тыңдады.

Ақсақал атаулы қарт сұлтандар, ел ағасы мосқал билер, көбі жасамыс түменбегі батырлар – ұзын саны қырық қаралы адам жеке бас қосты. Кеш бойы дауласып, түні бойы кеңесті. Дау – шешім таппады. Кеңес – мұрат таппады. Бәрі де дағдарды. Түйінді тоқтамға келмеді. ... (М.Мағауин)

18-жаттығу. Төмендегі сызбалар бойынша қалаған тақырыптарыңызда мәтін құрастырыңыздар. Мәтіндегі сөйлемдердің арасында байланыстың қай түрі орын алған?

*Ф.Данештің бұл сызбалары О.Москальскаяның «Грамматика текста» атты кітабынан алынып отыр. Осы еңбекте мәтіндегі тема-рема байланысын көрсететін тағы қандай сызбалар берілген?

19-жаттығу. Мәтіндегі тема мен реманы анықтаңыздар.

Махаббат деген қасиетті күш. Дүниеде махаббат болмаса, адам баласы қуаныш пен қайғының, бақыт пен бақытсыздықтың не екенін білмей өтер еді. Махаббат бір аққу құс емес пе, өзі де

сәнді, әні де сәнді. Дүниеде аққудан әдемі құс бар ма? Сондай-ақ махаббаттан әдемі, одан қымбат адамда сезім бар ма?

Аққуды атуға болмайды, махаббатты қорлауға болмайды! Махаббат әні – аққу әні. Оның сұлу ырғағын естудің өзі адамның өмірдегі бір тәтті арманы емес пе? Әрине, аққуды ататындар да, махаббатты қор ететіндер де табылады. Бірақ олар дүниенің қызығын, сәнін түсінбеген бишаралар. Олар үшін махаббат әні – аққу әні салынбайды. Ал қор болған махаббат зары – жаралы аққудың соңғы әні. Оның мұңына, оның зарына иілмеген жүрек – ол жүрек емес (І.Есенберлин).

***Мәтінде қайталаманың қандай түрлері кездеседі. Олар қандай қызмет атқарып тұр?**

Сұрақтар:

1. Мәтіннің мүшелену категориясы деген не?
2. Мүшеленудің қандай түрлері бар?
3. Күрделі фразалық тұтасым деген не? Күрделі фразалық тұтасымның белгілері қандай?
4. Күрделі фразалық тұтасым тағы қандай терминдермен қолданылады?
5. Күрделі фразалық тұтасымның синтаксистік құрылысы туралы не айта аласыз? Бір сөйлемнен тұратын (көп компонентті құрмалас) күрделі фразалық тұтасымға байланысты кімнің пікірін келтіруге болады?
6. Күрделі фразалық тұтасымның композициялық құрылымы туралы не білесіз?
7. Неліктен күрделі тұтасымдардың композициясы үш компонентке жіктеледі?
8. Күрделі фразалық тұтасымның бастауы несімен ерекшеленеді?
9. Даму бөлігіне қандай ерекшелік тән?
10. Тұтасымның үшінші компоненті қалай аталады?
11. Күрделі фразалық тұтасымның үнемі үш компоненттен тұруы міндетті ме?
12. Тұтасым құрылымында компоненттердің біреуі қолданылмаса, мәтіннің қатысымдық қызметіне нұқсан келе ме?
13. Күрделі фразалық тұтасым құрамындағы сөйлемдер қалай байланысады?

14. Ғалымдар абзацты мәтіннің қандай бірлігі ретінде таниды?
15. Күрделі фразалық тұтасым мен абзац шектерінің сәйкес келуі мен сәйкеспеуіне қатысты не айта аласыз?
16. Композициялық-сөйлеу формалары деген не? Ол тағы қалай аталады?
17. Композициялық-сөйлеу формаларына нелер жатады?
18. Қазақ және орыс тіл білімінде композициялық-сөйлеу формалары туралы кімдер қарастырды?
19. Композициялық-сөйлеу формалары функционалдық стиль түрлерінің қайсысында қолданылмайды? Әлде барлық мәтіннің баяндау қабатын құрай ма?
20. Әңгімелеу деген не?
21. Суреттеу мәтіні не туралы баяндайды?
22. Ойталқыға қандай ерекшеліктер тән?
23. Мәтін түрлерінің бір-бірінен айырмашылықтары неде? Мысал келтіріңіздер.
24. Композициялық-сөйлеу формалары мәтін құрылымында қалай орналасады?
25. «Таза» және «аралас» мәтін дегенді қалай түсінесіз?
26. Мәтіннің актуалды мүшеленуі деген не?
27. Тема және рема деген не? Қай тілден енген сөздер? Олардың қызметтері қандай?
28. Мәтіннің актуалды мүшеленуі сөйлемдердің актуалды мүшеленуімен тығыз байланысты ма?
29. Мәтіндегі тема-ремалық байланыстардың қандай үлгілері болуы мүмкін?
30. Суреттеу мәтіндері қандай ремалық басымдылықтар арқылы ұйымдасады?

Өз бетімен орындалатын өзіндік жұмыстар

1. Ғылыми жинақта жарық көрген бір ғылыми мақаланың мүшеленуіне назар аударып, талдаңыз. Мұнда мүшеленудің қай түрі кездеседі?
2. З.Қабдоловтың «Менің Әуезовім» атты кітабының көлемдік-прагматикалық, контекстік-вариативтік мүшеленуін талдаңыз.
3. Осы кітапта қолданылған дәйексөздерді жинақтап, картотека жасаңыз. Мәтінде қолданылуына тоқталыңыз.

Білімді жетілдіруге арналған тапсырмалар:

1. Мәтін - кешенді талдау нысаны.
2. Мәтін – мәдени мұра.
3. Мәтін қалай құрылады?
4. Тақырып – мәтін мазмұнын топтастыратын мәндік ядро.
5. Аяқталған және аяқталмаған мәтіндер.
6. Ауызша мәтіннің ауызекі және ауызша әдеби тілде сөйлеумен байланысы.
7. Дыбыстық қайталамалар және олардың түрлері.
8. Паронимиялық аттракцияның көркем мәтіндегі қолданысы.
9. Лексикалық қайталамалардың мәтінтүзімдік қызметі.
10. Мәтін құрылымындағы грамматикалық бірліктердің қайталану сипаты.
11. Синтаксистік параллельділіктің мәтінде қолданылу ерекшелігі.
12. Мәтін прагматикасы.
13. Мәтіннің куммулятивтік, эстетикалық қызметтері.
14. Мәтінді қабылдау механизмдері.
15. Мәтінді түсіну деңгейлері.
16. Мәтін түзудегі прагматикалық қарама-қайшылықтар.
17. Мәтін авторы мен оқушының «білімдік аясы».
18. Дұрыс ұйымдасқан мәтін – сөйлеу мәдениетінің көрсеткіші.
19. «Дұрыс» және «бұрыс» құрылған мәтіндерді талдау арқылы кемшіліктерді жою жолдары.
20. Мәтін категорияларына жалпы сипаттама.
21. Мәтін интонациясы.
22. Ретроспекция, проспекция категориялары.
23. Мәтіндегі темпоральді қатынастар
24. Тізбекті, жарыспалы байланыс түрлері, ерекшеліктері.
25. Хабарлы, сұраулы, лепті сөйлемдердің мәтінтүзудегі орны.
26. Мәтіндегі хабар түрлері.
27. Мәтін модальдылығы.
28. Мәтіннің аяқталу белгісі.
29. Мәтіндегі тема-ремалық қатынастар.
30. Мәтіндегі алғашқы сөйлемдердің ерекшелігі, қызметі.

Мәтін және сөйлеу мәдениеті

А.Байтұрсынұлы еңбегінде көркем шығарманың жазылуына қатысты айтқан пікірі жалпы кез келген мәтіннің дұрыс ұйымдасуы үшін қойылатын талап деп қарауымызға болады. Өйткені сөйлеу мәдениеті жоғары адамның сөйлеген не жазған сөзі жүйелі болып, әрбір сөз өз орнында қолданылып, әрбір сөйлем қазақ тілінің құрылысына сәйкес құрылып, бір сөйлемдегі ой екіншісімен байланысып, мәтіннің басы мен аяқталуы болып, тыңдаушысына түсініктілігі ескірілуі шарт. Автор баяндайтын мәтін белгілі жоспармен, ретпен құрылуы тиіс. Өйтпеген жағдайда сөйленген сөз тыңдаушысыз, ал жазылған мәтін оқырмансыз қалады. Енді А.Байтұрсынұлы пікірін келтірейік: «Сөз шығарудан бұрын шығарушы айтатын пікірін қай ретпен жазатынын мерзімдеп, жоспарлап алады; онысы неден бастап, неден соң нені айтып, немен аяқтайтынын белгілеп алу болады. Өңгіменің жоспарын шығарушы адам ойында белгілеп алады я қағазға жазып алады» (Жоғарыда көрсетілген еңбектің 344-б).

Ғылыми баяндама жасар алдында көпшілік қауымның алдына шығып әр мәселенің басын бір шалып шығудан гөрі, алдын-ала ойымызды жүйелеп, жоспарлап шығатынымыз анық. Өзін сөйлеу мәдениеті жетілген адаммын деп санайтын әрбір азамат ойын дұрыс жеткізуге, қабылдаушыға әсер етуге тырысады. Ойдың дұрыс жеткізілуі, тыңдаушыға не оқырманға әсер етуі – мәтін құрылымындағы тілдік бірліктердің дұрыс ұйымдасуы мен бейнелі тілдік құралдарды мәтін ішінде дұрыс орналастырып, жұмсаумен байланысты айқындалады. Демек, тілді қолдана білуіміз керек. «Тілді қолдана білу деп айтатын ойға сәйкес келетін сөздерді таңдап ала білуді және сол сөздерді сөйлем ішіне орын-орнына дұрыстап қоя білуді айтамыз. Қазақ тілі қазақ ортасындағы бәріне бірдей ортақ мүлік болғанмен, бәрі бірдей пайдаланбайды. Әркім әр сөзді өзінше қолданады, өзінше тұтынады» (Жоғарыда көрсетілген еңбектің 349-б).

Тіпті ұлы ойшыл Демосфен де халық алдында сөйлейтін сөздерінің шешендік шыңына көтерілуі үшін ерінбей-жалықпай еңбек еткені тарихтан белгілі. Шешендер алдын-ала сөйлейтін сөздерін әзірлеген кезде жеке сөздермен не сөйлемдермен емес, тұтас ойлардың жиынтығынан тұратын мәтіндермен дайындалған екен.

А.Байтұрсынұлы сөйлеу мәдениеті мәселелерін мәтіннен бөліп алып қарастырмағанын төменде сөз дұрыстығына қоятын шарттарынан

да аңғарамыз:

1. Сөздердің тұлғасын, мағынасын өзгертетін түрлі жалғау, жұрнақ, жалғаулық сияқты нәрселерді жақсы біліп, әрқайсысын өз орнына тұтыну.

2. Сөйлем ішіндегі сөзді дұрыс септеп, дұрыс көптеп, дұрыс ымыраластыру.

3. Сөйлемдерді бір-біріне дұрыс орайластырып, дұрыс құрмаластырып, дұрыс орналастыру.

Ғалым санамалап отырған шарттарының үшіншісіне назар аударар болсақ, ол мәтін құрылымындағы сөйлемдердің дұрыс ұйымдасуына жете мән бергендігі байқалады.

2-қосымша

Талдауға ұсынылатын мәтіндер

1. Жаппар осы бір қоймалжың дүниенің ортасында малтығын жүргендей қимылы ауырлап, өне бойы зіл тартып барады. Істеп жатқан ісіне, төңірегіне қанша зер салып қарағысы келсе де, зейіні быт-шыт шашырап, ештеңеге тұрақтамайды. Жаппар әлдеқашан ұмытқан қайдағы бір елес көлеңдеп көз алдында тұрып алды. Мынау бозамық аспан бір сәт баяғы бала кездегі өзі өскен сұрқай қолатқа айналып кетеді... Сұрқай қолатта тығылып отырған кішкене қыстағы көз алдына сайрап келе қалады. Тіпті, әне, қолат бойынан соңына таспа шаң ертіп бұл баққан бір шөкім қозы-лақ шұбырып өріске шығып барады... Соңдарындағы жалғыз өрім селдір тозақ қойыла-қойыла кенет әлденеше өрімге айналады. Арқасына он-сан бұрым төгілген талдырмаш қыз толқи басып өзенге беттеді. Иығында – бұның қолынан шыққан құмыра.

Дәл осы тұста ұйызандай боп жан кетіп қалған денесін әлдекім шымшып алғандай, тыз ете қалады. Сол-ақ екен мынау аспан мен жерді түгел көміп алған күлгін күлдің арасында бозарып сөніп бара жатқан қос жанары оқыс тіріліп жан-жағына қарайды. Талма түс. Тас мұнара. Аяғының астында тырп етпестен талып жатқан өлі шаһар. Төбесінде етпеттеп төніп келе жатқан күл-күл күлгін аспан.

Жаппардың ойына жаңа ғана көз алдына елестеп кеткен қыстағы түседі. Баяғысынша құмыра жасап сатып неге жүре бермеді екен? Мына жарық жалғанда қой баққан мен сауда жасағанның, құмыра күйдірген мен мұнара салғанның арасындағы

айырма қайсы? Бәрі де – жанбағыстың далбасасы. Қайсысының рақаты көп екенін кім біліп жатыр? Қайта мынау аспан мен жердің арасында күдік пен үміттің тайталасына түсіп, жалғыздықтың тар қапасында жапа шеккенінен сонау қара жерден табаныңды бір елі көтермей, күнкөрісті күйттеген күйкі тірлігі дұрыс емес пе еді... Онда мынау құжынаған көп адамның қақ ортасында жалғыздықтың жапасын шегетін ішқұста тірліктен бейхабар оңаша қыстақта күнін көре бермес пе еді. Марқұм әкесі қартайған шағында осы бір құмырсқаның шлеуіне неге ділгәр бола қалды екен? Соншама өліп-өшкенде не қызық көрді? Жарты жылға жетпей жатып көз жұмды. Қатын-баласының бір уыс топырағы да бұйырмай, жат жерде қалды: сөйте тұра, ажал аузында жатып бұған «кетпе» дейді? Онысы несі? Кетпегенде көрер рақаты мынау ма? Есірік дәме мен күл етек күдіктің құшағына кезек жығылған пұшайман тірлік пе? (Ә.Кекілбаев)

2. Тихой өзеншесін белуардан кешіп өте шыққанда, алдынан Аламойнақ көлденеңдей еркелеп қарсы алды. Үй жақ жым-жырт. Әншейінде көйлегі көлеңдеп есік алдында тыным таппай жүретін Айнаның да төбесі көрінбейді. Осын-а-а-ау қазақтың ит өлген жер деп алыссынатын Алтайдың ұры қойнауын мекендеген жалғыз үйдің бар тіршілігін үрлеп жағып отырған Айна екеніне Таганның көзі жетіп, көңілі сене түсті. Қазір сол осы өңірге өң беріп жүретін әйел көрінбеген соң, маңайдың барлығы жансызданып, иесінен айрылған иен үйдей тым-тырыс, өлі күй кешкендей тым жүдеу, тым сұрықсыз да сұсты. Жетімсіреген. Ошақ оты сөнген. Ылғи есік алдында буы бұрқырап, екі иінінен будақ-будақ дем алатын самаурын да жоқ, әне, төрт тұяғы аспанға қарап, қазық басында төңкерулі тұр. Аламойнақ қанша ырбаңдаса да, адамсыз өмірдің ажарын аша алмады. «Апыр-ай, Айна ауырып қалған жоқ па екен...» деп ойлады Таган. Жүрісін шапшаңдата түсті (О.Бөкеев).

3. Жұқпалы аурулар халық арасында, әсіресе, соғыс, аштық немесе табиғи апат кездерінде кең тараған. Қызылша, көкжәтел, сал аурулары екі жасқа дейінгі балалардың көпшілігіне ажал болған.

XX ғасырдың ортасынан бастап адамзат көптеген жұқпалы аурулардан құтылды. XIX ғасырдың аяғында француз ғалымы Луи Пастер жұқпалы аурулардың қоздырушысы микробтар екенін анықтады. Жұқпалы аурулармен барлық адам бірдей ауыра бермейді. Қызылша, құрөзек, бөртпе, көкжәтел, сүзек сияқты аурулармен бір рет ауырған адам өмір бойы бұл аурумен ауырмайды немесе

ауруы өте жеңіл өтеді.

Көп адамдар ауруды жұқтырып алса да, олар ауырмайды, себебі адам ауырғаннан кейін оның денесінде сол жұқпалы ауруға қарсы тұратын қабілет – иммунитет пайда болады. Иммунитет адам денесіндегі иммундық жүйеде қалыптасады. Денені бөгде заттар мен жасушалардан (микробтар, вирустар) немесе дененің өзінде пайда болған зиянды заттардан (қатерлі ісік жасушалары) қорғауды қамтамасыз етуші лимфоид мүшелер жиынтығы «иммундық жүйе» деп аталады (Ә.Күзенбаева).

4. Бангкоктың тайлық төл аты – «Крунг Тхеп», бұл «Періштелер қаласы» деген мағына береді. Негізінде Бангкоктың ресми аты да бар. Оның аты Гиннесстің рекордтар кітабына ең ұзақ атау ретінде енгізілген, қаланың ресми аты ...170 сөзден құралады: «Құдайлар қаласы, Ұлы қала, Зүбәржат Будда Резиденциясы, Тоғыз асыл қазынаға және игілікті сарайларға ие Әлемнің ұлы астанасы, Индра құдай сыйға тартқан қала...» - осылай кете береді. Бангкоктың басқа атаулары да жетіп жатыр, соның бірі – Шығыс Венециясы. Кезінде тайдың бір королі Еуропаға сапар шегіпті, Венецияны да көріпті. Елге келе салысымен Бангкокте сондай каналдар қаздыруға пәрмен беріпті. Қаладағы клонгтар жүйесі осылай пайда болған. Қазір Бангкок сол шешімнің пайдасын көріп отыр. Бүгінге дейін қалада автомобильден қайық көп. Бангкоктегі сұмдық кептелектерді біршама азайтып тұрған сол каналдармен біз де екі сағат шамасында серуен құрдық (Е.Қ.).

5. «Сыртына қарап түңілме» дейді қазақ. Мұнысы адамның сырт бейнесіне қарап, ішкі дүниесін аңғаруға болмайды дегені ғой. Расында, солай ма? Кісінің ішкі дүниесі сыртқы бейнесіне сәйкес келмей ме? Бұл екеуінің арасында табиғи байланыс жоқ па? Жүрек, ой, жан сезімнің толқындары адамның сыртқы қимылына, әрекетіне із қалдырмай ма? Сыртбейне мен ішкі дүниенің арасында көзге көрінбес табиғи байланыс бар емес пе? Ол байланыс кейде өзгеруі мүмкін, бірақ жалпы жан сезімінің биологиялық тұрғыда бірін-бірі анықтайтын, бірін-бірі толықтыратын табиғи құбылыстар болуы сөзсіз тәрізді. Витринада не тұрса, дүкен ішінде де соны көресің (І. Есенберлин).

Пайдаланылатын қосымша әдебиеттер:

1. Ахметова М. Суреттеу мәтінінің құрылымы (қазақ көркем прозасының материалдары бойынша). Филол. ғыл. канд. ... дис. автореф. – А., 2002. – 29 б.
2. Белянин В.П. Введение в психолингвистику. – М., 1999. -128 с.
3. Ерназарова З. Сөйлеу тілі синтаксисінің прагма-лингвистикалық аспектісі. – А., 2001. – 215 б.
4. Жақсыбаева Ф. Газет мәтінінің прагматикалық функциясы. Филол. ғыл. канд. ... дис. автореф. – А., 2000. – 21 б.
5. Залевская А.А. Текст и его понимание: Монография. - Тверь, 2001. -177 с.
6. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М., 1982. – 368 с.
7. Каменская О.Л. Текст и коммуникация. М., 1990.
8. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. – М., 1988. – 184 с.
9. Новое в зарубежной лингвистике. Вып.УІІІ. Лингвистика текста. – М., 1978.
10. Оразбаева Ф., Сағидолда Г., Қасым Б., Қобыланова А., Есенова Қ., Исабекова Ұ., Қасабек Қ., Балтабаева Ж., Мұхамеди Қ., Рахметова Р., Көпбаева Ж. Қазіргі қазақ тілі: Оқулық. – Алматы: Print-S, 2005. – 535 б.
11. Проблемы текстуальной лингвистики. – Киев, 1983. – с. 98-103.
12. Смағұлова Г. Мәтін лингвистикасы.- Алматы, 2002. – 112 б.
13. Тураева З. Лингвистика текста (текст: структура и семантика). – М., 1986.-127 с.

Пайдаланылған мәтіндер:

1. Аймауытов Ж. Шығармалары: Романдар, повесть, әңгімелер, пьесалар. Алматы: Жазушы, 1989. – 560 б.
2. Әуезов М. Әңгімелер. Алматы: Жалын, 1987. – 176 бет.
3. Әуезов М. Қилы заман. Повестер мен әңгімелер. – Алматы: Жазушы, 1979. – 384 б.
4. Бақбергенов С. Бөрте – Шыңғысханның жұбайы: Повестер мен әңгімелер. – Алматы: Жазушы, 1993. – 384 бет.
5. Бақтыгереева А. Жайық қызы: өлеңдер. – Алматы: «Жазушы», 1980. – 256 бет.
6. Бөкеев О. Ұйқым келмейді: Повесть, әңгімелер. – Алматы: Жалын, 1990. – 560 бет.
7. Дина күйші. Жинақ / Құраст. Қ.Орынғали. – Алматы: Арыс баспасы, 2004. – 276 бет.
8. Егемен Қазақстан. Жалпыұлттық республикалық газет.
9. Елшібек Ж. Таным. Адам айтса сенгісіз ғажайыптар мен қилы-қилы қызықтар. - Астана: Елорда, 2004. – 312 бет.
10. Есенберлин І. Он томдық шығармалар жинағы. - Алматы: Жазушы. Т.І. Айқас. Роман, Ғашықтар. Роман. 1984. – 400 бет.
11. Исабеков Д. Таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жазушы, 1993. I том. – 544 б; II том. – 496 бет.
12. Кекілбаев Ә. Екі томдық таңдамалы шығармалар. - Алматы: Жазушы, 1989. I том. Роман мен повестер. – 400 б; II том. Повестер мен әңгімелер. – 408 б.
13. Күзенбаева Ә. Адам анатомиясы. - Алматы: «Арыс» баспасы, 2001. – 238 бет.
14. «Қазақстан», Ұлттық энциклопедия. 1-том. / Бас ред. Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 720 бет.
15. Қазақтың мақал-мәтелдері. Құрастырған Смайлова А.Т. – Алматы: «Көшпенділер» баспасы, 2002. – 312 бет.
16. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Актуальные вопросы казахского языка. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 бет.
17. Қонаев Д. Өтті дәурен осылай /естелік-эссе/. – Алматы, 1992. – 448 бет.
18. Латиева С. Бұлбұл: Өмірбаяндық повесть-эссе. – Алматы: Өнер, 1984. – 160 бет.
19. Мағауин М. Аласапыран: Тарихи роман. – Алматы: Жазушы,

1988. -832 бет.

20. Мақаш Әкім / Жинақ. – Алматы: Арыс баспасы, 2004. – 272 бет.

21. Мүсірепов Ғ. Ұлпан. Повесть және әңгімелер. – Алматы: Жазушы, 1975. – 280 б.

22. Мүсірепов Ғ. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1992. I том. Повестер мен әңгімелер. – 400 б.

23. Мырза Әли Қадыр. Иірім. – Алматы: Атамұра, 2004. – 360 бет.

24. Найманбаев Қ. Екі томдық таңдамалы шығармалар. Алматы: Жазушы. Т.1. – 1991 – 480 бет.

25. Нұрпейісов Ә. Қан мен тер. – Алматы, Жазушы, 1973. – 840 бет.

26. Рысқалиқызы Ұ. Батыс Қазақстан облысы жер-су атауларының сөздігі. – Орал: «Полиграф сервис», 2001. – 172 бет.

27. Сейфуллин С. Тар жол, тайғақ кешу: Роман. – Алматы: Жазушы, 1988. – 488 б.

28. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV-XIX ғасырлар). – Алматы. Ана тілі. 1993. – Беті 320.

29. Тарази Ә. Бұлтқа салған ұясын: Роман және хикаяттар. – Алматы: Санат, 1997. – 368 б.

Тест тапсырмалары:

1. Мәтін қай тілден енген сөз? Беретін мағынасы не?

- а) Латын тілінен енген, байланыс, бірігу деген мағынаны білдіреді.
- ә) Грек тілінен енген, нақтылау, дәлелдеу деген мағынаны білдіреді.
- б) Француз тілінен енген, көшірме, еліктеу деген мағынаны білдіреді.
- в) Латын тілінен енген, әрекетшіл, ықпалды деген мағынаны білдіреді.
- г) Латын тілінен енген, орын алмастыру, алмасу деген мағынаны білдіреді.

2. Мына пікір кімдікі? «Мәтін - әр түрлі лексикалық, логикалық, грамматикалық байланыстардан тұратын құрылымдық-мағыналық бірлік ретінде қызмет ететін күрделі тұтастық».

- а) З.Тураева.
- ә) И.Гальперин.
- б) А.Новиков.
- в) Г.Колшанский.
- г) М.Бахтин.

3. Мәтін лингвистикасы жоқ дейтін ғалымдар қатарында кімдер бар?

- а) А.Маргалит, М.Даскал.
- ә) А.Новиков, Н.Жинкин.
- б) М.Бахтин, И.Сусов.
- в) В.Виноградов, А.Нечаева.
- г) Т.Николаева, И.Гальперин.

4. Мәтін лингвистикасы қашан қалыптасты?

- а) XX ғ. 60 ж.
- ә) XX ғ. 70 ж.
- б) XX ғ. 20 ж.
- в) XX ғ. 80 ж.
- г) XX ғ. 90 ж.

5. Мәтін лингвистикасы саласы кімдердің еңбектері арқылы қалыптасты?

- а) Г.Лакофф, Р.Харвег, З. Шмидт т.б.
- ә) А.Десницкая, В.Орлова, Г.Хабургаев т.б.
- б) Л. Выготский, В.Костомаров, А.Акишина т.б.
- в) А.Смирницкий, Г.Винокур, Л.Щерба т.б.
- г) В.Виноградов, П.Соболева, Е.Кубрякова т.б.

6. Мәтін лингвистикасының нысаны?

- а) Күрделі фразалық тұтасым.
- ә) Жай сөйлем.
- б) Сөз тіркесі.
- в) Грамматикалық формалар.
- г) Көп компонентті құрмаластар.

7. Н.И.Жинкиннің тұжырымдамасы негізінде мәтінді тіл, сөйлеу, интеллект факторларының өзара байланысқан біртұтас кешені деп қарастырған кім?

- а) А.И.Новиков
- ә) Т.Сильман
- б) М.Брандес
- в) Е.Реферовская
- г) А.Залевская

8. Мәтін деген не?

- а) Жүйеленген, тұтасқан, тиянақталған және мағыналық жақтан өзара байланысқан сөйлемдердің тізбегі.
- ә) Біршама тиянақты ойды білдіретін тілдік бірлік.
- б) Күнделікті қарым-қатынаста пайланылатын әдеби тілдің бір түрі.
- в) Тілімізде қалыптасқан нормалар жиынтығы.
- г) Баяндауыштары тиянақты тұлғада келіп, бір-біріне тәуелді болмайтын, өзара тең дәрежеде байланысатын, мағыналық, интонациялық жағынан тұтастықта болатын жай сөйлемдер тіркесі.

9. Дискурс деген не?

- а) Тілден тысқары факторлармен бірлікте қарастырылатын мәтін.
- ә) Біршама тиянақты ойды білдіретін синтаксистік бірлік.
- б) Мәтіннің танымдық сипаты.

- в) Дұрыс ұйымдаспаған мәтін.
- г) Оқырманның мәтінді қабылдау әрекеті.

10. Монологтің негізгі ерекшелігі не?

- а) Бір адамның сөйлеуі немесе бір адамның ойы.
- ә) Екі адамның тіл қатысуы.
- б) Бірнеше адамның өзара пікір алмасуы.
- в) Негізгі ерекшелігі болмайды.
- г) Бір адамның сөйлеуінің ішінде басқа біреудің де пікірін келтіріп отыру.

11. Мәтін қай бағыттағы зерттеулерде «шығарылатын» және «қабылданатын» нысан деп анықталады?

- а) Психолингвистикалық.
- ә) Прагматикалық.
- б) Қатысымдық.
- в) Танымдық.
- г) Құрылымдық.

12. «Сөз өнерінен жасалып шығатын нәрсенің жалпы аты шығарма сөз, ол аты қысқартылып шығарма деп айтылады. Ауыз шығарған сөз болсын, жазып шығарған сөз болсын бәрі шығарма болады» – кімнің сөзі?

- а) А.Байтұрсынұлы
- ә) Қ.Жұбанов
- б) Т.Қордабаев
- в) Р.Сыздықова
- г) С.Аманжолов

13. Қ.Жұбанов мәтінді қалай деп атайды?

- а) Сөз бұйымы.
- ә) Шығарма сөз.
- б) Сөйлеу туындысы.
- в) Сөз тізбегі.
- г) Сөйлемдер тобы.

14. Мәтін тақырыбына қатысты құнды пікір білдірген ғалым.

- а) А.Байтұрсынұлы
- ә) Қ.Жұбанов
- б) С.Аманжолов
- в) М.Балақаев
- г) Е.Жанпейісов

15. Автор - мәтін - оқырман байланысының мағынасы не?

- а) Автор оқырманға бағытталған мәтінді шығарады.
- ә) Оқырман мәтіннен ықпалды сезіне отырып, автордың шығармашылық ойын түсінуге және соған бойлай еруге тырысады.
- б) Автор тілдік жүйе байлығының ішінен өзінің түпкі ойын жеткізетіндей тілдік амал-тәсілдерді сұрыптап алады.
- в) Автор мәтінде көрініс табатын болмыстағы фактілерді, түрлі құбылыстарды, жағдайларды, түрлі көңіл-күйлерді т.б. өзіндік даралық «әлемдік тілдік бейнесі» арқылы саналы түрде бейнелейді.
- г) Оқырман тұтастай автордың әлемдік бейнесін елестетуге талпынады.

16. Публицистикалық мәтінге қайсысы жатады?

- а) Таяуда Қазақстан Республикасының Президенті Қазақстан азаматтарының патриоттық сезімін күшейту жөнінде Үкіметке арнайы бағдарлама дайындауға тапсырма берді. Елбасы тапсырмасына орай бұл іс-шараны іске асыруға дайындық жұмыстары қазірден қолға алына бастады.
- ә) Ортасынан қазандықпен бөлген жер үйге адам лық толып қалды. Есік жақта тілерсектері дір-дір етіп екі ешкі мен бір арық торпақ та байлаулы тұр. Жаурап келген әйелдер аяқтарын бір тонға орап, арқаларын пештің қабырғасына жалсыра қойыпты.
- б) Қуанғандарға мақұлдауын, күресе білгенге мақтауын қосады. Аз істеп, көп қуанды ма, көп істеп аз қуанды ма, бәрібір, өмірінде босқа кеткен көп күндерін, болмашыға шашқан көп күштерін есіне алады.
- в) Осы өтінішімді бере отырып, Сізден отбасылық жағдайыма байланысты қаңтардың бесінен ақпанның онына дейін кезектен тыс демалыс беруіңізді сұраймын.
- г) Қимыл, іс-әрекеттің сөйлеп тұрған сәтпен байланысты болып өткендігін немесе болып жатқанын не әлі болмағанын, бірақ болатынын

білдіріп, белгілі жолдармен жасалатын етістіктің грамматикалық категориясы.

17. Прагматикалық бағытта мәтін қай қырынан қарастырылады?

а) Мәтін белгілі мақсатты көздей отырып, оқырманға әсер ету үшін тілдік амал-тәсілдерді қолданатын күрделі сөйлеу әрекеті деп қарастырылады.

ә) Тілдік амал-тәсілдердің бір мағыналық тұтасымға ұйымдасуы қарастырылады.

б) Мәтін құрылымы актуалды мүшелену тұрғысынан қарастырылады.

в) Мәтін объективті әлемнің субъективті бейнесі тұрғысынан қарастырылады.

г) Мәтіннің тұлға-бірліктері, олардың байласым тәсілдері қарастырылады.

18. Қ.Жұбанов: «Сөз бұйымын дұрыс жасап шығу үшін де оның жасалу жолын, материалының сыр-сыпатын білу керек. ... Сөзді дұрыс құраудың жолын білу - жазылатын сөзге ала-бөле қарау. Өйткені ауызекі сөйленетін сөздің андай-мұндай қисығын елетпейтін басқа жағдайлар бар», - дегенде нені мензеп отыр?

а) Бейвербалды амал-тәсілдер.

ә) Интонация.

б) Тыныс белгілерінің дұрыс қойылуы.

в) Орфоэпиялық нормамен дыбысталуы.

г) Синтаксистік байланыстар.

19. Диалог формасы қалай құрылуы керек?

а) Қысқа айтылуға және түсінуге қолайлы құрылуы керек.

ә) Толымды, жайылма сөйлемдерден тұруы керек.

б) Бір адамның ойы баяндалуы керек.

в) Риторикалы сұраулы сөйлемдерден құрылуы керек.

г) Күрделенген, құрмалас сөйлемдерден тұруы керек.

20. Автор – болмыс – мәтін байланысының мағынасы не?

а) Автор мәтінде көрініс табатын болмыстағы фактілерді, түрлі құбылыстарды, жағдайларды, түрлі көңіл-күйлерді т.б. өзіндік даралық

- в) Әліптеу.
- г) Баяндау.

28. Егізкөлдiң бергiсi кiшiрек болушы едi, соның бар суы лықсып келiп, тас кемерiнен бiр-ақ ырғып түстi. Лақ етiп ақтарылды. Сарқырап жататын құлама суды көмiп жiбердi. Үйдей тастар гүрсiлдетiп домалап келедi. Баяндаудың қай түрi?

- а) Динамикалы суреттеу.
- ә) Әңгімелеу.
- б) Ойталқы.
- в) Автор баяндауы.
- г) Абзац.

29. Қазақ тiл бiлiмiнде күрделi синтаксистiк тұтастық мәселесiн алғаш болып арнайы сөз еткен ғалымдар.

- а) Т.Қордабаев, Р.Сыздықова.
- ә) А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов.
- б) С.Аманжолов, М.Балақаев.
- в) Р.Әміров, Т.Сайрамбаев.
- г) М.Серғалиев, Б.Шалабай.

30. «Қазақ тiлiнiң функционалдық синтаксисi (контекст проблемасы)» атты ғылыми зерттеу авторы кiм?

- а) Ж.Жакупов.
- ә) С.Құнанбаева.
- б) Б.Шалабай.
- в) М.Серғалиев.
- г) Т.Сайрамбаев.

31. Контекст деген не?

- а) Мәнге ие болу арқылы тiлдiң барлық деңгейiне тән единицалардың мағына, мазмұны жүзеге асатын бiрлiк, орта, ая.
- ә) Мәтiннiң баяндау қабатының бiр түрi.
- б) Сөйлемдердiң өзара мағыналық байланысы негiзiнде тұтасымның құрылуы.
- в) Мәтiн тұтасымның жүзеге асуының шарты.
- г) Мәтiннiң аяқталу шегiн бiлдiретiн композициялық элемент.

32. Абзацты көмкеретін, соңғы сөйлемнің аяғындағы паузасы қандай болады?

- а) Көлемді.
- ә) Көлемді емес.
- б) Дұрыс жауабы жоқ.
- в) Барлық жауабы да дұрыс.
- г) Пауза мүлде болмайды.

33. Қабылдаушы тарапынан айқындалатын мәтін категориясы.

- а) Мәтін тұтасымы.
- ә) Мәтін байласымы.
- б) Мәтіндегі хабар.
- в) Мәтін модалдылығы.
- г) Мәтіннің мүшеленуі.

34. Мәтін байласымын білдіретін термин.

- а) Когезия.
- ә) Композиция.
- б) Контекст.
- в) Проспекция.
- г) Ретроспекция.

35. Эксплицитті байласым түрі.

- а) Мәтін құрамындағы сөйлемдердің өзара формальды, тілдік бірліктердің қолданысы арқылы байланысуы.
- ә) Күрделі фразалық тұтасымдардың байланысуы.
- б) Абзац құрамындағы сөйлемдердің байланысуы.
- в) Мәтін құрамындағы сөйлемдердің өзара мағына бірлігі арқылы байланысуы.
- г) Іргелес екі сөйлемнің арасында орнайтын байласым түрі.

36. Субститут арқылы байланысқан мәтінді белгіле.

- а) Ертеңіне Тілемісті алып подрядчик Пушкирь да келіп еді. Олар да Ұлпанның жүзінен күйініш іздерін көре алмады.
- ә) Ұлпан өртеніп жатқан қыстауына жеткенде үлкен үйі түгел жанып жатыр екен. Кепкен қарағай біресе ысқырынып, біресе үнсіз балқып жанады.
- б) – Ойбай-ай! – деді. – Албасты басқыр, нағып тұрсың жүгірмей!

Құлатай, жүгір, аттарды әкел!

в) Мәжіліс ертеңіне басталды. Ұзын столдың төр жақ басында төрелер, орта тұсында жастау болыстар, есік жақ шетінде – Ұлпан.

г) Ертеңіне Ұлпанға сәлемдесе келіп отырып, арнаулы әңгімелерін бастап кетті.

37. Көп жамалған, көп кір сіңген сіреу дастарқан жайылды. Біз дастарқанның үстіне өзіміздің орамалымызды жайып, қаладан алып шыққан нан, қант, майымызды төктік. Осы кезде әлі де ауыл сыртында қалған еркектер де үлкендете үйге кірді. Баяндаудың қай түрі?

- а) Әңгімелеу.
- ә) Ойталқы.
- б) Суреттеу.
- в) Әліптеу.
- г) Динамикалы суреттеу.

38. Мәтіннің байласымын жүзеге асыруға қатысатын амал қанша, расында да, әйтсе де, сондықтан, сөйтіп т.б. қайсысына жатады?

- а) Шегендеуіштер.
- ә) Дейксистер.
- б) Субституттар.
- в) Қыстырмалар.
- г) Шылаулар.

39. Әңгімелеуді белгілеңіз.

а) Жабайы торы атын бір күн тынықтырып, Ержан бүгін тағы да аңға шығып кетіп еді. Талма түс кезінде тобылғы түбінен қоян ыршып шықты.

ә) –Пай-пай, сенің Сар-балағың құстың патшасы ғой!

б) Қайғылы әйел бір сәтте ғана, бір сәтте ғана неден жымиды? Қалың қайғыны жарып өтіп жүрегіне түсе қалған жарық елесі қайдан келді?

в) Ауыл ұйықтамапты. Алтыбақан құрулы, қыз-бозбала, үлкен-кіші бәрі сол жерде.

г) Биыл Сибан көңілі көтеріңкі еді. Көш тізбектері де үзілмей-бұзылмай ағылып кетіп барады.

40. Мылқау жатқан денеңнен бірдеменің аман табылғанын білу үлкен қуаныш екен. Он саусақ түп-түгел екен! Бірін-бірі бүгін ғана танығандай, аймаласып, амандасып жатқан үстінде есімді жидым. «Аралас» мәтін қай үлгімен құрылған?

- а) Ойталқы – әңгімелеу.
- ә) Суреттеу – әңгімелеу.
- б) Әңгімелеу – ойталқы.
- в) Ойталқы – суреттеу.
- г) Суреттеу – ойталқы.

Мәтін лингвистикасы бойынша глоссарий

Абзац (нем. *Absatz – шегініс*) – 1) баспа не қолжазба мәтіннің алғашқы жолындағы шегініс, азат жол. 2) Автор ұстанымы тұрғысынан, графикалық түрде айқын бөлшектеніп тұратын мәтіннің композициялық-стистикалық бөлігі.

Адресант (нем. *Adressant – жіберуші*) ор. *адресант* – 1. Сөйлеуші, бір тілде қарым-қатынас жасау кезіндегі екінші бір жақ. 2. Қарым-қатынас кезіндегі компоненттің бірі. 3. Хабарды, айтылымды т.б. тудыратын, жіберуші жақ, хабарлаудың және эмотивті, донативті іс-әрекеттің субъектісі.

Адресат (нем. *Adressat – қабылдаушы*) ор. *адресат* – 1. Тындаушы, сондай-ақ бір тілде қарым-қатынас жасау кезіндегі аудитория. 2. Қарым-қатынас кезіндегі компоненттің бірі. 3. Хабарлау, эмотивті, донативті іс-әрекет бағытталатын жақ.

Айналмалы тұтасымдар (ор. *кольцевые, рамочные*) – күрделі фразалық тұтасымның басқы және соңғы сөйлемдерінің немесе лексикалық бірліктердің қайталанып қолданылуы.

Алшақ байласым – мәтін құрылымында бір-бірінен өзара алшақ орналасқан сөйлемдердің арасында орнайтын байласым түрі.

Анафора (грек. *anaphora ana – кейін, қайтадан + phoros – алып жүруші, нем. anapher – бірыңғай басталуы*) – 1. Қайталау арқылы жасалатын стилистикалық сөйлеу айшығы. Мәтіндегі әр жол немесе әр тармақ бірыңғай тілдік бірліктерден басталып отырады (дыбыс, сөз, морфема, сөйлем т.б.). 2. Бұрын және алдында айтылған ойға сілтеме жасайтын түрлі амал-тәсілдер (есімдік, қайталау, перифраз т.б.)

Әңгімелеу (ор. *повествование*) – композициялық-сөйлеу формасының бірі, мәтін түрі. Әңгімелеуде мезгілдегі оқиғаның дамуы, құбылыстардың бірін-бірі ауыстыруы баяндалады.

Байласым – күрделі бірліктерді құрайтын тілдік құралдардың белгілі әдіс-тәсілдермен ұйымдасуы, мәтіндегі бірліктердің байланысы.

Дейксис (грек. *deixis – сілтеме*) – тілдік құралдармен берілетін сілтеме, орнына жұмсалып отырған тілдік бірліктің мағынасына немесе қызметіне нұсқайды (есімдіктер, үстеулер, есімдік пен шылау, есімдік пен мекендік, мезгілдік ұғымды білдіретін сөздер).

Диалог – (грек. – сөйлесу, әңгімелесу) – екі адамның тіл қатысуы.

Дискурс (фр.сөйлеу) *ор. речь, выступление* – 1. Қатысымның табысты жүзеге асуына тән тілден тысқары (әлеуметтік, мәдени, психологиялық) фактілерді ескере отырып, жан-жақты, толықтай қарастырылатын сөйлеу, нақты мәтін. 2. Мәтіннің ырғақпен, интонациямен және т.б. белгілерге сәйкес ұйымдасуы.

Жарыспалы байланыс – тұтасым құрамына енетін сөйлемдердің синтаксистік құрылысының, предикат мүшелердің, сөйлемдегі сөздердің орын тәртібінің бір-бірімен сәйкес келіп қайталануы арқылы жүзеге асады. Сөйлемдердің бірі екіншісіне бағынбай, өзара тең дәрежеде байланысуы.

Имплицитті – мазмұнның кейбір бөліктерінің формалды тілдік құралдарсыз берілуі.

Композициялық-сөйлеу формалары (композиционно-речевые формы) – екі жақты құрылым, біріншіден, ойлаудың бір түрі, яғни ойлау әрекетін жүзеге асырады, екіншіден, сөйлеу әрекетінің бір түрі, яғни қатысым түріне жатады. Композициялық-сөйлеу формалары – әңгімелеу, суреттеу (сипаттау), ойталқы (пайымдау).

Контекст (лат. *contexus – бірігу, байланыс*) – мәнге ие болу арқылы тілдің барлық деңгейіне тән единицалардың мағына, мазмұны жүзеге асатын орта.

Көлемдік-прагматикалық мүшелену – бөліктердің көлемін, оқырманның назар аударуын ескере отырып мәтінді бөлшектеу: том, кітап, бөлім, тарау, тарауша (араб сандарымен көрсетіледі), бөлектеу (бірнеше жол қалдырылып барып жазылады), абзац, күрделі фразалық тұтасым.

Көркем мәтін – сыртқы ортамен қарым-қатынас жасаудың, оны танып білудің эстетикалық құралы. Оның өзге стильдегі мәтіндерден өзгешелігі – қарым-қатынастың көркем тілдік құралдардың молынан қолданылу арқылы жүзеге асуы.

Күрделі фразалық тұтасым - бір тақырыпқа негізделіп, мағыналық тұтастыққа бірігетін дербес сөйлемдердің тізбегі.

Мәтін (текст) - латынша «textus» байланысу, қосылу, тұтасып кету. Басты қасиеті тұтасым және байласым болып саналатын мағыналық байланыстармен біріккен таңба бірліктерінің тізбегі.

Мәтін лингвистикасы (лат. *textum* – байланыс, бірігу + фр. *linguistique*) – мәтінді құрылымдық және мағыналық тұрғыдан қарастырады, мәтінді зерттеудің әдіс-тәсілдерін, негізгі категорияларын (белгілерін), мәтін бірліктерін, мәтін типтерін, олардың ерекшеліктерін т.б. сипаттайтын тіл білімінің саласы.

Мәтіннің тұлға-бірлігі – бірнеше сөйлемдерден тұратын тұтасым, күрделі синтаксистік тұтастық, синтаксистік күрделі бірлік, күрделі фразалық тұтасым, прозалық шумақ, фразадан үстем тұтастық т.б.

Монолог (грек. *monos* - бір, *logos* -сөз) – бір адамның сөйлеуі немесе бір адамның ойы.

Мүшелену – мәтін белгілерінің бірі әрі қатысымның жүзеге асуының бірден-бір шарты. Мәтіннің мүшеленуінің түрлері: 1) көлемдік-прагматикалық; 2) контекстік-вариативтік.

Ойталқы (ор. *рассуждение*) – композициялық-сөйлеу формасының бірі, мәтін түрі. Ол ой-пікірдің, бір мәселе төңірегіндегі көзқарастың динамикалы түрде өрістетіле дамуын бейнелейді.

Субститут (орынбасар) - бір сөздің де, сөйлемнің де не сөйлемдер тізбегінің де орнына қолданылып, зат, мекен, мезгіл т.б. атаулардың мағынасында қолданылады.

Суреттеу (сипаттау) (ор. *описание*) – композициялық-сөйлеу формасының бірі, мәтін түрі. Ол болмыстағы заттар мен құбылыстардың қандай да болмасын бір белгісін не белгілерін бейнелейтін мазмұндық сипатқа ие.

Тақырып (ат) - Шығарма тақырыбы мағыналық тұтастықты ұйымдастыруда ерекше қызмет атқарады.

Тұтасым (ор. *Когерентность, интеграция*) – мәтін бөліктерінің бір тақырыпқа, шығарманың түпкі мазмұнына, ортақ ойға бірігуі.

Тізбекті байланыс – сөйлеуде ойдың бір сөйлемнен екінші бір сөйлемге үздіксіз қозғалысы нәтижесінде алдыңғы сөйлемде екпін түскен сөздің келесі сөйлемде қайталанып, өрістетілуі арқылы жүзеге асады.

Шегендеуіш (ор. *Скреп*) – қыстырма құрылымдар (*құдайға шүкір, расында да, амал қанша* т.б.), жалғаулықты шылаулар (*бірақ, сондықтан, алайда* т.б.) атқарады.

Іргелес байласым – мәтін құрамында өзара іргелес орналасқан сөйлемдер арасында орнайтын байланыс түрі.

Эксплицитті байласым – мәтін бірліктері арасындағы байланыстың айқын формалды тілдік бірліктер арқылы жүзеге асырылуы.

Мазмұны:

Алғы сөз.....	4
1-модуль: Мәтін лингвистикасы – тіл білімінің саласы	
Танымдық блок. 1. Мәтін лингвистикасы, зерттеу нысаны, мақсат-міндеттері.....	6
2. Мәтін деп нені танимыз.....	8
3. Мәтінді зерттеу бағыттары.....	15
Бекіту блогы.....	20
2-модуль: Қазақ тіл білімінде мәтін лингвистикасының қалыптасып, дамуы	
Танымдық блок. 1. А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, С.Аманжолов сынды ғалымдардың мәтінтанымдық көзқарастары.....	27
2. Р.Сыздыкова, Т.Қордабаев еңбектеріндегі күрделі синтаксистік тұтастық мәселесі.....	33
3. Қазақ тіл білімінде мәтін лингвистикасының бүгінгі дамуы.....	38
Бекіту блогы.....	44
3-модуль: Мәтін байласымы	
Танымдық блок. 1. Мәтінді айқындайтын басты белгілер: байласым және тұтасым.....	53
2. Байласымды жүзеге асыратын тілдік амал-тәсілдер.....	55
3. Сөздердің мағыналық топтарының мәтінтүзімдік қызметі.....	69
Бекіту блогы.....	72
4-модуль: Мәтіннің мүшеленуі	
Танымдық блок. 1. Мәтіннің күрделі фразалық тұтасымға мүшеленуі.....	83
2. Мәтіннің композициялық-сөйлеу формаларына мүшеленуі.....	93
3. Мәтіннің актуалды мүшеленуі.....	102
Бекіту блогы.....	112
Білімді жетілдіруге арналған тапсырмалар.....	123
1-қосымша. Мәтін және сөйлеу мәдениеті.....	124

2-қосымша. Талдауға ұсынылатын мәтіндер.....	125
Пайдаланылатын қосымша әдебиеттер.....	128
Пайдаланылған мәтіндер.....	129
Тест тапсырмалары.....	131
Мәтін лингвистикасы бойынша глоссарий.....	142

М.К.Ахметова

Мәтін лингвистикасы

Бас редакторы: *Б.Ө.Жексенғалиев*
Жауапты редакторы: *С.С.Жүсіпов*
Техникалық редакторы: *Е.М.Абулхаликов*
Компьютерде беттеген: *Д.Маратұлы*
Корректоры: *Ә.Ф.Хасанова*

Басуға 28.02.2008 ж. қол қойылды.
Қаріп түрі «Times New Roman». Қағазы офсеттік.
Таралымы 1000 дана. Тапсырыс №52.

090000, Орал қаласы, Петровский көшесі, 76
«Ағартушы» мемлекеттік тілді оқыту орталығы
тел./факс: 51-22-81
тел.: 53-91-41